

ПАРИЖ

**ОЛЕГОВІ
ШТУЛЕВІ**

Ваша Достойносте!

Завдяки Вашої жертвенності вийшов з друку збірник «ПАРИЖ ОЛЕГОВІ ШТУЛЕВІ». Він включає спомини гурта приятелів і співробітників сл. пам. Олега Штуля-Ждановича та декілька його статей і доповідей.

Далше працюємо над впорядкуванням спадщини Олега Штуля і плянуємо видати другий том, який включатиме його статті й доповіді віддзеркалюючи багатогранність зацікавлень Олега Штуля.

Як вияв нашої вдячності пересилаємо Вам даровий примірник «Париж Олегові Штулеві».

Травень 1986.

З правдивою пошаною

Видавництво «Українське Слово»
в Парижі

ПАРИЖ
ОЛЕГОВІ ШТУЛЕВІ

Société Scientifique Ševčenko
en Europe

PARIS
A OLEH SZTUL

**Recueil à la mémoire
d'Oleh Sztul-Jdanovytsch**

Rédacteur littéraire — Emma Andijevska

Edition « La Parole Ukrainienne » — P.I.U.F.
à Paris

Paris — 1986

Наукове Товариство ім. Шевченка
в Європі

ПАРИЖ ОЛЕГОВІ ШТУЛЕВІ

**Збірник на пошану
Олега Штуля-Ждановича**

720190

Літературний редактор — Емма Андіївська

2

Видавництво «Українського Слова»
в Парижі

Париж — 1986

Обкладинка Любослава Гуцалюка

Imprimerie P.I.U.F., 3, rue du Sabot - 75006 Paris

© Copyright by P.I.U.F. 1986

P.I.U.F. - ISBN 2-9004 19-05-0

ВСТУПНЕ СЛОВО

Думка видати збірник, присвячений сл. п. Олегові Штулеві виникла з ініціативи кількох парижан (у першій мірі Марти Калитовської) і знайшла відгомін у ширших колах громадян Парижу й Сарселю. Ініціаторами були приятелі й добрі знайомі Олега Штуля, часто його співробітники. Вони високо цінили політичну й громадську діяльність Олега Штуля, цінили його як редактора й літературознавця, як воїна за українську справу, як цінну й гарну людину. Ініціатори цього задуму звернулися до кількох десятків осіб, які знали Олега Штуля з проханням написати про нього спогади. Майже всі відповіли позитивно. Тоді ініціатори збірника звернулися до Наукового Товариства ім. Шевченка з пропозицією, щоб цей збірник явився під фірмою НТШ. Управа Товариства радо дала згоду, зробивши це з таких міркувань: Олег Штуль став вже історичною постаттю, і видати причинки до його життя має і наукове значення. Далі: Наукове Т-во ім. Шевченка було вдячне Штулеві за його прихильність, симпатії і співпрацю. Він був звичайним членом НТШ, згодом членом його Контрольної Комісії, врешті її головою, а тим самим брав участь у всіх засіданнях Президії НТШ. Кожна акція НТШ знаходила теплий відгук на сторінках «Українського Слова», редактором якого був О. Штуль. Численні його статті допомагали знайти тісніші зв'язки НТШ з громадянством. Зокрема тепло ставився О. Штуль до нашого основного твору «Енциклопедії Українознавства»; чимало статей-гасел він, перед остаточним їх оформленням рецензував, а деякі й написав.

Ініціатори збірника дали збірникові заголовок: «Париж — Штулеві». Насправді половина авторів статей у збірнику не жила в Парижі чи навіть у Франції, але ініціатива збірника і її реалізація вийшли з Парижу-Сарселю.

Збірник складається з трьох частин: Біографії О. Штуля; основної частини збірника — статей, і третьої: зі статей Штуля, які появлялися в пресі, зокрема в «Українському Слові».

Першу й третю частини підготував А. Жуковський. Біографія опрацьована також на підставі архівної спадщини Олега Штуля.

Основну частину збірника становлять статті про Олега Штуля. Надійшло їх 32. Всі вони вміщені в цьому збірнику. Не проведено ні селекції статей, ні змін в окремих статтях, тому до збірника потрапили й деякі слабші статті.

Авторами статей збірника є особи, які знали Олега Штуля і щось разом пережили.

Статті є різні за величиною й тематикою, вони охоплюють різні періоди життя й діяльності Олега Штуля. Деякі з них це — загальні силуети Штуля. Дехто з авторів знав Олега Штуля впродовж кількох десятків літ, дехто дуже коротко, і змальовує коротку зустріч та враження з неї (наприклад, спільна подорож авто з Балтімору до Нью-Йорку чи відвідини Гарлему в Нью-Йорку), враження з промов Штуля на зустрічах з українською громадою в США та його виступів як голови ПУН на Конференціях членів ОУН. Деякі статті представляють по суті історію якоїсь установи чи конференцію, в якій він брав участь (наприклад, нарис української Студентської Громади у Варшаві).

Серед спогадів про Штуля немає жадної статті, яка згадувала б його молоді роки на Волині й умови, серед яких він виріс; є лише короткі згадки про його шкільні часи в Крем'янці. Також тільки побіжні згадки про батька Штуля — отця Данила та його брата Василя.

Скупі спогади є і про пережиття Штуля у 1940-44 роках — у Києві, в Луцькому (про це більше), в Поліській Січі.

Натомість аж 25 спогадів стосуються періоду перебування в діаспорі. Серед них чимало фактичного матеріялу дають нариси Ю. Коваленка й В. Лазовінського — довголітніх співробітників Штуля у редакції й друкарні та видавництві «Українського Слова». Цікавою є стаття М. Маркуся, який аналізує приватну бібліотеку Штуля і на цій підставі з'ясовує широкі зацікавлення її власника.

Збірник «Париж — Штулеві» дає чимало інформацій про багатогранну діяльність цього діяча. Може, він спонукає до опрацювання докладнішої праці про Штуля, зокрема про його революційну діяльність у 1941-45 роках та про його діяльність як Голови ПУН, а також про ранні роки життя на Волині.

В. КУБІЙОВИЧ

Олег Штуль-Жданович
1 липня 1917 — † 4 листопада 1977

Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ

ЖИТТЯ Й ТВОРЧІСТЬ ОЛЕГА ШТУЛЯ-ЖДАНОВИЧА

1. Юнацькі роки й студії

Олег Штуль народився 1 липня 1917 року у Лопатичах Овруцького повіту на Житомирщині, на мальовничому Волинському Поліссі, в родині православного священика ¹⁾, там провів своє дитинство. Після початкового навчання 1927 року вступив до православної духовної семінарії в Крем'янці, яка мала всі права державних шкіл клясичного типу. По закінченні середньої освіти іспитом зрілості 1934 року він вступив до Варшавського університету на філософський факультет, там 1934-1939 вивчав історію і слов'янську філологію. Студії з історії завершив у червні 1939 року магістерською працею у проф. М. Кордуби на тему «Зносини Пантелеймона Куліша з Галичиною» та кінцевим іспитом з «поглибленого знання історії України та загальної історії другої половини XIX ст.», отримавши диплом магістра філософії з ділянки історії. Паралельно з історією, з 1935 року О. Штуль записався на філологічну секцію слов'янської філології з окремим узглядненням української мови й літератури, з якої склав у професора

¹⁾ Митрофорний протоіерей Данило Штуль (1893-1967) був священиком на Овруччині (з 1915), а згодом на Сарненщині та Ковельщині. За участь в акції дерусифікації Православної Церкви під Польщею (він також був учасником Почаївського з'їзду) був переслідуваний польською владою. За активну співпрацю з українським націоналістичним підпіллям під час другої світової війни був засланий на 10 років на Далеку Північ. Після звільнення виконував душпастирські обов'язки на Херсонщині, пізніше в Києві, де був настоятелем кількох церков. Похований на Байковому кладовищі у Києві («Українське Слово» ч. 1325, 2. 4. 1967).

Романа Смаль-Стоцького всі державні іспити на здобуття ступеня магістра філософії, однак початок війни (1. 9. 1939) перешкодив йому написати магістерську працю з філології.

Готуючися до педагогічної праці, О. Штуль закінчив однорічні педагогічні курси при Варшавському університеті для магістрів філософії.

1940 року він записався на філософічний факультет Українського Вільного Університету (УВУ) в Празі з наміром докторизуватися й почав працю над дисертацією. Однак воєнні події знову стали на перешкоді, і вже в інших обставинах він ще раз 1964 року записався на філософічний факультет УВУ в Мюнхені, бажаючи працювати над темою українських партизанських дій під час другої світової війни, а коли ця тема не була схвалена, тоді почав опрацьовувати соціологічну тематику про родину в житті українського народу на основі літературної творчості А. Свидницького, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка ²⁾. Але й цим разом не довелося О. Штулеві закінчити дисертацію, на перешкоді стояло заангажування у громадсько-політичній праці, пізніше стан здоров'я.

Почавши з студентських часів, О. Штуль брав участь у громадській роботі. Він був активним членом української студентської громади (УСГ) у Варшаві, кілька разів належав до її управи, одночасно будучи активним членом української колонії у Варшаві, користуючися симпатією й опікою Олени Теліги та Євгена Маланюка, «при яких виріс і формувався в свої студентські роки», як про це сам згодом писав.

2. Початок політичної діяльності

По закінченні студій почалася політична діяльність О. Штуля, яка його повністю заповонила; все своє свідоме життя він віддав цій ділянці; проте не покидав і своїх зацікавлень літературою, історією, культурою взагалі, які він гармонійно пов'язував з виконанням різних політичних функцій. Тому часто ми його бачимо на посту культурного референта. Свій підхід до різних політичних і культурних проблем він конкретизував у багатій публіцистичній і журналістичній діяльності. Останню він розпочав статтею «Далекий шум» (1917 р.) ³⁾, що появилася у «Віснику» Д. Донцова у 20-ліття української революції. Автор ставив на обговорення, піддавши гострій кри-

²⁾ Дані про студії подано на підставі матеріалів, що зберігаються на філософічному факультеті УВУ.

³⁾ «Вісник», кн. 7-8, 1937, стр. 526-535.

тиці діяльність керівників Української Центральної Ради, особливо політичне спрямування М. Грушевського й В. Винниченка, протиставляючи проводові, позбавленому політично-державницької концепції, спрагли чину маси. На цю статтю відгукнулися Олександр Наріжний ⁴⁾ та О. Ковалевський ⁵⁾. Пізніше О. Штуль визнавав, що стаття була «дуже поетична й претенсійна», однак вона йому торувала шлях у журналістичний світ: «Стаття та наробила мені такої слави, що мене тягнули в співробітники львівські журнали й навіть хустська «Говерля» ⁶⁾».

Заохочений цим виступом, О. Штуль почав дописувати до місячника «Дорога» — націоналістичного журналу молодих, що виходив у Львові в 1937-1938 роках за редакцією Б. Гошовського. У цьому журналі він містив рецензії на тогочасні видання: «З ритмом життя» (про творчість Олени Теліги ⁷⁾), «З мандрівки по книжках» (твори Леоніда Мосендза ⁸⁾), «Усе від нас залежить (О. Марден) ⁹⁾», «Сила через радість» (примітки до статті О. Теліги ¹⁰⁾), рецензія на збірку Холодної-Ливицької ¹¹⁾.

Рецензії містив О. Штуль також у празькому журналі «Пробоем»: «Вибрані поезії М. Бажана» (в-во «Радянський письменник», Львів, 1940) ¹²⁾, «Збірник Українського Наукового Інституту в Америці» (за редакцією О. Кандиби, Прага 1939) ¹³⁾.

О. Штуль працював у націоналістичних гуртках ще з студентських часів, однак до ОУН вступив щойно 1939 року, заохочений О. Ольжичем працювати у культурній референтурі ПУН-у. У гурті націоналістичної еліти під керівництвом О. Ольжича формувався світогляд молодого Штуля. З цієї духової кузні вийшли кращі майбутні культурно-політичні діячі націоналістичного руху. Згодом О. Штуль став одним з найближчих співробітників О. Ольжича, якому допомагав у редагуванні видань референтури. В календарі-альманасі «Сурми», що вийшов 1940 року в Празі, О. Штуль опублікував свою працю

4) «Вісник», кн. 12, 1937, стор. 906-911.

5) «Волинське Слово», Луцьк, 19. 7. 1937.

6) О. Жданович. Автобіографічні нотатки. В рукописі. Париж, 1964.

7) «Дорога», 20. 8. 1937.

8) «Дорога», ч. 1-2, 1938.

9) «Дорога», ч. 1-2, 1938.

10) «Дорога», ч. 1-2, 1938.

11) «Дорога», ч. 1-2, 1938.

12) «Пробоем», ч. 9(86), вересень 1940, стор. 250-252.

13) «Пробоем», ч. 7(84), липень 1940, стор. 188-189.

«Віки говорять»: синтетичний конспект історії України, який появився також окремою відбиткою у Празі, а в 1941 р. був виданий у масовому виданні, понад 50 000 примірників, у Києві, у видавництві «Українського Слова». Без претенсій на науковість, ця брошура на 30 сторінок відіграла свою роль на звільненій від більшовиків Україні; вона трактувала історію України з державницького погляду. Фахову рецензію на неї подали два історики з Києва (П. і М.). Звертаючи увагу на актуальність такого «конспекту історії України, незфальшованої історії», вони вказували на деякі пропуски чи неточності, що закралися до праці О. Штуля¹⁴). За повоєнних років Олег Штуль перевидав цю брошуру, додавши розділ про другу світову війну¹⁵).

У 1939-1941 роках О. Штуль перебував у Кракові, будучи культурним референтом у Тереновій Екзекутиві ОУН у Генеральній Губернії. По цій лінії він брав участь на різних курсах, які підготовляли кадри Організації перед походом на Схід.

3. *Культурний референт у керівництві ОУН на Центральних Українських Землях*

На початку німецько-радянської війни, у червні 1941 року, О. Штуль був призначений до Київської Похідної Групи ОУН, а по дорозі до столиці він очолював переходовий пункт у Рівному; саме він посадив на машини сотні людей, що йшли на Схід, з яких чимало не повернулися з походу. Він також допомагав Т. Бульбі-Боровцеві у липні 1941 року знайти шлях до центрального проводу ОУН, що тоді перебував у Львові, з яким комендант «Поліської Січі» устійнив співпрацю.

У 1941-1943 роках О. Штуль очолював культурну референтуру в Центральному Керівництві ОУН осередньо-східніх земель України, тісно співпрацюючи з О. Ольжичем, провідником Центрального Керівництва¹⁶). Спершу О. Штуль дописував до київського «Українського Слова», подаючи інформації про українську літературну творчість на еміграції¹⁷). Згодом, після арештів і винищення членів редакції «Українського

¹⁴) «Пробоем», ч. 2(103), лютий 1942, стор. 126.

¹⁵) О. Жданович, Віки говорять. Бібліотека самоосвіти УНЄ у Франції, Париж (без дати, 1954?).

¹⁶) Осип Бойдуник. На переломі. Уривки спогадів. Париж, 1967, стор. 107.

¹⁷) Юрій Войко, У сляві нашого Києва. «Українське Слово» у Києві в 1941 році. На чужині (Мюнхен), 1955, стор. 26.

Слова» й журналу «Літаври», наприкінці 1941-на початку 1942 р.¹⁸⁾ він допомагав у реорганізації законспірованої мережі ОУН. У цій справі він кілька разів навідувався до Києва. О. Штуль брав участь у двох важливих конференціях ОУН на Наддніпрянщині, які відбулися 24-25 травня 1942 року в Почаєві та 14-15 серпня 1942 р. у Києві¹⁹⁾. Цю останню названо З'їздом українських самостійників, бо в ній, крім членів ОУН, взяли участь також представники інших самостійницьких організацій, що діяли на Наддніпрянщині. На цих двох конференціях О. Штуль виголосив доповіді про культурні справи, підкреслюючи такі найважливіші завдання: організацію шкільництва, розгортання освітньо-культурної роботи серед населення, забезпечення продукції друкованого слова²⁰⁾. В реалізації цих завдань культурний референт вказував на опір ворожих сил, з якими доводиться вести бій на культурному відтинку: з німцями, комуністичними русофілами та старорежимними русо-тяпами²¹⁾.

4. У партизанському штабі

З другої половини 1941 року О. Штуль постійно перебував на Волині, працюючи в складі Волинського Інспекторату ОУН. У той час там тривала інтенсивна підготовка до збройного виступу проти німецького окупанта, і О. Штуль брав участь у вишколі майбутніх партизанів. Поруч «Поліської Січі» під проводом Т. Бульби-Боровця, формувалися військові відділи обох ОУН. Для ефективності боротьби роблено спроби координації їх дій. На весні 1943 року для посилення співпраці з «Поліською Січчю», яка вже звалася УПА, ОУН полк. А. Мель-

18) Розстріляні в Києві в січні-лютому 1942 члени Організації Українських Націоналістів: Олена Теліга — письменниця, Іван Рогач — журналіст, Петро Олійник — журналіст, Ярослав Оршан-Чемеринський — журналіст і публіцист, Дарія Гузар-Чемеринська — журналістка, Іван Кошик — журналіст, Петро Яковенко — історик, Іван Рошко-Ірлявський — поет, Кость Гупало — професор і письменник, Михайло Теліга — інженер, Василь Кобрин — працівник КР, Василь Ігнатко — працівник КР, сестри Суховерські — зв'язкові (див. «Українське Слово», Париж, ч. 537, 24. 2. 1952).

19) Я. Гайвас. Переломовий рік. Організація Українських Націоналістів. 1929-1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. На чужині (Париж), 1955, стор. 281-300.

20) Я. Гайвас. Переломовий рік. Організація Українських Націоналістів. 1929-1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. На чужині (Париж), 1955, стор. 287-288.

21) Я. Гайвас. Переломовий рік. Організація Українських Націоналістів. 1929-1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. На чужині (Париж), 1955, стор. 296.

ника вислала до штабу УПА О. Штуля як свого представника. Працюючи при штабі УПА — «Поліської Січі» в ранзі сотника, О. Жданович (це його партизанський псевдонім) брав участь у бойових акціях як проти німців, так і проти більшовицьких партизанів, що оперували на Поліссі. Зокрема він працював у редакції пресового органу Української Народної Революційної Армії (УНРА — нова назва УПА від липня 1943 р.) — «Оборона України». В одній зі статей О. Жданович так визначив завдання УНРА: «Ми боремося за повну свободу українського народу, яку можна досягнути, лише створивши українську незалежну державу. Ми боремося проти скажених імперіялістів Москви й Берліну, за вільні держави всіх поневолених народів на їх етнографічних землях».

«Боремося за могутню державу трудящих України, що стане сторожем порядку на межі Заходу й Сходу, що забезпечить інтереси робітництва, дасть йому вільну працю на заводах і шахтах, які будуть власністю народу, а не капіталістів; державу, що розвине вільну творчість трудової інтелігенції, що дасть селянам мільйони гектарів української землі на умовах, ними самими усталених»²²).

20 травня 1943 р. О. Жданович, як представник ОУН, взяв участь у нараді, що мала оформити спільний штаб для трьох партизанських формацій. Однак ОУН-б на нараду не прибула²³). Три місяці пізніше на чергове звернення Т. Бульби до проводу ОУН С. Бандери в справі створення єдиного революційного фронту, замість відповіді, відділи служби безпеки (СБ) організували напад на штаб УНРА в лісі Людвипільського району, де перебував й О. Жданович. Проривом більшість штабу і Людвипільська сотня вирвалися з оточення²⁴).

З наближенням радянської армії після зайняття Житомира, всередині листопада 1943 року штаб УНРА вирішив вести переговори з німцями, щоб вони залишили зброю для тих повстанців, що мали діяти в заплілі фронту, та домагався звільнення українських політичних в'язнів. Під час переговорів з німецьким військовим командуванням у Рівному, що їх вели отаман Т. Бульба і сотник О. Жданович, вони були заарештовані і вивезені через Варшаву до Берліну, і на початку грудня

²²) «Оборона України», часопис Української Народної Революційної Армії, ч. 1, за 1 серпня 1943.

²³) О. Шуляк, В ім'я правди. Дійсність про Українську Повстанчу Армію. Буенос-Айрес, 1948, стор. 22.

²⁴) Отаман Тарас Бульба-Боровець, Армія без держави. Слава і трагедія Українського Повстанського Руху. Вінніпер, 1981, стор. 267; О. Шуляк, «В ім'я правди», стор. 29-30.

1943 року ув'язнені в концентраційному таборі в Саксенгавзені, поблизу Берліну ²⁵⁾. Перші шість місяців О. Штуль перебував в одиночці, пізніше разом з отаманом Бульбою. Крім в'язничних допитів і моральних тортур, він особливо важко пережив вістку про те, що 10 червня 1944 року в Саксенгавзені замордовано його близького друга Олега Ольжича. У концтаборі О. Штуль перебував майже до кінця листопада 1944 р., коли німці почали звільняти більшість українських політичних в'язнів у зв'язку з підготовою до створення Українського Національного Комітету.

5. Післявоєнна журналістично-політична діяльність

Після звільнення з концтабору аж до закінчення війни О. Штуль разом з Т. Бульбою перебував у Німеччині, намагаючися організувати спеціальні військові частини для партизанської війни проти радянських військ.

Почалася довготривала подорож з Берліну до Карлсбаду, та кінець війни. Переїхавши до англійської окупаційної зони Німеччини в вересні 1945 року, О. Штуль одружився з Катериною Кобилко в Гослярі. Згодом переїхав до Берхтесгадену, де жив у 1945-1946 роках, пізніше до Австрії і жив там протягом 1947-1948 років біля Інсбруку.

У 1945-1948 роках О. Штуль цілковито віддався праці в націоналістичному русі, будучи активним у референтурах культури й інформації, як також працюючи для зміцнення організаційного життя на терені свого перебування. Він брав участь у Жовтневій (1945 р.) Конференції ОУН та у III Великому Зборі Українських Націоналістів (ВЗУН) 1947 року; на яких разом з іншими учасниками Похідних Груп і боротьби проти німецького нацизму підсумував досвід, здобутий з дійсності на Україні. На цих важливих зборах відповідальні діячі націоналістичного руху ухвалили принцип народовластя, перехід від тез монопартійності до плюралізму, допущення й змагання політичних груп та організацій, при дотримуванні засад національної солідарності.

За післявоєнних років О. Штуль став здібним журналістом-публіцистом. В органі ОУН «За самостійність» бачимо його статті: «Відгуки революційного дзвону: 1 листопада 1918 р.» (листопад 1946 р.), «На грані двох тактик» (листопад-грудень

²⁵⁾ Отаман Тарас Бульба-Боровець, Армія без держави. Слава і трагедія Українського Повстанського Руху. Вінніпег, 1981, стор. 267; О. Шуляк, «В ім'я правди», стор. 21.

1947 р.), в останній автор, аналізуючи дії Похідних Груп 1941 року, стверджує, що, почавши з грудня 1941 року, замість прилюдних виступів у політично-громадській ділянці, ОУН перейшла у глибоке підпілля на центральних українських землях.

У журналі «Орлик», місячнику культури й суспільного життя, що виходив у Берхтесгадені, вміщено дві статті О. Ждановича «Суворий і Великий»²⁶⁾ (про Олега Кандибу-Ольжича, силюета людини й революціонера) й порядком дискусії оцінка післявоєнної літературної творчості «МУР в теорії й практиці». На основі публікованих творів Ю. Косача, І. Костецького і В. Петрова автор бив на сполох, що їхні твори це «деморалізація, кастрація української літератури, знищення ієрархії понять, моральний розклад...»²⁷⁾.

З перспективи часу, коли поглянемо, куди завели шляхи цих трьох письменників, осторога молодого «вісниківця» була слухна.

Цикл статей О. Жданович вмістив у тижневику «Промінь», що в 1948-49 роках виходив у Зальцбурзі. Це враження-репортажі з подорожі до Франції, друковані в числах 23, 24, 49; рефлексії про історичне значення борців Базару (ч. 33) та інші.

Аналізу літературного процесу за 1947 рік у підрадянській дійсності Жданович подав у статті «Советська культура йде вперед», вміщеній у журналі «Вежі», що виходив у Мюнхені 1947-1948 рр.²⁸⁾.

Найважливіше, що написав О. Жданович в цей час — це розвідка про життя і творчість Олени Теліги «На зов Києва», вміщена в збірнику «Прапори духа» (поезії, проза, біографічні матеріали письменниці й революціонерки²⁹⁾, що їх зібрав і впорядкував О. Жданович). Ця його стаття, з деякими змінами, була передрукована у Вінніпезі 1947 року («Культура й Освіта») та в збірнику «Олена Теліга», виданому Українським Золотим Хрестом у США, 1977 року.

Другою помітнішою публікацією О. Штуля (під псевдонімом О. Шуляк) була розвідка про генезу й дії Української Повстанської Армії під час другої світової війни, відповідь на одностороннє наświetлення історії цієї формації, співтворцем якої був і сам автор. Брошура написана в полемічному тоні, носить

²⁶⁾ «Орлик», II, ч. 6, червень 1947, стор. 1-4.

²⁷⁾ «Орлик», II, ч. 8, серпень 1947, стор. 28.

²⁸⁾ «Вежі», ч. 2, 1948, стор. 50-54.

²⁹⁾ Видавництво «Сурма». На Чужині, 1947, стор. 139-171.

назву »В ім'я правди»; вийшла вона двома накладками: 1947 року у Роттердамі і 1948 р. у Буенос-Айресі. Важливість цієї розвідки зміцнюється фактом, що О. Штуль сам був учасником описуваних подій.

6. У Парижі — як редактор «Українського Слова»

Наприкінці 1948 р. О. Штуль переїхав до Парижу з завданням редагувати тижневик «Українське Слово», неофіційний орган ПУН-у. У Парижі він залишився до кінця свого життя; там включився у загальне громадсько-культурне життя Парижу й користався загальною пошаною. Однак його основним зайняттям було редагування «У. Слова», що з'являється з 1933 р.; це найстарший український часопис у Європі. Після заборони за німецької окупації і згодом захоплення приміщення комуністами, 1948 р., воно знову опинилося в руках своїх легальних власників. Перебираючи редакцію цього поважного пресового органу, О. Штуль віддав йому 30 років свого творчого життя й зробив з нього один із кращих часописів зі спеціальним профілем³⁰). Бувши свідомим, що «Українське Слово» є органом ОУН, однак, саме для добра своєї організації, він намагався зробити часопис загально-українським; це виявлялося як у доборі співробітників, тематики, так і в її навітленні. Його постійним бажанням було, щоб у його пресовому органі широко була трактована культурна тематика з пріоритетом крайової проблематики. Про це він згадує і в своїй недрукованій автобіографії: «При редагуванні органу ПУН-у завжди перше місце займали в моїх зацікавленнях крайові справи і культурні (репортажі, рецензії, питання стану в Україні)». «Українське Слово» подавало не тільки докладні інформації, а й свіжу та глибоку аналізу процесів на Україні.

За час редагування «Українського Слова»³¹) від 17. 10. 1948 до середини 1977 року (приблизно 1 500 чисел) О. Штуль написав тисячі статей, підписаних або й не підписаних, багато з яких мали тривале значення. При цьому важливе зауваження: він умів на ту саму тему писати (чи промовляти) кілька разів, і у нього завжди виходило свіжо й оригінально, він ніколи не повторювався.

Для ілюстрації його колосальної журналістичної діяльно-

³⁰) Перегляд змісту і оцінку «Українського Слова» до 1961 року подано в статті Я. Куценка-Жуковського «1000 чисел "Українського Слова"», «Календар-Альманах», Париж 1961, стор. 81-107.

³¹) Під час тривалих подорожей О. Штуля за океан «Українське Слово» редагували В. Маруняк і короткий час Б. Кентржинський.

сти згадаємо деякі цикли статей, присвячених його улюбленим темам. З ділянки Похідних Груп О. Штулеві доводилося кілька разів писати про розстріляних німцями членів ОУН у Києві 1942 року: «Впали на фронті революції» (у десятиліття розстрілів у Києві, 1942-1952; ч. 537), «На грані двох тактичних періодів» (ч. 1056), «Зустрічі з Києвом» (ч. 1051-1052), «Трагічні дні у Києві» (ч. 1057), «Смолоскипи у темряві» (ч. 1318), «Творці нового етапу» у 25-ліття розстрілу членів ОУН, (ч. 1328-1330), «У тридцятиліття київських жертв» (ч. 1576).

Тісно з цією темою пов'язані статті, присвячені пам'яті Олени Теліги й Олега Ольжича, близьким, улюбленим друзям, при яких Штуль виріс і тісно співпрацював. Крім книжкових видань про О. Телігу й упорядкування її творів, О. Штуль написав низку статей про поетку й революционерку: «Криштальна сталь» (про О. Басараб й О. Телігу, ч. 431), «Жінки в заgravі» (про Віру Бабенко й О. Телігу, ч. 588), «Література й революція» (ч. 798), «У 30-ліття смерті Олени Теліги» (ч. 1621). Крім цього, у календарі-альманасі на 1957 рік, виданому УНС, О. Жданович вмістив статтю «Останні дні Олени Теліги»³²⁾, у журналі «Смолоскип» статтю «Завжди молода» (у 20-ліття смерті Олени Теліги)³³⁾ і біографічну нотатку про поетку в «Енциклопедії Українознавства»³⁴⁾. Велику редакційну і дослідну працю О. Штуль-Жданович провів при підготові збірника «Олена Теліга»³⁵⁾, виданого Українським Золотим Хрестом у США.

Ольжичеві присвячені силуети: «Суворий і Великий» (у п'яту річницю смерті, ч. 396), «Найкращий з молодого покоління» (в 10-ліття смерті О. Ольжича, ч. 657), «О. Ольжич і сучасність» (ч. 657), «Світильник неугасимий» (у 25-ліття смерті, ч. 1443), «Вирізьблений на грані наших душ» (промова на відкритті пам'ятника О. Ольжичеві у Лігайтоні 3 липня 1977 р., останній виступ О. Штуля перед важкою хворобою, ч. 1861-1864).

Окремою ділянкою його зацікавлень була генеза українського повстанського руху під час другої світової війни й проблема партизанського руху. Крім згаданої вище брошури, йому належать статті: «Партизанська боротьба в Україні та її перспективи» (ч. 787), «Кривоніс» (спогад про бійця УПА, ч. 1103-1104), «У 20-ліття УПА» (ч. 1082-1083) і цикл статей про ра-

³²⁾ Париж, 1957, стор. 51-56.

³³⁾ Монреаль, 1962, ч. 25.

³⁴⁾ «ЕУ II», Париж - Нью-Йорк, 1976, стор. 3164.

³⁵⁾ Детройт - Нью-Йорк - Париж, 1977, 474 стор.

дьянських партизанів на Україні: «Історія і пропаганда» (ч. 700-706). Крім газетних статей, О. Жданович написав розвідки «На партизанському фронті»³⁶⁾ і «Між юнацьким горінням і холодним досвідом»³⁷⁾, (з'ясування постави ОУН до партизанської акції проти німців). Йому ж належить передмова («По каменях дійсности») до спогадів курінного УПА Макса про досвід боротьби в УПА³⁸⁾, як також нотатка про «Поліську січ»³⁹⁾.

З нагоди різних річниць О. Ждановичеві доводилося писати про історичні постаті українських визвольних змагань: Симона Петлюру, Євгена Коновальця, Андрія Мельника. Кожного разу він трактував сюжет оригінально, вносив нові елементи до теми. Про головного отамана він говорив і писав у 24 річницю вбивства «Прапор визвольних змагань» (ч. 445), у 40-ліття смерті (ч. 1283) і в 50-ліття смерті (ч. 1801). Про полк. Є. Коновальця написав статтю у 20-ліття (ч. 865) і у 35-річчя смерті вождя-основоположника (ч. 1643), історичну паралелю «С. Петлюра — Є. Коновалець — О. Ольжич» (ч. 1764-1766), великі репортажі про «прощі» до Роттердаму. З глибокою пошаною і своєрідним пієтетом ставився О. Штуль до свого попередника на посту голови ПУН полк. А. Мельника. Йому присвятив статті у 60-ліття життя (ч. 475), у 25-ліття на посту голови ПУН (ч. 1144), з приводу смерті (ч. 1200), прощальне слово (ч. 1201), у п'яті роковини (ч. 1459-1461). Статтю «Великий і близький» помістив О. Жданович у згаданому збірнику⁴⁰⁾.

У політичній і журналістичній діяльності О. Штуль підтримував ділові й дружні зв'язки з великою кількістю співробітників. З різних нагод і приводів йому доводилося про них писати. Завдяки його письменницьким здібностям та спостереженням критика, а при тому й відчуттю вдячності до друзів середовища, співробітників, з-під пера О. Ждановича появились оригінальні й цінні силуети. Згадаємо найважливіші з них: Д. Андрієвського (ч. 1815), О. Бойдуника (ч. 1277), О. Грицяя (ч. 654), О. Грищенка (про його мистецтво цикл статей у числах 922, 944, 1072, 1099, 1132, 1149), М. Капустянського (ч.

³⁶⁾ ОУН 1929-1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН, Париж, 1955, стор. 405-420.

³⁷⁾ Непогасний огонь віри. Збірник на пошану полк. А. Мельника. Париж 1974, стор. 478-490.

³⁸⁾ Максим Скорупський, У наступах і відступах. Чикаго, 1961, стор. I-VI.

³⁹⁾ «Енциклопедія Українознавства II», т. 6, Париж - Нью-Йорк, 1970, стор. 2 182.

⁴⁰⁾ Непогасний огонь віри, цитований твір, стор. 514-545.

1422, 1423), Б. Кравцева (ч. 1776), Б. Кентржинського (ч. 1437), В. Косаренка-Косаревича (ч. 1075), протопресвітера Ф. Кульчинського (ч. 1019, 1618), В. Мороза (ч. 1724), О. Неприцького-Грановського (ч. 1825), Є. Онацького (ч. 839-840), Л. Ортинського (ч. 1031), І. Павликовську (ч. 1771), Є. Прокопович (ч. 826, 1150, 1165), О. Сеника-Грибівського (ч. 408), Лілю Скоропську-Подубінську (ч. 1526) і багато інших.

Журналістичні громадські обов'язки примушували О. Ждановича писати щорічно статті з нагоди історичних річниць: свято державности (22. 1. 1918), річниця Тараса Шевченка, свято вождів (23 і 25 травня), листопадовий зрив 1918, річниця героїв двох Базарів та інші. Він подавав свою оцінку політичних формацій УВО (ч. 1552) і ОУН (у 40-ліття, ч. 1448-1450). У навітленні цих подій виявилися його знання з історії і політичний хист, він завжди пов'язував історичні події з сучасними проблемами українства, надаючи цим подіям свіжості й актуальності.

Ще в одній ділянці О. Штуль виявився добрим знавцем і коментатором. Мова про церковно-релігійні справи, яким він присвячував багато уваги. Писав про релігійні роздуми на Різдво «Народження Великої Правди», (ч. 378), Свят-вечір («Богочоловік», ч. 477-478), Великдень («У Свято Великого Відновлення», ч. 1845-1846); екскурси в історію церкви: «40-ліття відродження УАПЦ» (ч. 1041), «Шляхами мартирології УАПЦ» (ч. 1181); про ролі церкви в житті народу: «Церква з народом — народ з церквою» (ч. 1650-1653), про стан церкви і релігії в СРСР і наступ войовничого атеїзму (ч. 1063), повідомлення про Вселенський собор католицької церкви (ч. 1109), про прощу до Люрду (ч. 877, 881, 886).

У своїх статтях редактор «Українського Слова» відстоював думку про співпрацю між українською православною і українською католицькою церквами, реалізуючи на внутрішньому українському відтинку практичний екуменізм. По цій лінії він брав участь у студійних днях УХР в Римі в 1966 році.

Олег Жданович дав низку силуетів церковних ієрархів: митр. Андрея Шептицького (ч. 954), митр. Полікарпа Сікорського (ч. 452, 625), митр. Йосифа Сліпого (у 70-ліття; ч. 1058, 1494, 1515), митр. Ніканора Абрамовича (ч. 717-718), митр. Мстислава Скрипника (ч. 1851). У мюнхенському «Українському Голосі» ч. 1, за 1949 вміщена його стаття «Церква у московському пляні», в якій доведено, що комуністична влада використовує православ'я для русифікаційних завдань.

Особливо любив О. Жданович свої репортажі й бажав їх видати окремим виданням, а написав їх сотні. У них виявляються його літературні зацікавлення й здібності. Репортажі охоплювали вияви життя українців у Франції, при чому чималу увагу присвячено НТШ і Сарсельському осередкові; т. зв. «акції від передплатника до передплатника» — серія репортажів під час відвідування читачів «Українського Слова» у Франції й сусідніх країнах, репортажі з подорожей до Америки, Канади, Великобританії, олімпіада в Римі 1960 року тощо.

«Українське Слово» — насамперед політичний пресовий орган, тому головному редакторові доводилося майже в кожному числі писати на політичні теми, давати коментарі на внутрішньоукраїнські проблеми, заторкувати проблематику консолідації, створення єдиного українського фронту, питання СКВУ, потребу дискусії між політичними партнерами, об'єктивної критики, морального кодексу українського журналіста, допущення до голосу молоді й багато іншого.

З ділянки ідеологічної орієнтації середовища «Українського Слова» цікава є відповідь, що її дав редактор Д. Донцову, який закидав «Українському Слово» відступ від націоналізму⁴¹). У циклі статей під заголовком «Від націоналізму до абсурду» (ч. 933, 934, 935) О. Жданович заперечує тези Д. Донцова про ревізію й капітуляцію і замість двоподілу на внутрішньому фронті, пропонує оркестрацію, домовленість.

Як уже сказано, «Українське Слово» присвячувало велику увагу вивченню процесів на Україні й боротьбі проти московського імперіялізму та його русифікаційних заходів. Такий напрям своєму органу надав його головний редактор О. Жданович. Пов'язані з цими проблемами були й питання зустрічі з українцями з УРСР. Крайову проблематику опрацьовував О. Жданович разом з гуртом співробітників, серед яких ентузіастом був Дмитро Андрієвський. Разом з ним О. Жданович (під криптонімом А. і Ж.: Андрієвський і Жданович) написав орієнтаційну розвідку «Люди й речі по той бік», що появилася у серії газетних статей (ч. 931-934, 942, 944 і 945). Ці статті були вислідом досвіду зустрічей між еміграцією і приїжджими людьми з України й мали відгук не тільки тут, а й на Україні. Бо вони порушували засадничі справи визвольної політики, давали оцінку процесам на Україні й визначали, які повинні бути взаємини між еміграцією й батьківщиною. Своєю об'єктивною оцінкою й реальним підходом вони влучали у

⁴¹) Д. Д. «Від націоналізму до комунізму». «Шлях Перемоги», 30. 8. 1959.

слабе місце окупаційної влади, тому й була на них там гостра реакція.

З питань ситуації на Україні згадаємо й інші аналітичні статті О. Ждановича: «Перші наслідки десталінізації» (ч. 764), «Зміни в Советському Союзі» (ч. 781), «Будьмо ж єдині з народом!» (арешти на Україні в січні 1972, ч. 1577), «Стан в Україні — наші завдання й перспективи» (ч. 1877, посмертна публікація). Завдяки практичним заходам О. Штуля й цілеспрямованості «Українського Слова» в ньому появилось, поряд з журналом «Сучасність», найбільше матеріалів з рідних земель, що згодом дістали назву «самвидаву».

О. Жданович жваво відгукувався на цікаві й важливі публікації з ділянки політики («Книга про Миколу Скрипника» І. Кошелівця, ч. 1587); «Бійці і проблеми революції» З. Книша, ч. 631); з літератури («Панорама найновішої літератури в УРСР» І. Кошелівця, ч. 1169, «В українському лісі» С. Парфанович, ч. 698), «Там, де народилась "Україна моїх блакитних днів"» О. Грищенка, (ч. 820), мистецтва, церкви.

Крім редагування «Українського Слова», О. Жданович редагував публікації Першої української друкарні у Фанції, Націоналістичного Видавництва в Європі, бібліотеки «Вільної Думки», частково «Смолоскипу», дуже часто пишучи до цих видань передмови. Він зредагував «Календарі-альманахи УНС» на 1955 і 1956 роки, «Календар-альманах "Українського Слова" на 1961 рік», збірник статей у 25-ліття ОУН «ОУН 1929-1954» (1955), «Україна — спільне добро всіх її громадян» (1971), Збірник «Олена Теліга», що його видав Український Золотий Хрест в США, 1977; був співредактором збірника на пошану полк. А. Мельника (1974); писав передмови до книжок М. Небелюка «Під чужими прапорами» (1951), С. Петлюри «Московська воша» (1966), «Документ судової помилки» (процес Шварцбарта, 1958); Ю. Пундика «Український націоналізм» (1966) та ін.

Жданович редагував майже всі видання самвидаву, що виходили під різними фірмами у Націоналістичному Видавництві в Парижі («Лихо з розуму» В. Чорновола, 1967; «У півстоліття радянської влади», 1967; «Собор у риштованні» Є. Сверстюка, 1970; «Летюче віконце» В. Голобородька, 1970; «Більмо» В. Осадчого, 1971; «Широке море України», 1972; «Бумеранг» — твори В. Мороза, 1974; «За східнім обрієм» Д. Шумука, 1974; серію «Українського вісника», випуски I-II, 1971, випуск IV, 1971; випуск VI, 1972; випуск VII-VIII, 1975). Він був і редактором майже всіх документів і видань ПУН-у.

О. Жданович був деякий час кореспондентом щоденника «Свобода», в якому обговорював проблематику французької політики та коментував події на Україні.

Перебуваючи у Франції, О. Штуль розумів вагу франкомовних видань для інформації французів про українську культуру і наші визвольні змагання. Тому він сприяв і допомагав у появі періодичних видань: «Bulletin Franco-Ukrainien» (у якому були і його статті), «Echanges» і книжкових видань: М. Hruchevsky «Cours d'histoire de l'Ukraine», 1959; Е. Malaniuk, Poesies (передмова О. Ждановича), 1965; Іоу. Pundyk «Le Nationalisme Ukrainien», 1967; «La nouvelle vague littéraire en Ukraine», 1967; М. Kotsiubynsky «Ombres des ancêtres oubliés», 1970; V. Tchornovil «Le malheur d'avoir trop d'esprit», 1970 й інші.

7. Голова Проводу Українських Націоналістів (ПУН)

Працьовитість, послідовність у поглядах, реалістичний підхід в оцінках найскладніших ситуацій, оригінальність думки, — ось що дозволило О. Штулеві підійматися по драбині організаційної ієрархії. Він весь час працював для Організації. Крім функції редактора «Українського Слова», він був референтом преси і інформації ПУН-у. Очолюючи цю ділянку, він скеровував і координував важливу працю політичної формації, об'єднав цілий гурт осіб, які працювали в тій референтурі. Серед них слід згадати такі відомі прізвища: Д. Андрієвський, М. Антонович, О. Бойків, О. Грицай, П. Голубенко, О. Зінкевич, А. Кабайда, Б. Кентржинський, Д. Квітковський, В. Лазовінський, В. Маруняк, В. Михальчук, М. Небелюк, С. Процюк, Ю. Пундик, М. Селешко та інші.

О. Штуль брав активну участь у всіх ВЗУН, на яких визначалася лінія Організації. На IV Зборі (1955) О. Штуль був заступником голови Збору, тоді його іменовано членом ПУН-у. Цей Збір ухвалив новими методами посилити контакти з рідними землями та накреслив шляхи дії на чужині у змінених умовах переселення. Становище члена ПУН-у дало йому можливість мати вплив на всі справи ОУН. Покликаний 1962 року полк. А. Мельником на голову Підготовчої Комісії V ВЗУН, він відвідав майже всі терени дії ОУН у діяспорі, ближче познайомився зі станом всього українського націоналістичного руху. 1964 року взяв участь у конференції, яка створила Координаційну Раду Ідеологічно Споріднених Націоналістичних Організацій (ІСНО), громадську централю націоналістичного

руху. На V ВЗУН (1964) обраний заступником Голови ПУН-у, а з 1 листопада 1964, по смерті полк. А. Мельника, О. Штуль перебрав обов'язки Голови ПУН-у й виконував це важливе й відповідальне завдання впродовж 13 років. У жовтні 1965 року відбувся VI ВЗУН, на якому О. Штуля-Ждановича обрали Головою ПУН, як і на наступних VII (1970) й VIII (1974) ВЗУН. Разом з О. Штулем прийшло після основоположників нове покоління, яке перебрало керівництво ОУН і внесло нові методи праці, новий запал, що повнотою виявилось на VII Зборі. У центрі його зацікавлень була Україна реальна, якій слід подати якнайефективнішу допомогу. Тези й резолюції цього збору зібрані в творі: «Україна — спільне добро всіх її громадян»⁴²⁾. О. Штуль один з авторів цього твору, що є далшим кроком осучаснення програми і дії організованого українського націоналізму. Якщо постанови III Збору були наслідком досвіду Похідних Груп, програма 1970 року, ухвалена на VII Зборі, була вислідом тодішніх процесів на Україні, практики «шестидесятників», публікацій самвидаву, пізніших дисидентів і зустрічей різними шляхами з тодішньою Україною.

За час свого головування О. Штуль постійно звертав увагу на пов'язання нашої визвольної боротьби з подіями на Україні. «За останні три роки, — говорив він 1970 року, — ми вийшли на шлях розгортання нашого зв'язку з новими визвольними силами, що наростають на рідних землях. Там за останні три роки відбулися великі й епохальні події. Ми довідалися про нове в процесах на Україні, про виразний перехід від культурницьких тенденцій до напрямку чисто політичного. Мені надзвичайно приємно, що ми перед лицем цієї нової дійсності, яка важить на долі України й матиме значення в розвитку історії усього світу, вийшли на нові обрії... Бо сьогодні ми присутні на рідних землях... Ми стоїмо перед великою нагодою: впливати на дальший хід подій на рідних землях»⁴³⁾.

О. Штуль мав глибоке знання подій на Україні, знаходив спільну мову з новоприбулими людьми з-під советської дійсності. А на основі крайових пріоритетних завдань він робив висновки для практичної політичної діяльності ОУН.

На внутрішньому українському форумі він був великим прихильником консолідаційних заходів, які мали об'єднати

⁴²⁾ Українське видавництво «Смолокип» ім. В. Симоненка, Париж - Балтімор, 1971; Вібліотека «Вільна Думка», ч. 11, Париж 1971.

⁴³⁾ Слово Голови ПУН-у на відкритті VII ВЗУН; у книзі «Україна — спільне добро всіх її громадян», Париж - Балтімор, 1971, стор. 15.

всі сили на чужині. Болючи справами внутрішніх поділів і чвар, він прагнув знайти синтезу української дійсності й реалізувати здорове об'єднання українського політичного, громадського і церковно-релігійного життя. За малими винятками Голова ПУН-у підтримував зв'язки зі всіма лідерами українського політичного життя, вважаючи, що особисті контакти, обмін думками, дискусії можуть послабити досить напружену атмосферу на політичному форумі. Його численні виступи перед українською громадськістю відзначалися вдумливістю й діловитістю. Він був модерним політичним лідером, одним з рідкісних політичних промовців, який без патосу і зайвої театральності глибиною своєї думки, оригінальним підходом і об'єктивністю вмів захоплювати своїх слухачів у Парижі, Нью-Йорку, Філадельфії, Торонті, Монтреалі чи Мюнхені.

Не зважаючи на переобтяження суто політичними обов'язками, О. Штуль жваво цікавився загальногромадськими справами і своєю участю намагався піднести рівень культурно-громадського життя на місці свого перебування. Він допомагав Українській Національній Єдності у її виданнях, часто керував з'їздами цієї громадської централі у Франції, цікавився працею Організації Української Молоді у Франції. Ці дві організації обрали О. Штуля своїм почесним членом. Часто запрошувало його виступати з доповідями Українське академічне товариство в Парижі; а на форумі Українського центрального громадського комітету у Франції він виступав зі словом з нагоди визначних національних річниць. Близькими його зацікавленням були установи наукового осередку в Сарселі; насамперед Наукове Товариство ім. Шевченка. Своїми статтями-репортажами він часто інформував про працю найстаршої української наукової установи НТШ, як також про поступ праці над «Енциклопедією Українознавства». Від 1952 року він став звичайним членом НТШ, з 1955 — членом Контрольної Комісії НТШ в Європі; з 1966, протягом 11 років був її головою. З вдячності за виявлену симпатію і цінну співпрацю НТШ видає цей збірник, присвячений О. Штулеві, у своїх виданнях. Він був також дійсним членом Бібліотеки ім. Симона Петлори в Парижі.

О. Штуль був діяльним також на церковно-релігійному полі як на терені свого проживання у Франції, так і в усій діаспорі. Крім участі в діяльності православної парафії і Братства ім. Симона в Парижі, О. Штуль брав участь у соборах УАПЦ, допомагав у редагуванні звернень соборів на Україну чи їхніх

резолуцій. На цьому відтинку він тісно співпрацював з митрополитом Мстиславом Скрипником. Він викладав на богословських курсах, організованих УВУ в Мюнхені.

**
*

Керівні позиції, яких дійшов Олег Штуль-Жданович, він здобув наполегливою працею, завдяки вродженій інтелігенції і відвазі змагатися за принципи, які щойно пізніше для всіх виявлялися правильними. У розпалі війни він перебував у київському протинімецькому підпіллі чи в повстанських окопах. Борючися проти окупантів, він також поборював внутрішню анархію, для якої всі засоби були добрі, щоб досягти своєї мети. За нових обставин він мав відвагу виступити проти збочень деяких письменників з МУР-у, з душевним болем заперечував екстремістські думки Д. Донцова, відстоював зустрічі з українцями з поневоленої України, боровся за об'єктивну оцінку становища на Україні.

Любив літературу, але став революціонером і політиком, як і його улюблені друзі — Олег Ольжич й Олена Теліга, які йому прокладали шлях і завжди були для нього зразком у його прямованні. Симбіоза літератури з політикою допомагала ушляхетнити останню, ввести новий стиль в ділянку, у якій часто керує гола й безсердечна сила. Завдяки його лагідній і добрій вдачі, його шанували всі, він мав багато друзів, які далі ведуть справу, для якої він працював весь свій недовгий вік.

Почавши з 1962, О. Штуль витримав кілька важких операцій; стан його здоров'я погіршився в 1977 році, однак він не припиняв своєї діяльності до кінця свого працелюбного життя. Усвідомлюючи критичний стан свого здоров'я, він поспішав з редакцією збірника, присвяченого О. Телізі й взяв участь у відкритті пам'ятника О. Ольжичеві. Помер О. Штуль 4 листопада 1977 року в шпиталі в Торонті. Похоронні відправи 12 листопада в Церкві-Пам'ятнику св. Андрія в Бавнд-Бруку очолив блаженніший митрополит Мстислав Скрипник. Там на українському цвинтарі й спочивають тлінні останки Олега Штуля-Ждановича.

Марта КАЛИТОВСЬКА

О. ШТУЛЕВІ

Бігла дорога до серця
Проста, не асфальтова.
Жінки збирали материнку
біля дороги і хмиз
на розпал.

А хлопчина просив: «мамо!
треба колесо на стріху
покласти. Бузьки повернуться
рано...

І треба квіток на вінок,
на отой хрест при дорозі.
Кажуть: ангел прилетів
знеможений.

А може не ангел, мамо,
а дядя Олег повернувся
з чужої чужини і приліг
при дорозі...

Дай ще, мамо, китичку
отих материнок, бо вона,
як земля м'яка і пахуща,
гоїть рани...»

Найгірше, то була ота самотність, оте призначення — одному йти. Ота мізерна смерть не на фронтах, а скуплена і звинена в ногах, мов злодій. — Простіть її.

Де ти, — моя Волинь,
окрилена лісами,
заплетена у білий сон
беріз?
І де ви, друзі?
я скоро буду з вами,
на тій землі,
де і живі, мов тіні
ходять...
Де сни завітчані люкарнами
на місяць...
Лиш материнка плаче
на росі й шипшина пахне,
як во они дні...

Архиеп. АНАТОЛІЙ ДУБЛЯНСЬКИЙ

Ш Л Я Х И Ж И Т Т Я

Мої роки студій, роки поривів, надій і бідувань ішли паралельно з Олеговими роками й зійшлися щойно в 1936 році, коли я приїхав до Варшави, щоб продовжувати перервані студії у Вільнюському університеті. Ми були студентами того самого факультету й зустрічалися на викладах й семінарах проф. др. Мирона Кордуби та проф. др. Романа Смаль-Стоцького. Відвідували ми й виклади інших професорів, і треба визнати, що виклади наших українських професорів найбільш нас хвилювали й ми частенько вели завзяті дискусії.

Студентське життя Варшави в ці передвоєнні роки, попри те, що більшість студентів, не мала за що жити (недарма існувала приказка, що студент мусить бути бідний, як церковна миша), було надзвичайно інтенсивне й на високому рівні. Існувала студентська корпорація «Запоріжжя», до якої й я належав і яку вважали пов'язаною з представництвом УНР у Варшаві. Була також «Українська Студентська Громада». До неї належав Олег. На тлі цих двох молодіжних організацій виникали завзяті, гарячі дискусії, часами навіть сварки, котрі одначе закінчувалися взаємним порозумінням. «Запоріжжя» та «Громада» почали разом відзначувати національні свята й брати участь в спільному студентському житті. Варшава була тоді одним з центрів інтелектуального українського життя та осідком визначних українців. Олег тоді часто бував у товаристві Євгена Маланюка, Олени й Михайла Теліг, і я часто їх зустрічав на вулицях чи в трамваї. Однак ближчої дружби нам не пощастило нав'язати чи тому, що бракувало часу, а чи тому, що ми належали до різних осередків.

Наші шляхи зійшлися знову в Луцьку, в воєнні часи. Тоді це чудове місто намагалося якось загоїти рани й подолати неспокій, який не залишав нас ні вдень, ні вночі. Здавалося, що Стир, ще червоніє кров'ю, що з Любарського замку ще чути крики розстрілюваних. Мені поталанило влаштуватися на працю. До мене на працю забігали знайомі, щоб поділитися вістками чи просто обмінятися думками. Між відвідувачами була й студентка Варшавської політехніки Катерина Кобилко, майбутня дружина Олега. Олег з'явився в Луцьку пізніше, після київських трагедій. Прийшовши трохи до себе після переживань, він почав шукати можливості десь улаштуватися. В Луцьку відкривалися матуральні курси при гімназії, на яких мені пропонували викладати історію. Але тоді я мусів би відмовитися від своєї праці, і тому, коли Олег забіг до мене й почав розпитувати мене, чи існує тут якась можливість влаштуватися на працю я йому й запропонував стати викладачем замість мене. Олег радо погодився викладати українську літературу й історію. Він виявився надзвичайним викладачем, і його учні захоплювалися ним.

Після короткого луцького періоду наші дороги знову розійшлися, бо Олег виїхав до Ковеля, а опісля подався до партизанів.

Побачилися ми знову на еміграції: я був тоді вже священником, а Олег — редактором паризького тижневика «Українське Слово» й визначним громадським та політичним діячем. Зустрічалися ми рідко й коротко, але завжди сердечно.

Тепер ми зустрічаємося на панахидах, на яких я його поминаю словами молитви й душею.

Лідія БУРАЧИНСЬКА

ІЗ РОЗМОВ З ОЛЕГОМ ШТУЛЕМ

З Олегом Штулем-Ждановичем я познайомилася в Грацу після війни. Це був час марних чекань і нескінченних балачок про виїзд. Навколо точилися розмови про різні там Аргентини, Венесуелі, Австралії та всякі передумови, як туди потрапити. Про Америку й Канаду ніхто не думав.

Я працювала у бюро інж. Івана Кобилка, що мав приміщення в бараку на околиці міста. Він заснував це бюро з кількома інженерами й виконував різні будівельні роботи невеликого розміру. Затруднював при тому українських робітників, що залишилися тут після війни. А мені доводилося оформлювати їх і вислужувати численні нарікання на роботу та на умови життя.

Одного разу прийшла до бюро дочка інженера з чоловіком. Вони приїхали з Німеччини, й ми зацікавилися ними. Дочка мене цікавила більше, бо вона виявилася інженером за фахом. А її чоловіком був Олег Штуль. Середній на зріст білявий мужчина міцної будови.

Та мені не довелося говорити з ним. Вони лише коротко затрималися в бюро й не брали участі в переселенні фірми. А це сталося саме тоді: фірма Кобилко й спілка переїздила до Інсбруку. Чому це сталося — не можу пригадати. Здається, комусь був потрібний наш барак, отож доводилося вибиратися звідтіля. А я використала це переселення для себе. Переїхати з англійської зони до іншої було дуже важко, щоразу офіційні представники вимагали безлічі паперів, треба було залягоджувати багато формальностей. А так ми з матір'ю їхали в гурті робітників без особливих труднощів. Щоправда, інж.

Кобилко застерігся, що там не може дати мені праці, бо поки він влаштується на новому місці, цю роботу виконуватиме його дочка. Та я вірила, що зможу знайти працю й без нього.

Так і сталося. Я знала французьку мову, й мене невдовзі прийняли на працю у французькій установі в Інсбруку, куди я їздила з Кематену. Одного разу на підміській станції я побачила Олега Штуля. Він підійшов до мене й привітався. Я почула, що він відвідував у таборі Кематену якогось знайомого й повертається до Інсбруку. І між нами нав'язалася звична розмова. Щоб не говорити про можливість виїзду, я зачепила дразливу тему; загибель наших людей у Києві.

— Так воно й було, — сказав на те Олег Штуль. — Вони мусіли загинути, щоб показати відданість нашій боротьбі.

Я здивувалася:

— Хіба вам не шкода молодого життя? Їхніх талантів, їхніх прагнень?

— Боротьба вимагає жертв. І ті жертви тим більше болючі, що цими жертвами впала молодь, талановита й віддана.

Він говорив про це так спокійно, наче про щось звичайне, самозрозуміле. А я не могла з тим погодитися.

— Як ви можете так говорити? — спалахнула я. — Це ж безсердечно!

— Коли брати це з погляду наших утрат, то це справді велика втрата. Але в аспекті цілості нашої боротьби — це ясний промінь. Він кидає світло на те, що німці наші вороги. І це зрозуміє не тільки галицький інтелігент, а й кожен дядько у Києві. І в цьому вага подій. Подумайте над цим!

Я замовкла. Нам треба було вже виходити з вагона, і наша коротка розмова закінчилась. Я не хотіла погодитися з його міркуваннями, але й не знала, що відповісти. Бо де в чому він захитав моє переконання: чи, бува, він має рацію? І пізніше, коли я замислювалася над тим, то мусіла визнати, що де в чому він має рацію. Бо великою мірою воно так і є.

Переселення за океан і наше пристосування до нової дійсності забрало багато часу. Про Олега Штуля й його дружину я знала, що вони осіли в Парижі. Туди переїхали також батько і мати дружини. У Штулів народилися діти — дочка і син.

А за якийсь час Олег Штуль приїхав до Філядельфії. Одного дня надійшла вістка, що він відвідає Союз Українок Америки. Олена Лотоцька подзвонила, щоб я прийшла.

І ось ми сидимо за великим столом у залі засідань. Пані Олена ставить запитання й Олег розказує про умови в Парижі, про вакації, про життя в Європі. Я поралась біля вина,

що його наливала у склянки. І ми випили за його приїзд, за справу, яку він заступає.

Він тоді ще не був головою ПУН-у. Але коротко виклав свої погляди на нашу політичну ситуацію. І це виявилось дещо інакшим, ніж ми звикли думати й висловлювати. Я пригадала собі нашу розмову на малій тірольській станції. А пані Олена, яка радісно ставилась до таких офіційних відвідин, не перечила. Нехай буде й так, говорили її очі.

На цьому ми попрощалися, й Жданович відійшов зі своїм супутником. Ми тоді довго дискутували з пані Оленою про значення його слів. Вона добачала в тому бажання блиснути оригінальністю, а я, хоч і не знала причини його наставлення, — боронила його. Мені здавалося, що в тих його висловах міститься щось далекосяжне. Тільки я не знала, що саме.

А третя й остання наша зустріч відбувалося в Лігайтоні. Був гарячий літній день, багато народу з'їхалося на відкриття пам'ятника Ольжичеві. Пам'ятник, на гарній поляні близько головного будинку, був закритий. Після відправи, що відбулася під відкритим небом, почалися промови.

Не пам'ятаю, хто відкрив зустріч, а потім виступив із промовою Олег Жданович. Я пошкодувала, що стояла так далеко, бо ж на площі не було голосників, а може, вони слабо діяли. Я побоювалася, що не почую промови, а мені хотілося знати, чи у випадку О. Ольжича Олег Жданович дотримував того самого погляду, що й до наших втрат у Києві.

Але ні, тут він висловив інший погляд. Жданович змалював постать Ольжича, наголосивши на його значенні для визвольного руху і на тій великій втраті, якої нам завдала його смерть. Аналіза постаті була глибока й переконлива, у ній, попри жалобу, переважали радісні, життєві моменти. Це було найкраще визнання, що випало Ольжичеві: визнання від свого товариша, приятеля, а тепер голови ПУН-у.

Це не була моя остання зустріч із Олегом Ждановичем. Ми ще зустрілися під час невеликої імпрези у Філядельфії. Я запитала його про пані Катерину, а він, відповідаючи, заговорив про свого онука. Мовляв, ним тепер опікується його дружина. Дочка студіює медицину і вже незабаром закінчить студії.

— А онук? — О, це чудова дитина, — сказав Олег. І в його, дещо пригаслих очах (це вже, певне, давалася ознаки хвороба) зблиснув вогник захоплення.

А я відчула велику радість, що Господь Бог послав йому таку втіху в останніх роках його життя.

Аристид ВИРСТА

СПОГАДИ ПРО ОЛЕГА ШТУЛЯ

Попри той факт, що я досить пізно познайомився з Олегом Штулем і не належав до жодної партії, наші взаємини були щирі й приятельські.

Пригадую наші товариські зустрічі з нагоди приїзду небіжчика д-ра Кентржинського та д-ра Радейка з дружиною до Парижу. Олег Штуль був людиною розсудливою й поміркованою. Він викликав довір'я й повагу не лише приятелів, а й тих, що мали з ним контакт.

Узяти, наприклад, хоча б проблему, яка постала з нагоди відкриття скверу ім. Тараса Шевченка в Парижі. Бувши тоді головою Шевченківського Комітету, я мав клопіт з міською радою Парижу та групою завзятих опонентів серед українців, які рішуче виступали проти того, щоб міська рада Парижу запросила радянську делегацію на згадане відкриття, що мало відбутися 29-го березня 1975-го року. Коли ж відповідні урядові чинники вияснили мені, що французький уряд, який підтримує зв'язки з Радянським Союзом, конче повинен запросити представників амбасади (а з них, можливо, й так ніхто не прийде), ми не мали іншого виходу, як погодитися.

Пригадую, що перед авдієнцією у віцепрезидента міської ради Парижу наш комітет засідав тричі, і то багато годин, доки нас прийняв пан Ж. Ж. Гарньє. Він дав нам ясно зрозуміти, що коли ми не погодимося з їхньою вимогою, то наш комітет не одержить дозволу міської ради, щоб сквер біля української католицької церкви, в серці латинського кварталу, був перейменований на сквер ім. Тараса Шевченка. Тут нам

дуже допоміг Олег Штуль, намагаючися вгамувати обурення «опозиції» під час засідання комітету. Своім спокійним виступом він зумів переконати опонентів, що доцільно погодитися з «ультиматумом» міської ради Парижу.

Знаючи, який стан здоров'я Олега Штуля, протягом останніх років я запрошував родину Штулів до нашої вілли на французькій Рів'єрі. Олег Штуль дуже любив це побережжя. Пригадую його захоплені відгуки про маленьку пристань — порт Грімо, недалеко від Сент Тропез і якихось десять кілометрів від нашої оселі — «Трембіти». Олег Штуль їздив туди щоранку, щоб поснідати в «Маленькій Венеції». Вона справді нагадувала маленьку Венецію з численними каналами, якими власники кораблів причалювали просто до своїх будиночків.

Відчувалося, що Олег Штуль намагався увібрати в себе якнайбільше вражень цього гарного світу, що його він так любив, будши свідомий того, що незабаром він його покине.

БОРИС ВІТОШИНСЬКИЙ

НА СТАРТІ В ЖИТТЯ

(Спогад про Українську студентську громаду у Варшаві)

На противагу до ясного, радісного спогаду про час моїх студентських студій у Варшаві, спогаду, що його ніщо не здолає повністю стерти, у моїй пам'яті залишилися тільки деталі про ці незабутні роки. Зокрема забулися у великій мірі прізвища товаришів студій.

Мала знімочка, що мені її передав під час мого перебування в США, Петро Ямняк, член нашої Громади, відродила у пам'яті деякі картини подій й облич друзів-товаришів, з якими в ті часи (1934-го-1938-го рр.) я дружив і працював.

Після того, як Богдан Томків, один із найвизначніших членів УСГ, запропонував мені написати дещо про УСГ, я зі збентеженням мусів ствердити, що це не легко. Багато допоміг мені у розшуках матеріялу і мій брат Олег, колишній член Громади, який у Варшаві студював медицину. Дещо дала мені розмова з Олегом Штулем у Парижі, якого я застав у редакції «Українського Слова» за столом, заваленим рукописами, книжками та різними паперами. Він навіть «потішив» мене резолютним коротким реченням: «я теж не пам'ятаю про ті роки». Але у розмові виявилось, що він, до подробиць пригадав багато фактів, імен, людей, з якими ми так близько жили, з якими працювали.

«Українська студентська громада» у Варшаві належала, поза Львовом, до найбільших студентських осередків. Пояснити це можна різними причинами. В університеті у Львові поляки застосовували супроти українців неписаний «нумерус кляузус». Багатьом молодим українцям із Холмщини, Поліс-

ся чи Волині було набагато легше потрапити на студії до Варшави, ніж до Львова. Натомість іншим здавалося, що оскільки польська поліція та влада всіляко утискає національно свідомих і діяльних студентів, то їхні студії у Варшаві будуть спокійніші, ніж у Львові. Але, як пізніше показала практика, цей розрахунок виявився не цілком правильний. У варшавській в'язниці на «Пав'яку» теж сиділи наші колеги за «антипаньство́ву» діяльність.

А втім, у Варшаві існували такі високі чи фахові школи, яких в інших містах Польщі не було. Там, крім університету й політехніки, чимало студентів студіювало в державній стоматологічній Академії, у Вищій журналістичній школі, в Академії мистецтв, у Головній школі господарства, у Школі політичних наук, у «Вільній Вшехніці» (народньому університеті) та інших навчальних закладах.

Згідно зі своїм статутом, Українська студентська громада (УСГ) вважала своїми членами тільки студентів Варшавського університету. Але незабаром усі ствердили, що таке обмеження унеможливило нам прийняти до УСГ багатьох товаришів і товаришок з інших шкіл. Тому Управа УСГ внесла відповідні поправки до статуту, що їх пізніше схвалила університетська влада. Завдяки цій реформі УСГ у 1935-ому-1939-му роках налічувала понад 150 членів.

Згідно зі статутом, характер нашої Громади був культурно-освітній і допомоговий. Однак за тих часів, як, зрештою, й досі будь-якому товариству важко було позбутися політичного забарвлення, навіть тоді, коли воно не вело політичної діяльності. Так було і з УСГ. Подібно до інших українських студентських організацій наша Громада дістала марку «націоналістичної». Проти цього ніхто з нас не протестував, багатьом це навіть дуже подобалося.

Коли я приїхав до Варшави, наша Громада не мала ще домівки. Головою був тоді, здається, майбутній інженер Зозуляк, який тоді наближався до закінчення студій. Він втішався великим авторитетом, і всі рахувалися з його думкою. Одначе годі було думати про будь-яку діяльність, бо ми не мали змоги ні зібратися, ні поговорити чи порадитися. Не знаю точно, як до того дійшло, але ще того самого року Громаді таки вдалося винайняти «домівку» в Старому місті. Це було мешкання на 4 × 4 метри — малесенька кухонька й невеличка кімната, якщо не помиляюся, десь недалеко від вулиці Мйодової. Воно містилося на першому поверсі, в старому будинку, з темним коридором і вузькими старими де-

рев'яними сходами. Та ми всі були щасливі! Годі описати радість, захоплення, енергію та ініціативність, що тоді зродилася в нашій невеличкій громаді. Ми зразу відчули, що ми творимо якусь єдність, хоч багато з нас не були навіть особисто знайомі. І вже після кількох вечорів у нашій домівці (за яку ми платили приблизно 50-ть злотих) наш гурт перетворився на дружню громаду. А вже в новій домівці ми й провели загальні збори. На голову ми обрали Павлишина, що тоді теж уже мав кілька років медичних студій (тепер він лікар у США). До управи разом із Павлишином, увійшли новоприбулі молоді студенти, серед них і я. Нова Управа з новими силами, з новою енергією та з великими планами заходилася працювати.

Новоприбулі студенти почали поволі орієнтуватися в українському варшавському житті. Як відомо, Варшава була центром так званої УНРівської еміграції. Тут з'являлися їхні видання, тут проф. Отієнко видавав свій журнал «Рідна мова», тут жили деякі визначні особистості: поет Євген Маланюк, професор і довгорічний наш опікун (куратор УСГ) М. Кордуба, професор Р. Смаль-Стоцький та низка визначних малярів. Окремо треба згадати Олену Телігу, цікаву поетку й гарячу українську патріотку, справжню приятельку нашої студентської Громади, яка приходила зі своїм чоловіком на всі наші імпрези.

Існувала ще студентська корпорація «Запоріжжя», яка могла б бути центром студентського життя, якби не дві обставини: «Запоріжжя» мало «марку», що воно політично симпатизує еміграційній УНР, тобто, згідно з тодішню термінологією, воно прихильно ставиться до «польонофілів», а це для переважної більшості нового студентського покоління було несприйнятним, хоч ця корпорація не вдавалася до жодних політичних дій, які давали б підставу затаврувати їх «польонофільськими». Другим чинником, який став «Запоріжжю» на перешкоді, щоб об'єднати всіх, було те, що воно було корпорацією, тобто товариством «вибраних». З перспективи часу можемо сказати, що факт існування у Варшаві двох студентських організацій мав радше позитивне значення, бо обидва ці осередки, різні і своїм розміром, і діяльністю, взаємно «підганяли» один одного до праці. Не міняло справи й те, що час від часу в пресі з'являлися статті з полемічним забарвленням: задля справедливості треба зазначити, що це ставалося не з ініціативи УСГ. Але загалом взаємини між УСГ і «Запоріжжям» були непогані, а подекуди навіть дружні.

На такому цікавому ґрунті наше студентське життя відзначалося якоюсь «піднесеною», дуже інтенсивною атмосферою. Доповіді, дискусії, свята, імпрези — все було на дуже високому рівні. Старше покоління нас не цуралося, приходило й дискутувало з нами. Наша скромна домівка стала осередком цікавих зустрічей та місцем культурних розваг.

Хоча члени УСГ походили з різних місцевостей Західної України, про якісь «регіональні різниці», не могло бути й мови, дарма що не раз під час дискусій порушували це питання. Об'єднували членів УСГ дуже дружні взаємини на базі повного довір'я.

Олег Штуль, тоді 17-тирічний тоненький, блідий юнак звертав на себе увагу небувалою зрілістю в такому віці. Зосереджений, поважний, при тому дуже дотепний, він був постійним «супровідником» пані Олени Теліги й тим ще більше звертав на себе увагу. Штуль усе мав дуже гарні краватки, які йому з різних нагод дарувала пані Олена й про які точились тихенькі розмови між нашими молодими студентками-«фуксиками».

Для кращої роботи УСГ створено різні секції: культурно-освітню, (її керівником став від самого початку Олег Штуль), розвагову, пресову, допомогову й інші. Кожний студент міг працювати в будь-якій секції, хоч Управа заохочувала, щоб, наприклад, студенти літературного відділу працювали в культурно-освітній царині, а добрі танцюристи — в розважальній тощо. Також нам залежало на тому, щоб про нашу діяльність знав широкий загал. Отож саме Олега Штуля одразу визнала не тільки Управа, а й членство УСГ постійним дописувачем нашої преси. Ми всі з цікавістю очікували появи в часописах зокрема його дописів про важливіші імпрези УСГ та нашу діяльність у Варшаві.

Домівка, що спочатку видавалася нам чудовою, за такого розвитку діяльності стала тіснуватою. І нам знову поталанило. Покійний уже Роман Ковальський (пізніше він працював у США) натрапив на вулиці Вейської біля польського сойму на приватну школу, в гарному, новому будинку. Директорка школи погодилася здати на винайм декілька заль, зокрема одну велику. Єдиною проблемою було тільки те, що користуватися приміщенням ми могли лише по полудні й вечорами. Однак приміщення виявилось таке гарне й репрезентативне, що хоча воно багато коштувало (100 злотих за місяць), ми вирішили конче його мати. Насамперед ми погодилися з

директоркою, що матимемо право міняти декорації залі. Вона проти цього не мала жодних застережень. Їй і на думку не спадало, що нам ішлося про «очищення» стін від портретів Мосьціцького, Пілсудського, Ридза-Сміглого й інших польських особистостей... Отже, щовечора ми приходили до нової домівки й одразу заходжувалися знімати зі стін польських достойників та на їхнє місце вішати портрети Шевченка, Франка, Хмельницького. Після того, як наші сходини закінчувалися, ми повторювали процедуру в зворотному порядку. Єдине, що завдавало нам найбільшого клопоту, це роздобути гроші. Сто злотих за тих часів були поважною сумою, але нам усім тоді було море по коліна, — ми вірили, що гроші роздобудемо.

Фонди УСГ склалися із членських внесків, із продажу чаю й хліба в домівці, з прибутків від різних імпрез, якщо вони не були дефіцитні. Насправді ж забави замість прибутків спричиняли видатки, бо доводилося платити за музику. Декорації майстерно робили для нас товариші зі Школи мистецтва, прикрашуючи залю паперовими фігурами, малюнками тощо. Пані-українки з Варшави дбали про смачний буфет, у якому особливою «славою» втішались торти. А що ми бажали також допомогти нашим незаможним товаришам, яких у Громаді було чимало, — то ми звернулися до Студентського допомогового комітету у Львові, за посередництвом отця д-ра Гриньоха, щоб нам призначено постійну місячну допомогу у розмірі 50-х злотих. У Варшаві існувало подотатком польських допомогових організацій, як, наприклад, «Братняк» — дійсно допомогова, але у своїй діяльності при університеті радше політична, якщо не шовіністична організація. Ми виключали можливість звертатися туди за допомогою, бож ми виразно осуджували тих кількох українських студентів, що стали членами «Братняка» й не соромилися ходити з білою «братняцькою» шапкою на голові. Членство УСГ з гордістю носило шапку на зразок мазепинки з синього оксамиту, на якій у формі тризуба були вишиті золотими нитками літери УСГ.

Шукаючи різних шляхів, як роздобути десь якусь допомогу для наших незаможних членів (а серед них були й такі, що не мали навіть грошей заплатити за обід, ми дійшли висновку, що нам, сином батьків, які платять податки польській державі, належить бодай мінімальна допомога від університетських чинників. Таким чином «допомогова студентська організація УСГ» дістала безплатні бони на обіди в університетській їдальні. Наше прохання підтримав тодішній

куратор УСГ поляк проф. Крашевський; перед тим нашим куратором був українець проф. М. Кордуба.

Здобуття допомоги для наших незаможних членів ще більше турбувало наше студентство. Культурно-освітня секція, на чолі якої був Олег Штуль, подбала про те, щоб пригати доповідачів, які до громади не належали. Кілька разів виступав у нас поет Є. Маланюк, частим гостем була загалом люблена й дуже шанована «пані Лена» — Олена Теліга, яка дуже зжилася з Громадою і яка своїм віком, невичерпною енергією, оптимізмом та веселою вдачею мало чим відрізнялася від наших товаришок-студенток. Михайло Теліга, чоловік Олени Теліги часто виступав на імпрезах, як бандурист, але він був стриманіший. Пані Олена завжди брала участь у наших вечірках, розказувала анекдоти з життя сучасних наших письменників, яких вона знала, давала поради студентській діяльності. Хто знав цю чарівну жінку, хто читав її палкі поезії, той не здивувався, що як тільки вибухла війна, Теліга взяла активну участь у змаганнях українського народу, за що й заплатила своїм молодим життям.

Дмитро Донцов став постійно відвідувати УСГ. Його доповіді в нашій гарній домівці збирали звичайно таку кількість студентів і громадянства, що не всі в ній вмщувалися й мусіли стояти в коридорі. Ці доповіді пізніше видавала книгозбірня «Вісника». Наша преса відгукувалася на всі виступи Донцова.

Тут згадаю також про зустрічі із Д. Донцовим у тіснішому колі, коли він приїздив коротко до Варшави. У цих зустрічах брали участь поет Є. Маланюк, Олена й Михайло Теліги та кілька студентів: Олег Штуль, Регей, а та ще кілька, прізвища яких пустив у непам'ять. Розмови велися звичайно на літературні й політичні теми: пригадую собі, як покійна Олена тонко і з гумором кепкувала з Маланюка, як Олег жваво обговорював появу літературних творів у Львові, як ми всі з цікавістю слухали львівські історії-плітки чи дійсні події, що їх з великим гумором розповідав Дмитро Донцов. Він зокрема любив говорити про Zen. Косача, з одного боку, людини пера, а з другого, жартуна й завсідника каварень, якому траплялося навіть, не зауваживши того, одягнути чуже хутро.

Дуже важливим для нас було віддзеркалення діяльності УСГ на сторінках нашої преси. На початках треба зазначити, що не раз нас обливали холодною водою (головне в часописі «Діло»), але своєю активною працею Громада таки переборо-

ла критичне наставлення до неї друкованих органів, що переважно ставали жертвами не дуже об'єктивних дописувачів. Про нашу діяльність можна було прочитати в часописах дедалі частіше, а «Діло» вже почало постійно містити наші звіти. Наприклад, цікава нотатка «Діла» з 26-го листопада 1937-го року про «Один фронт українського студентства» у Варшаві. Читаємо: «Все українське студентство, без уваги на політичні переконання, глибоко відчуло і радісно привітало поставу своїх товаришів з медичного та стоматологічного відділу, що на знак протесту проти непризнання академічними польськими товариствами української національності рішили грімляно зрезигнувати з членства у тих станових організаціях. За прикладом медиків та стоматологів пішли теж студенти Високої школи журналістики, виписуючися з т-ва „Молода Преса”».

Варто згадати, що наша видавничо-рефератна секція публікувала деякий час гумористично-сатиричний зошит «Пиворіз». «Пиворізом» ми назвали цей журналик (видаваний, звісно, на цикльостилі на честь колишніх спудеїв Могиллянської Академії, що любили потягнути з кухля, і тому тим, хто особливо пильно вправлявся в цій «дисципліні», народ приліплював ім'я «пиворізів»)... Наша Громада дуже нерадо бачила, коли хтось із членів УСГ вживав алкоголь, особливо горілку, однак управа не могла цього заборонити. Однак моральний тиск на загал студентства був такий великий, що навіть пиття пива члени Громади не дуже схвалювали. З цього приводу в Громаді виникла одна «афера», що дуже всіх схвилювала. Десь хтось зустрів у відомому шиночку «Под сетком» на вул. Маршалковській кількох розвеселених пивом членів управи. До того ж між цими «грішниками» були ще й дві наші товаришки. Цей факт був справжнім «моральним потрясінням», що викликав незчисленні коментарі, дискусії та розмови... Цей випадок із життя Громади свідчить, що її члени дотримувалися неписаних, але суворих засад поведінки.

Як згадано, більшість УСГ складалася з молоді з різних областей ЗУЗ. Тимчасом як у Галичині молодь внаслідок постійної боротьби з окупантською владою винятково розвинула в собі почуття національної свідомості, молодь, яка прибула з північних районів ЗУЗ, цього важливого снаряддя в боротьбі ще не мала. Проте всіх, без різниці на регіональне походження єднало велике почуття патріотизму, що під впливом Громади ще зросло і зміцніло (про що свідчить хоча б вище наведена нотатка «Діла»).

Два останні передвоєнні роки були може найінтенсивнішими й найентузіастичнішими в нашій діяльності. Це добре ілюструє хоча б нотатка в «Ділі» з 19-го червня 1938-го року: «не зважаючи на кінець академічного року та гарячий іспитовий час, студентське життя у Варшаві пливе інтенсивно. Свідчить про те, не тільки велика фреквенція на краєзнавчих прогулячках, які влаштовує Українська студентська громада, але й переповнена простора домівка УСГ під час рефератів».

Тут на місці згадати б кілька, які мені залишились в пам'яті: «Далекий шум» (1917-ий рік) доповідь, що її виголосив з нагоди 20-ліття революції Олег Штуль (15-ого травня 1937-ого року); пізніше цю доповідь надруковано в «Віснику». «Перша українська школа в Україні» — доповідь, що її виголосив магістер Сокульський (28-го травня 1938-го року), «Колесом на Крилос» — інж. Северин Любінецький, «Українське медичне назовництво» — студент медицини С. Зошук, «Праісторія під мікроскопом» — д-р Іван Черкавський, «Гігієна відживлювання» — д-р Ярослава Патрилівна. Шкільний рік закінчився доповіддю д-ра І. Черкавського «Без маски — обличчя людини, як дзеркало душі» (6-го червня 1938-го року).

Доповіді на медичні теми влаштовував наш Медичний гурток УСГ. Не пригадую, хто був тоді керівником цього гуртка, але в пам'яті залишилося, що до його дуже активних членів належав Ростислав Сочинський, Павлишин (обидва також довголітні члени управи УСГ), Олег Вітошинський, Роман Кулиняк, Роман Ковальський та інші.

Наша гаряча діяльність не все припадала до смаку польської владі. Так 28-го травня 1938-го року в домівці УСГ відбувся обшук, що його проводила переодягнена в цивільне чоловіча й жіноча таємна поліція. Це сталося ввечері, коли в Громаді влаштовували зустріч членів і запрошених гостей. Усіх присутніх, близько 80-ти осіб поліція докладно обшукала й усіх узяла на облік. Затримували і тих студентів, що заходили до домівки під час обшуку. Хоча нічого компромітуючого не знайдено, поліція однак забрала книги УСГ (про цю подію писало «Діло» з 31-го травня 1938-го року).

Такі події не тільки не знеохочували членів Товариства до праці, а навпаки, ще більше їх підбадьорювали. Наша УСГ зросла на 150 осіб, і для кращої адміністрації членів поділено на «десятки», якими керував обраний нею керівник. Цей спосіб виявився добрим, бо до десяток вибирали тих, з якими інші або разом студіювали, або дружили.

Для мене 1938-й рік був останнім у моєму перебуванні в Варшаві. Поїхавши на короткі фєрії до рідної хати в Перемишлї, я вже не повернувся, бо мої «фєрії» потривали дещо «довше». Саме там мене ув'язнили й, якщо поминути коротку перерву між 1939-м і 1941-м роками, я просидїв у різних концтаборах аж до приходу американцїв, тобто до закінчення війни, до травня 1945-го року.

Тодї 1938-го року, коли я покидав друзїв із УСГ, я навіть і в думцї не мав, що вже не повернуся до нашої громади. Наше спївжиття було таке тїсне, що воно переросло в дружбу. Коли мене кинено за ґрати, мої думки часто поверталися до УСГ, і я тїшився, що там залишилися такі друзї, як Олег Штуль, Рєґей, Жук, Томкїв і багато інших, які далї продовжуватимуть вибраний українською студентською молоддю шлях.

На жаль, не всїм так пощастило, як менї. Не можу поминути мовчанкою нашого незабутнього друга й товариша, члена УСГ, що студїював у Варшавї журналістику — Миколу Ковалє. Хто з колишніх членів не пам'ятає цього завжди веселого, привїтного та товариського Миколу? Він був одним з найактивнїших працївникїв у видавничо-звітовїй секцїї, одним із редакторів «Пиворїза», його нїколи не бракувало на всїх сходинах нашої Громади. 1941-го року ґєстапо заарештувало Миколу Ковалє. Пїсля року ув'язнення на Монтелюпах у Краковї, його перевезли до концтабору в Авшвїцї. Він прибув туди з першим транспортом (його таборовий номер був 49729). Тримався він бездоганно, на жаль, пошесть червїнки скосила цю молоду людину й палкого патрїота. Ми кїлька днїв пробували приховувати його хворобу від нїмецьких і польських посїпак-наґлядачїв, несучи його до працї, а в полї ховаючи у ровах... Одначе хвороба перемогла, й одного дня його молоде життя урвалося в кацетському «кранкенбав».

Деякі з наших товаришїв загинули в тюрмах чи концтаборах, як Микола Коваль, деякі загинули від ворожої кулї, як Жук, чи Оля Трильовська, деякі пропали безвісти у воєннїй хуртовинї, пройшовши перед тим героїчний воєцький шлях в УПА чи в інших бойових частинах, як Оксана Стецура з Луцька. А решта? А решта друзїв з УСГ з Варшави розбрелася по свїтї. Багато хто отримав академічну освіту і пішов своїм шляхом. Інші — їхнї прїзвища я випадково подїбував у пресї. Однї залишилися на рідних землях, інші подалися до Австралїї, Америки, Європи. Вони включилися у

життя нашої національної спільноти, збагачуючи її своєю працею як лікарі, науковці, мистці, політики, поети.

Олегові Штулеві постелився шлях на Київ, де він пережив трагічні події (смерть Олени й Михайла Теліг на інших), опісля партизанка та концтабір Саксенгавзену. Після закінчення війни він відразу включився в активне життя на еміграції.

Але я переконаний, що ні в кого з нас не згас той вогонь патріотизму, що так ясно горів за часів нашої праці в Українській студентській громаді та що згадка про юні роки тих часів розхмарює наші обличчя й наповнює наші серця свіжою енергією. Бо спогади про юнацькі часи боротьби мають особливу міць. Десятиріччя тому Богдан Лепкий писав про це так:

«Якщо їх чуєш в своїм серці, брате,
То не страшні для тебе ні гармати,
Ні бурі рев, ні туркіт пропелера,
Будемо завтра, бо були ми вчора,
Будемо вічно, бо кінця не має
Усе, що з віри в правду виростає.»

(«Не бійся споминів»)

Богдан ГАСЮК

ОЛЕГ ШТУЛЬ — ОБРАЗ В ДУШІ

Знаю звідкіль ідеш,
Вдержать мушу, затримать, —
Кинувся... Де ти, де ж?
Тільки ніч за дверима.

В серці той вираз твій,
Образ той тогосвітній...
Брате по духу мій,
Брате мій кінцесвітній!

(Олекса Стефанович
«Зібрані твори»)

Вечір був приемний, молоді люди стояли невеликими гуртками й розмовляли.

На адресу Олега Штуля градом сипалися й докори, й жалі, й нарікання. Тут був і біль за партійну гризню, й злість за «отих братів малих німих», і обурення на всіх тих «партійних велетнів духа», що унапрямяють життя української «міграційної спільноти.

«І все це діється саме у той час, — без кінця повторювала ця молода пара, що приступила до Олега Штуля, — коли в Україні розпечатано останню книгу страждань».

Олег пильно дивився на тих двох молодих людей і слухав; слухав уважно, не перебиваючи. В одній руці тримав склянку, а другою спокійно гладив свою борідку.

Гаряча дискусія цієї молоді пари з Олегом, привернула на мить мою увагу, і я побачив перед собою зовсім пересічного чоловіка: зі звичайним виразом обличчя, зі звичайною

жестикаляцією рук, зі звичайною поставою, але очі цієї людини були зовсім непересічні! В очах тих відбивалася і лагідність, і виrozumіння, і людяність, і доброта; в очах тих було видно щось тогосвітнє!

Я не пам'ятаю, що саме Олег відповів тим людям, що прийшли на товариську зустріч з головою ПУН-у, але його розмова з ними багато чого з'ясувала, а то й дещо змінила їхній погляд на важливі чи менш важливі проблеми української еміграції.

Прийшли вони, щоб зустрітися з «партійним вождем», а пізнали спокійну й терплячу людину, погляди якої недалеко відбігали від їхніх власних!

Олег Штуль належав до тієї вельми малої категорії людей, в товаристві яких почуваєшся і вільно, і спокійно, і надзвичайно приємно.

Був він один із небагатьох учнів О. Ольжича, що відгукнувся на заклик: «Йди за мною». І прямо ішов за ним аж до кінця свого життя. Ішов і ніс частку Ольжича в собі; ішов у складну добу еміграції, коли то в «...сильних душах багатьох любов і віра проходила».

Немає найменшого сумніву, що за нормальних умов української держави Олег Штуль, мабуть, стояв би дуже далеко від політики! Його серце і його розум, як і його все єство належало чарівному світові ідей, літературі, мистецтву. Чарувала його духовість, а не щоденна, конкретна, організаційна діяльність. Але саме завдяки Олегові Штулеві організація, яку він очолював, зробила так багато (за таких складних умов) для української справи наприкінці 60-их і на початку 70-их років.

У своїй політичній діяльності Олег Штуль не любив наказувати, вимагати звітування; натомість він створював атмосферу, в якій ті, що розуміли його, напружували останні сили, щоб видобути з себе все найцінніше і якнайповніше віддати його для добра справи. Він був тим, про кого так влучно писав Кагіль Гіброн «Жодна людина не явить тобі нічого іншого, крім того, що дримає в твоїй підсвідомості. Правдивий учитель, що стоїть у світлі святині духа, передає своїм учням не своє знання, а радше свою віру й свою любов»!

Саме таким учителем був Олег Штуль у своїх відносинах з молоддю. Він любив молодь, любив дітей, а вони любили його. Олег говорив з молодими, а не до молодих. Уважно їх слухав, сприймав їхні думки, передавав їм свої й залишив сліди в душах тих, що цуралися почесних столів, передніх

крісел, гучних титулів, нудних заклопотаних виразів обличчя, крикливих рекам «великих успіхів» і — банальних фраз. Залишив він сліди у душах своїх близьких не словом і навіть не ділом, а наставленням до життя!

Відійшла людина, залишаючи свій портрет, викарбований ніжністю і добром у серцях тих, що розуміли її.

Відійшла людина туди, за чим тужила в житті: в царство духа.

Любомир ГОСЕЙКО

МОЄ КОРОТКЕ ЗНАЙОМСТВО З ОЛЕГОМ ШТУЛЕМ

Перше моє знайомство з Олегом Штулем не сягає далеко. Ми зустрілися не більше десятка разів, та кожна зустріч здавалася, ніби першою. Я сказав би, що покійний належав до тих моїх знайомих, які спілкувалися зі мною лишень що стосувалося співпраці. Зрештою, гадаю, що й у нього чимало було таких людей, що зустрічалися з ним не на дозвіллі, а саме в рамках громадсько-політичної діяльності. Однак, не ця остання привела мене до його порога. Пригадую перший потиск його теплої руки під час мого літературного вечора в Парижі 1971-го року. Належав я до того молодого кола людей, які почали в той час називати себе західноєвропейськими семидесятниками, точніше — «Європейською групою». Через кілька тижнів мене покликали до французької армії. На превелике щастя, протягом року мені випало відбувати військову службу в Парижі.

Саме тоді я редагував дві сторінки при «Шляху Перемоги» та «Українській Думці», до редакцій яких доступ мені був заборонений з огляду на мої військові зобов'язання. Я шукав серед чужого оточення столиці своїх людей, отож я легко й потрапив до творчого літературно-ідейного середовища, точніше до редакційного приміщення тижневика «Українське Слово». На відміну від деяких моїх друзів із «Європейської групи», в мене народилася ідея, що молоде перо не завадить на сторінках згаданого тижневика. Наша група переважно друкувалася у виданнях ОУНР. Добре було б, щоб ми виступали на сторінках третього європейського часопису — «Українського Слова», головного органу ПУН-у, головним редактором якого був тоді Олег Штуль-Жданович.

Навесні 1973-го року я прийшов до редакції «Українського Слова» й виклав плян нашої групи, який полягав у тому, щоб на сторінках часопису запровадити літературну сторінку під назвою «Слідопитом по альтернативі».

— Я чекав на вас, знаючи, з чим ви сюди прийшли, — таке було перше привітання.

Людина кмітлива, сміливої, ліберальної громадської вдачі, якій зрозумілі літературні пошуки молоді, Олег Штуль у травні 1973-го року надає нам літературну сторінку, редактором якої став я. У пляні нашої групи лежала ідея трикутника — трьох тижневиків оунівського напрямку; Мюнхен - Париж - Лондон. На майбутнє ми планували долучити до цього й «Українські Вісті» УРДП. Але покищо нам треба було щомісяця постачати 25.000 рядків машинопису до трьох вищезгаданих часописів.

Ніде правди діти, найвільніше я почував себе з редактором Штулем. З редакторами в Мюнхені та Лондоні важче було спілкуватися, бо туди я й не заїжджав, та й їхня цензура підтинала наші літературні спроби. Це був саме час масових арештів на Україні, тому й поява групи українських молодих поетів та літературних критиків у Західній Європі стала ніби заборолом проти радянського нівечення талантів. В країнах еміграційного українського поселення, під впливом руху шестидесятників в Україні, з'явився якийсь десяток української творчої молоді, що вирішила йти подібним шляхом. Та щоб не потрапити в лабету цензури, нам треба було завзято боротися. Ми немов перебрали були тоді гасло Віталія Коротича: «... ми за чисте мистецтво, а мистецтво чисте тоді, коли його творять руками й думками чистими».

Запровадити це гасло в життя було важко, бо фактично органи, в яких нас друкували, переважно належали речникам політичної визвольної думки, серед яких ідеологія переважала над висловом нових форм та шукань. З одного боку, ці часописи давали нам можливість висловитися, а, з другого, ми безкоштовно заповнювали матеріалом їхні сторінки, допомагаючи їм таким чином продовжувати існування й надаючи їм нового змісту.

Проте дружня постать Олега Штуля за час існування нашої літсторінки при «У. С.» знаходила віддзеркалення в наших матеріалах, і навіть зовнішній вигляд цієї нашої сторінки

вирізнявся на загальному тлі густодрукованих сторінок української преси взагалі.

Наша літсторінка з'явилася в п'ятьох числах. Я згадував про зустрічі з головним редактором, як про небуденні явища. Перед кожною появою сторінки ми разом сідали за редакційний стіл і переглядали матеріали з виключно технічного погляду. Олег Штуль мав до мене повне довір'я щодо моїх політичних чи громадсько-моральних настанов. Він знав, що моя позиція була делікатна, бо не раз і мені дехто з ОУНР закидав «яничарство», хоча я твердо стояв за те, щоб такі літсторінки запровадити в усіх журналах української еміграції, байдуже якої політичної орієнтації вони дотримували. Тому й головні поради Олега Штуля були для мене радше орієнтирами, ніж вказівками. Поведінка й товариськість Олега Штуля завжди мали партнерський характер; його взаємини зі мною склалися насамперед на журналістичному тлі.

Саме тоді багато галасу в нашій пресі спричинила так звана справа Ярослава Добоша. У мене саме лежав фейлетон про Добоша. Кортіло мені надрукувати його на сторінках «У. С.». Він називався: «Євшане мій, о, зіллячко моє».

Ми з редактором вирішили друкувати його щотижня. Однак, уривки з цього твору я йому привозив кілька годин перед друком газети.

Повторюю, що моя співпраця з редактором Штулем була гармонійна й невимушена. Проте у шостому уривку Андріян, головний герой мого фейлетону, довідується з уст кагебіста, що хтось із КГБ працює для визвольної національної справи. Як з'ясувалося пізніше, коли кілька років пізніше стали прибувати дисиденти з-за залізної зависи, такі випадки траплялися, і то нероз. Але 1973-го року ще передчасно було висловлювати такі припущення, ба більше в белетристичній формі, та ще й в націоналістичному органі. Редактор Штуль не погодився надрукувати цього уривку. Радив щонайменше змінити цей інцидент на щось лагідніше, мотивуючи це тим, що «ще, бува пришиють, що ОУН співпрацює з КГБ».

Я не погодився, й наша співпраця на сторінках «У. С.» закінчилася. Те саме сталося й з іншими часописами. Зрештою на кілька днів Олег Штуль від'їжджав до Торонто на II З'їзд СКВУ, і відтоді постійні подорожі його до Канади й Америки поклали край цій літсторінці. Не можу сказати, що наша літсторінка потерпіла в наслідок нашого розходження. Я й далі надсилав деякі репортажі Олегові Штулеві. Але якось так склалося, що сімдесяті роки стали своєрідним

перепочинком. Читачі нашої літсторінки пам'ятали Олега Штуля ще роками після його смерті. Треба ствердити, що без ґрунту, що його давало нам старше покоління, ми не могли б виявити себе на літературному полі. Олег Штуль належав до тієї категорії людей, які не тільки розуміли важливість проблеми в даний момент, але й, не зважаючи на ризик та інтриги, відкривали нам двері до здорової й творчої критики, аби ми стали на прю із закостенінням еміграційної преси, вільного слова та думки.

Я часто подибував людей серед численних нових знайомих на північно-американському континенті, які зберігають добру пам'ять про Олега Штуля. Часто зустрічаю людей, які ще не так давно слухали покійного, а тому, що вони з Парижу, як і Олег Штуль, то про нього й заходить мова, і тоді й можна почути, що він був насамперед людиною, а щойно тоді філологом, журналістом та політиком.

Оце стільки про нашу співпрацю. Але я пам'ятаю ще один випадок з нашого короткого спілкування. Улітку 1972-го року редактор Штуль, я й кілька молодих студентів пішли дивитися кінофільм «Білий птах з чорною ознакою» радянського кінорежисера Ільєнка. Кінозала містилася в Латинській дільниці Парижу, поблизу вулиці Расіна, на якій здійснено замах на Симона Петлюру.

Переходячи поблизу місця вбивства, редактор Штуль почав нарікати, що в жодному українському музеї немає шматка бруківки, на якій згинув Петлюра. Розказав мені потребу створити такий музей у Канаді й заходився заохочувати мене видобути камінь на вулиці (тоді почали замощувати хідники кам'яними плитами). Це не виглядало легкою справою: треба було відповідно переодягтися на землекопів із джаґанами й знайти сміливих хлопців. Виявилось, хлопці воліли тихо згадувати пам'ять отамана, ніж викрадати каменюку з бруківки. Отож, здається, й досі той музей не має того каменя, на якому пролилася кров Петлюри. Потім покійний Штуль ще згадував мені, що десь створюють комітет, який плянує перевести тлінні останки голови Директорії. Я тоді ж заявив йому, що я великий ворог такого блюзнірства.

А тимчасом — ні каменюки, ні самого Петлюри не перевезено на північноамериканський континент. Наша громада у Франції осиротіла. Я це сказав, не лише тому, що Олег Штуль помер, а й тому, що його могили немає в Парижі. Бо його поховано в США. Хоча не виключене, що така була його остання воля.

Ліляс ГРИЩЕНКО

Знаю, що мій чоловік мав в особі Олега Штуля щирого приятеля й визначного земляка.

Дуже гостинний і приступний для всіх, він розумів труднощі інших, бо сам подибував їх чимало в житті. То була культурна людина, яка цікавилася багатьма ділянками.

Енергійний і відважний, він сам себе перевершив, залишаючися до кінця на своїй посаді головного редактора «Українського Слова», попри страшну недугу, яка з року в рік відбирала йому сили.

У його особі Україна втратила сина великої моральної вартости, яким вона може пишатися.

Калина ГУЗАР-УГРИН

ВІН БУВ З РОДУ ЯРОВИТИВ

Великий вождю, чом не відгукнешся?

Я сиділа над перекладом «Більма» Михайла Осадчого на французьку мову. І ось, мою працю зупинила присутність у тексті кількох слів та висловів російською мовою, якої я не знаю, і тому мені довелося попросити допомоги в редактора Штуля.

Ішлося загалом про непристойні вислови, яких уживають карні злочинці, або грубу лайку наглядачів над «зеками» — політичними в'язнями.

Так ми провели цілий день над перекладом книжки Осадчого, порівнюючи найбільш науково українську (скромну) з російською (грубою) лайкою.

Ця анекдота чітко змальовує наші взаємини. Олег Штуль, попри його політичні функції громадського діяча, завжди був для мене людиною, з якою я розмовляла на найрізноманітніші теми і яка, здається мені, ставилася до мене вельми прихильно.

**
*

Його ім'я мені було відоме ще з дитинства. Але пізнати його ближче й зустрічатися з ним, довелося тільки, коли я стала студенткою і саме тоді почала брати участь в українському житті.

Пригадую собі його, як людину чутливу, що любила мистців і поетів. На його прохання я переклала два чи три вірші Олени Теліги, ім'я якої він часто згадував з тугою. Це була

також людина, що любила й уміла сміятися; особливо любила жарти й могла змагатися з тими, які найкраще їх розповідали. Це була також людина з широкими ідеями й винятковою толерантністю (адже саме редактор Штуль подарував мені в день Різдва цигарки, знаючи, що я належу до курців).

Як мені відомо, він першим звернувся до молодих, запрошуючи їх включатися в українське політичне життя. Він належав до тих рідкісних особистостей, що розглядають молодих, як рівних собі й повновартісних партнерів. І коли ми, як це буває в тому віці, хотіли змінити світ, він, замість брати нас на кпини, казав, сміючися: «Ну що ж, міняйте!» Здається, пошанувати іншу людину — було для нього основне в його житті.

Це були роки моєї молодости. Число 3 на рю Сабо (приміщення «Українського Слова»), де я працювала деякий час, було для мене немов генеральним штабом і моєю другою хатою. Це тут народжувались часописи й книжки. Це тут ухвалявано життєво важливі рішення не лише Української національної Єдності у Франції, а й Організації Української Молоді у Франції, яких я деякий час очолювала. В основному тут кувалася частина еміграції у Франції.

Коли я згадую цей період, я мушу поєднати з ім'ям Олега Штуля ще й другого його співробітника, — опору української друкарні, Володимира Лазовінського. Вони — наче дві руки того самого тіла. Їхня приязнь тривала багато років, і їхні імена для мене нерозривно пов'язані зі створенням Організації Української Молоді у Франції, з першими модерними перекладами українських поетів, першими вакаційними оселями, де — один з них — був організатором, другий — їхньою душею. І — у зв'язку з цим численні подорожі до Роттердаму, Люксембургу й філій. Скільки пристрасних дискусій-розмов у друкарні чи на поверсі в помешканні «Лазо»...

І ніколи не забуду, як ми святкували випуск тисячного числа «Українського Слова».

Прошли місяці. Я одружилася. Часом Олег Штуль несподівано дзвонив й заходив до нас. То було часто в неділю увечері. Він повертався з Мелену, або з східної Франції; його дорога проходила через нашу місцевість. І коли він заходив до нас, думаю, це було для нього деяким відпруженням і від політики, і від інших турбот. Ми разом із ним вечеряли, а мій чоловік пригадує мені, що Олег Штуль дуже любив угорське вуджене сало.

**

Я вже згадувала, що своєю толерантністю, людяністю й пошаною до свого співробітника Олег Штуль умів, на мою думку, відсунути на бік перегороди, які стоять між молодшим і старшим поколіннями. Його присутність ширила радість, і я ніколи не бачила Олега Штуля роздратованим. Я завдячую йому захоплення і радощі моєї молодості. Як і почуття гордості, — він був одним із тих, що вміють розбудити в інших почуття, що людина чогось варта.

Тоді я мала якихось двадцять років. Сьогодні я маю їх удвічі більше, але все ще розглядаю «великого вождя», як виняткову постать. Я не сумніваюся, якби він був ще серед нас, багато проблем, які отруюють наше еміграційне життя, пощастило б розв'язати.

Так, я називала його «великим вождем», — так називали серед американських індіан вождя племен. Олег Штуль спокійно сприймав це, знаючи, що для мене це звернення означало водночас пошану й прихильність.

З його відходом я втратила не лише провідника, а й приятеля.

Любослав ГУЦАЛЮК

СПОГАД ПРО ТЕ, ЩО БУЛО АБО ЩО МОГЛО БУТИ

Пригадую собі наші пригоди, чи радше дискусії, з Олегом Штулем, що не мали нічого спільного з політикою; розмови й суперечки щодо умовних якостей різних вин, діяння етики на моду, з приводу відвідування «блошиних базарів» Парижу, впливу лісів на український світогляд...

Усе це якось незбагнено й ускладнено пов'язане з проблемами малярства, які турбували нас: Олега — як рідкісного та витонченого глядача, а мене, як ремісника цього неправдоподібного цеху.

Мені важко було б відчутти дух його улюбленої Волині, якої я ніколи не бачив, а йому — мою задрипану околицю Львова — Сигнівку. Зате Франція захоплювала й інтригувала нас обох. Штуль знав глибоко історію й ментальність Франції, а я, що тільки емоційно сприймав її атмосферу й кольорит, багато навчився від Олега: нюанси атмосфери, прекрасні пропорції й кольорит французького пейзажу стали мені більш раціонально зрозумілі.

Політика — не мое діло, але як дилетант, я цікавився журналістикою, ділянкою, найважливішою для О. Штуля. Моя співпраця з «Українським Словом», можливо, не завжди виходила на користь цієї газети; я ставив емоційні проблеми над розумовими, а редактор Жданович друкував, бо розумів мистецький світ. Тож чи можна дивуватися, що я Штуля майже обожнював, що зрештою, не мало для нього жодного значення.

Кілька разів я рисував його портрет, але мені хочеться словами виписати його, бодай хаотично, словесний портрет.

Я був надто молодим, щоб пам'ятати С. Петлюру, але Олег Штуль здавався мені його своєрідним духовим двійником. Я все мав відчуття, ніби Олегові незручно в звичайному вбранні: хотілося б бачити його в лискучих чоботях та якійсь українсько-волинській уніформі.

Як завзятому антимілітаристові, мені не випадає говорити про такі речі. Але мені також було б важко цілком поважно писати щось про людину, лагідний і вибачливий вираз обличчя якої завжди нагадує мені, що ця людина володіла даром висловлюватися, мала манери й гумор та широкий світогляд.

Вибачте, читачу, мої несподівані суперечності в описі Олега, але таким я його пам'ятаю й хочу надалі пам'ятати в товаристві нашої милої приятельки, його дружини, Катрусі.

Вдумливо-оптимістичний, часами суперечливий Олег, залишається в моїй пам'яті насамперед справжньою людиною, а не лакованим ідолом!

Марта КАЛИТОВСЬКА

ПАМ'ЯТІ НЕЗВИЧАЙНОЇ ЛЮДИНИ

Якось, чи не під час останньої нашої зустрічі, редактор Штуль, говорячи про те, що його тоді найбільше турбувало, — збірник, присвячений Олені Телізі, висловився з жалем: люди відмовляються тепер писати про Телігу, бо вона вже належить до доби, що відійшла в минуле. Але всі постаті протягом усєї історії належать до певної доби, живуть в ній і творять міт, а коли доба минає, вони теж відходять в непам'ять.

Я пробувала йому перечити: чи не думав редактор тієї миті, що разом із ним так само відійде ціла доба, з усім тим, чим горіли стільки його друзів, і про неї забудуть. Бо в його голосі затремтів сум, а, може, й нотка сумніву.

І я тієї думки, що крім записаних в історії прізвищ людей, які творили певну dobu, залишається ще й образ людини, яку ми подибували у щоденному житті: людина, яка жила, раділа й терпіла, відчуваючи кожним нервом життя, що проминало або нагло вривалося.

Що найбільше вражало під час зустрічі з редактором Штулем, це був теплий погляд його синіх очей, які світилися усмішкою. Все інше, що могло прийти пізніше: дискусія, критичні зауваги, вимогливість чи критика, — все те набирало м'якості від тієї усмішки, яка обов'язково з'являлася наприкінці розмови, стираючи все те, що, на його думку, могло бути надто гостре.

Я мала нагоду пізнати його ближче, коли ми співпрацювали над літературною сторінкою «Українського Слова». Мене вразили спершу його дві прикмети, які, треба визнати, не конче були притаманні людині з його становищем. Ішлося

про толерантність, з якою пов'язувалося довір'я, чи, власне, пошана до людини. Моя співпраця базувалася на цілковитій свободі у виборі тем, літературного матеріялу та його наświetлення. Редактор ніколи не ставив мені жодних вимог. Хіба що єдина вимога, аби матеріял був цікавий і мав певну літературну вартість. Я відразу ж відчула, що та свобода впливала з широкої культури, бази чи не всіх поглядів цієї скромної людини, що ніколи не претендувала на провідне місце: хоча її завжди висували інші, відчуваючи саме ту толерантність, яка знаходила дорогу до серця чи не всіх його супротивників.

Нам доводилося часом дискутувати з приводу тієї чи іншої події в культурному світі та щодо конечности інформувати про неї читача. Редактор виявляв велике терпіння, виправляючи мої галицизми та вставляючи коми. Але дискутувати доводилося не часто, бо його цінний час ішов не тільки на статті й редагування газети, а й на коректуру всього, що з'являлося в «Українському Слові» й виданництві. Й усе те відбувалося ще тоді в одній кімнаті, під грім лінотипу, друкарських машинок й розмов принагідних відвідувачів; вони рідко думали про те, що редакторські умови праці були більш, ніж примітивні. Щоправда, такі самі умови праці мали й співробітники, яких він поважав і з якими ділив ті самі емігрантські злидні. Я не раз дивувалася, як у такій галасливій атмосфері можна не лише виправляти статті, а й писати їх.

Трохи пізніше, познайомившись з Катрею Штуль, я мала нагоду, як і більше парижан, зустрічати редактора в колі родини чи знайомих. Тоді його настроїв був веселий, з відтінком дотепу. А дотепи він розказував залюбки і з талантом; у товаристві був балакучий і веселий, проте з увагою слухав й інших. Але, на мою думку, що він ніколи не пишався ні своїм редакторським титулом, ні жодними іншими титулами, переконала мене дуже буденна подія. Мені треба було покинути кімнату в Сарселі й перебраться до Парижу. Проблема ніби звичайна, але тоді вона була для мене складною. І ось редактор Штуль, почувши про це, просто запропонував: «Ми приїдемо по вас завтра в обідню пору». Ми — це він і його найближчий співробітник, директор друкарні В. Лазовінський. І дійсно, наступного дня вони обоє позносили мої речі до авта й перевезли до Українського дому на рю Тен. Усе те відбулося швидко, бо їхній час був дорогий.

Пізніше у зв'язку з моїм переїздом до С. Яблонської на острів Наурумутьє, наша тісніша співпраця припинилася. Ми зустрічалися, коли редактор приїздив з дружиною і дітьми на острів,

щоб побути кілька днів біля моря й у товаристві С. Яблонської, непересічна індивідуальність якої привертала до себе увагу. Тут точилися довгі розмови про природу й здоров'я, про виховання дітей, літературу й мистецтво та інше. Але про цей період краще буде згадати колись окремо. Пригадую, в першу сумну річницю смерті С. Яблонської редактор Штуль з дружиною знайшли час, щоб поїхати разом до місцевости Вернуе, де тимчасово поховали Яблонську. Ішов дощ, що переходив у зливу: це було в лютому, і зі здоров'ям редактора не було гаразд. Його долала втома, про яку він ніколи не згадував, пропонуючи охоче свої послуги, бо втрату Яблонської обоє Штулі глибоко переживали. Спадає на думку, скільки різних «дрібних послуг» чинив редактор своїм близьким знайомим, а то й зовсім незнайомим людям.

Скільки разів доводилося возити чи привозити тих чи інших осіб, перевозити образи малярів (зокрема О. Грищенко, І. Винників чи інших), з якими Штулі підтримували добрі стосунки, але часто такі послуги редактор робив і зовсім випадковим людям, з якими ледве познайомився. А скільки разів пропонував своє помешкання тим, хто того потребував, чи дискретно запрошував когось на перекуску.

Пригадую початок мого перебування в Парижі, коли ще за мною тягнулися студентські «гаразди», і от напочатку літа (може 1956?) редактор запропонував: «Ми з дружиною й дітьми їдемо на вакації, а вам залишимо помешкання. Користуйтеся ним!» Воно виглядало, ніби зовсім просто, але, як розміркувати, то не так воно просто виходило в інших...

Всі ці «дрібні» послуги далеко перевершували суворі обов'язки голови ПУН-у, до яких вони взагалі не належали. А втім, не належали вони й до його редакторських обов'язків. Просто всі ці «послуги» були звичайним виявом почуття людяности чи національної солідарности. Мені здається, що це головна прикмета великих провідників.

Цієї миті подумки повертаюся до нашої останньої зустрічі в Парижі на початку літа 1977-го року. Вона пригадується мені частіше й виразніше, ніж інші, може, тому, що я не очікувала так скоро іншої...

Був, мабуть, початок червня. Ми вийшли з редакції до кафе на рю де Драгон, куди звичайно заходили працівники «Українського Слова». Там часто було тісно й гамірно, але саме той гамір ніби краще ізолював нас від навколишнього. Редактора долала втома, і він рідше усміхався. За усмішкою відчу-

вався смуток, який могла розвіяти хіба що цигарка. Запалена цигарка його бодай трохи заспокоювала.

Він почав розповідати про свої походеньки від лікаря до лікаря, від лікарні до лікарні, і ніхто не міг чи не хотів йому дати остаточної відповіді. Мовляв, от зацікавився ним один професор-хірург, який обіцяв після висліду аналіз точно поінформувати його про спосіб лікування, а тоді якось про це зовсім забув. Штуль розповідав про це з жалем. Відчувалося, що він терпів звичайно, по-людському, просто від того, що його знехтували як людину, а може, й ошукали. Він говорив про звичайне почуття тривоги перед наркозою, яка постійно ослаблює, і то щораз більше, організм і серце. Я відчувала: він почував себе людиною, яка потрапила в зачароване коло, з якого нема вороття.

Перебуваючи переважно на людях, з якими єдали його різні справи і для яких він був авторитетом, він не мав нагоди говорити про щось таке «звичайне», як власна недуга. І то була правда, коли він сказав: «Знаєте, мені не доводиться часто отак звичайно порозмовляти».

І тоді я відчула тягар безмежної самотности людини, життя якої до останньої хвилини горіло для інших.

Грета КЕНТРЖИНСЬКА

МІЙ ДРУГ — ОЛЕГ ШТУЛЬ, ЯКИМ Я СОБІ
ЙОГО ПРИГАДУЮ

Ти був людиною, в якій широчінь серця дорівнювала інтелекту. Щось до тебе тягло, у твоїй поведінці відчувалося тепло й доброта, а водночас ніхто не відходив від тебе, не звідавши інтелектуального піднесення.

Ми зустрілися в Парижі вперше на веселому святі хрищення, куди мене запросили з моїм чоловіком Богданом, бож це була нагода, коли твій новонароджений син, малий громадянин завтрашнього світу, дав нагоду своїм батькам і гостям весело сп'яніти.

Пізніше були ще численні нагоди зустрічатися в Парижі. Ми просиджували годинами й вели розмови. Розмовляли про життя і його красу, про його химерність, його безглуздя; говорили й про смерть, бо обое відчували, що ці розмови не триватимуть довго і що ця або наступна нагода буде останньою.

Коли одного разу я знову відвідала Париж, ми сиділи на терасі кафе, споглядали, як іншим спливає час, неухважно спостерігали перехожих, що безнастанно кудись поспішали. Ти почав розповідати про твоє життя, коли сюди приїхав уперше з молодою дружиною, дуже бідний і дуже закоханий в це місто, яке тоді вас обох причарувало, як і мене, щоразу, як я його бачила.

Ти говорив про це з легким і радісним настроєм, але раптом зауважив, що, може, воно й гарно покинути все це, коли почуваєш себе ще порівняно молодим. Був такий гарний соняшний і ясний осінній день, коли приємно дихаєть-

ся; навколо нас роївся людський мурашник, який заклопотано поспішав залагодити безліч справ.

Я тебе розуміла, але саме тієї миті мені забракло відваги продовжити цю тему. Я тобі сказала щось напівжартома, а ти, підхопивши сказане, розповів мені одну з тих гарних історій, яких ти знав безліч. Але ти міг розповідати з витонченим розумінням і тонким почуттям гумору й про глибокі та поважні переживання чи спостереження.

Я відчула порожнечу й приголомшення, коли довідалася про твою смерть, хоча її присутність постійно відчувалась під час наших зустрічей, творячи меланхолійний підтекст, який, можливо, робив години, коли я зустрічала тебе й розмовляла з тобою, подвійно дорогоцінними.

Мирослав КИЙ

ПІД ЧАС ПОДОРОЖІ

Весною 1972 року мені припало везти Олега Штуля з Балтімору до Нью-Йорку. Звісно, я тішився, що ближче познайомлюся з людиною, яку я вже раз коротко, але з приємністю зустрічав. Та мені ніколи й не снилося, що так скоро я матиму нагоду особисто розмовляти з Олегом Штулем і тим зміцнити взаємини.

Мушу признатися, що я добре перехвилювався, ідучи до Балтімору. Не виключене, тут завинила деяка непевність себе, адже — хотілося справити гарне враження. Мабуть, тому в уяві й з'явилися найстрашніші ситуації. Мовляв, коли під час чотиригодинної подорожі, — після звичайних куртуазних запитань про стан здоров'я родини, навчання й погоди, западе ніякова мовчанка? Що тоді? Ввімкнути радіо й тим замаскувати прикру ситуацію? Однак ледве чи було б приемним вислухувати чотиригодинний монолог.

Жодної з подібних сцен, що їх малювала уява, мені не довелося звідати завдяки доступності й прихильності Олега Штуля.

Є люди, які блискуче виступають на публічних форумах, однак стають блідими в вужчому колі, або — навпаки. Олег Штуль мав блискучі здібності промовця перед громадою, та ще більше умів підходити до людей різного віку, незалежно від їхньої освіти чи соціального стану.

Отож розмову під час подорожі я можу назвати гутіркою з добрим давнім приятелем, якого я міг просто називати Олегом. Я мав переконання, що від нього можна дістати цінну

пораду людини з досвідом і що він не бажає, щоб я неприродно поведився й висловлював надмірні вияви пошани.

Іншими словами, з Олегом можна було почуватися цілком вільно. І такою була наша розмова — дружня й невимушена. Мене цікавили події в Україні та його погляд на реакцію української діаспори на них. Мабуть, Олег належав до тих дуже нечисленних людей, які чудово орієнтуються в ситуації не тільки в Україні, а й в усьому радянському бльоці взагалі.

Мене приємно здивувала глибина й широчінь його знань, а також надзвичайна здібність аналізувати події. Я просто ніколи доти не подибував людини з такими знаннями в цій царині! Те, що мені перед тим здавалося непов'язаними між собою подіями чи явищами, в Олеговій аналізі зливалося в суцільну синтезу...

Я мав нагоду частіше зустрічатися з Олегом в 70-их роках, але вже в ширшому товаристві. Він завжди ставився до мене тепло і, не зважаючи на зайнятість чи присутність багатьох людей, все знаходив хвилину, щоб потиснути руку й сказати пару слів. Мабуть, це теж було частиною Олегового характеру.

Саме цей бік його вдачі — виняткова увага до інших і спричинився до того, що багато з нас — із молодшого покоління — шанували його й любили. І тому нас і огорнув невимовний смуток, коли ми дізналися, що Олег від нас — відійшов.

Юрій КОВАЛЕНКО

СПОГАДИ ПРО ОЛЕГА ШТУЛЯ-ЖДАНОВИЧА

Після капітуляції Німеччини в травні 1945-го року багато українців опинилося в американській або в англійській зонах Німеччини. В американській зоні перебував і Олег Штуль разом зі своєю нареченою Катериною Кобилко. Вони якось довідалися, що батьки Катерини перебувають в англійській зоні, і вони вирішили перебратися туди, щоб відшукати своїх батьків. На той час залізниця ще не працювала, доводилося йти пішки, користуватися попутними автами, підводами, мавши на плечах мішки з білизною, харчами тощо.

Від «ходаків», що переходили з однієї зони до другої, Олег Штуль довідався, що в Гослярі, біля Бравншвайгу, перебуває бюро Українського Національного Об'єднання (УНО), яке переїхало сюди за місяць перед капітуляцією Німеччини. Місто Госляр користувалося під час війни правом Червоного Хреста, там не розташовували німецького війська, і завдяки цьому Госляр не розбомбили. Це був курорт між горами з чудовим повітрям соснових лісів. Окупаційна англійська влада цієї зони переглянула запропонований їй статут УНО, прийнявши вияснення делегатів, що це УНО аналогічне з УНО в Канаді. Тож УНО в Гослярі мало помешкання для всіх службовиків Гол. Управи УНО; мало велике бюро для адміністрації, де приймало відвідувачів, українських втікачів, посилало своїх представників у різні сторони англійської зони Німеччини, за короткий час видало українсько-англійський словник.

Одного ранку мене відвідав у Гослярі наш приятель, провідний діяч нашої політичної організації, який повідомив, що

він приїхав разом зі своєю дружиною й Олегом Штулем та його нареченою до Госьяру й сидить на вокзалі в Госьярі (залізниця сюди доходила). Жінки сидять на вокзалі, а чоловіки пішли шукати бюро УНО, сподіваючися скоріше знайти для себе кімнати. Коли моя дружина прийшла на вокзал, там тяжко було пізнати наших приятелів. Олега Штуля там не було, він подався шукати УНО, а його наречена й дружина нашого приятеля сиділи знесилені на своїх клунках і куняли. Після такої довгої мандрівки, після всіх митарств, в якихось одягах із мішків, вони бажали відпочити з дороги в знайденій кімнаті і насамперед «генерально» помитися... Моя дружина забрала їх до нашого помешкання, де їх ретельно помила, бо вони самі від перевтоми не спромоглися того зробити, й вони одразу заснули. Незабаром прийшли чоловіки й сказали, що вони вже мають кімнати.

Невдовзі після капітуляції Німеччини до Госьяра з'їхалося понад кількасот українських втікачів. Уже щотижня православний священник о. Білак відправляв богослуження, діяв дуже добрий церковний хор. Вечорами ми сходилися слухати радіоновини. З нагоди свята Св. Трійці після Служби Божої відбулася святкова трапеза з пасками, крашанками й навіть, із сирною паскою. Присутні мали радісний настрій, хоча десять кілометрів далі пролягав кордон, за яким діяла репатріаційна комісія. Але англійська окупаційна влада не дозволяла советчикам відвідувати табори переміщенних осіб, як це робилося в американській зоні в Німеччині.

Відпочивши й набравши сил, Олег і Катерина вирішили не відкладати свого вінчання, аж поки знайдуть батьків, і однієї неділі в нашій церкві в Госьярі вони повінчалися. Пригадую, що під час вінчання Катерина мала на собі світлий костюм (хоч він був зроблений з моряцького американського мішка), а приятелі позичили Олегові темний одяг. Проте весільна пара виглядала чудово, всі присутні раділи з такої важливої події, і хор урочисто співав «Многая літа». Тоді я й моя дружина заприятелювали зі Штулями. Незабаром я з моєю дружиною переїхав до ДП табору в Ганновері, а Штулі поїхали далі розшукувати своїх батьків.

1950-го року ми знову зустрілися з Олегом Штулем у Парижі, де він був редактором часопису «Українське Слово». 1945-го року комуністи Франції розгромили машини видавництва «Українського Слова». І коли в 1948-го року до Парижу приїхав О. Штуль, йому довелося зразу, з В. Лазовінським, шукати фінансових засобів, щоб відремонтувати ліно-

типи й придбати інші речі для видавництва. У п'ятдесятих роках платня для всіх працівників видавництва була дуже маленька, яка ледве чи сягала 10-ти відсотків синдикальної норми платень (перші роки ми одержували місячно по 150 франків).

Видавництво містилося у двох кімнатах. В одній працювали два лінотипи, адміністрація і — редакція. У другій (через коридор) працювала велика друкарська машина і здійснювано верстку набраних матеріалів. Редакторів Штулеві доводилося тоді працювати цілий день під гуркіт двох лінотипів, які часто зупинялися, бо запасних частин для одного (старого) лінотипу фабрики вже не виготовляли, а більший лінотип також потребував заміни частин і нових матриць; гаряче оливо заливало машину для роблення рядків з набраним текстом. Повітря в цій кімнаті було дуже занечищене: вентиляції не було, весь час горів газ та парувало оливо.

До редакції приходили різні відвідувачі, приїздили наші приятелі з-за океану. Працівники друкарні, як і редактор Штуль вислухували різні інформації чи якісь справи, і це відривало від поточної праці, яку виконати було не легко, навіть якщо й працювали від 8-мої години ранку до 8-ої вечора.

За таких несприятливих умов доводилося працювати редакторів Штулеві. Технічного редактора не було, оскільки бракувало грошей, щоб йому заплатити. Олег Штуль мусів сам переписувати надіслані до редакції, часто нечітко написані матеріали, відредаговувати їх, скорочувати й вести редакторське листування. Пригадую навіть такого амбітного автора, що надсилав текст статті на окремих клаптиках паперу, і то дуже нечітко написаних. Коли ж одного разу Олег Штуль вислав йому пачку чистого паперу, той автор повернув папір і, ображений, кілька місяців нічого не прислав до редакції.

Усім працівникам нашого видавництва жилося тяжко. Мізерна платня й внаслідок цього надто слабке харчування сприяли нервовості. І коли іноді хтось з наших приятелів приходив до редакції, прихопивши зі собою якусь перекуску й добре вино, всі учасники в такій товариській зустрічі відпочивали, а після веселих балачок знову продовжували свою працю. Коли довший час ніхто з приятелів не приїздив до редакції, дехто з нас посилав вітати іншого співробітника з його іменинами. Коли ж той кандидат заперечував, що він має жовсім інше ім'я, йому доводили, мовляв, батько міг охрестити його й сьогоднішнім ім'ям. Цей аргумент перемагав, і всі працівники видавництва складалися на закупівлю перекуски й

робили перерву в праці, щоб привітати «іменинника» й трохи відпочити.

Завжди товариський і привітний, редактор Штуль приємно впливав на піднесення настрою своїх співробітників. Він знав таку силу-силенну анекдотів і так умів їх розповідати, що без його моральної підтримки праця була б надто сумною. Розповім хоч одне з його оповідань з рідної Волині.

Один сусід на селі запросив свого кума допомогти забити вола. Коли кум прийшов до двору, господар взяв вола за роги, а кум «гахнув» вола по голові великим молотом. Дивиться, а віл стоїть. Тоді господар каже кумові: «Ну що ж, ану вдар ще раз, але якщо ти мене ще раз удариш по голові, то, бігме, я «гахну» й тебе».

Іноді, перемучені, ми згадували цю анекдоту й казали собі: якщо той дядько витримав, тож все таки нам не так тяжко витримувати своє гарування. Здавалося б, це смішна байка, та ми трималися козацького гумору, й нам ставало легше.

Щоб нав'язати особистий контакт з читачами «Українського Слова», вислухати їхні думки, ознайомитися з їхнім життям на еміграції у Франції, у 50-тих роках Олег Штуль організував подорожі до всіх передплатників у Франції. На той час адміністрація «Українського Слова» мала вже власне авто.

У цих подорожах брали участь редактор Штуль, директор В. Лазовінський, О. Бойко та Ю. Коваленко. Передплатники радо вітали такі відвідини, оповідали про своє життя, коли вони приїхали до Франції, умови праці; розпитували про українські проблеми. Вони були щиро вдячні, що з самого Парижу від редакції «Українського Слова», їхнього політичного центру з 1933-го року, з часів існування у Франції Українського Народного Союзу, на місце якого 1948-го року прийшла Українська Національна Єдність, приїздять друзі, відвідують найглухіші місця українського поселення у Франції. Дехто з них заявляв, що до них вже 20 років ніхто не приїздив з Парижу та що українці на провінції живуть у повній ізоляції від своїх країн, зрештою й родини в них іноді французькі. За тих років наші поселенці у Франції не мали своїх власних авт, щоб, як тепер, коли захочуть, поїхати до сусідів чи й до самого Парижу відвідати друзів й поговорити з ними в редакції «Українського Слова».

Після кількох відвідин передплатників редактор Штуль зауважив, що іноді досить важко знайти читача за адресою, що її вони мали, бо на селах не завжди позначені вулиці. На-

приклад, коли по селах розпитували зустрічних, чи не знають вони такого ось прізвища, запитані відповідали, що ні, такого вони не чули в своїй околиці. Однак після настирливих розшуків виявилось, що потрібну нам людину всі добре знають, як Поля, а не Павла. Ще в іншому селі зустрічні відповідали, що серед них нема жодного українця, тут живе лише один чужинець поляк і називається він Берже. Проте згодом виявилось, що передплатник, якого ми розшукували називається Салій, а слово «берже» означало його професію, бо він був у селі чабаном.

Ці відвідини допомогли редакції добре ознайомитися з життям наших емігрантів у Франції, нав'язати з ними особистий контакт, що підіймало їх на душі, й вони щедро жертвували на потреби видання «Українського Слова». Дехто з провінції писав до редакції, що вже давно чекає в себе представника газети, на що редактор відповідав, що незабаром черга дійде й до нього, бо не можна всіх на раз відвідати.

У шістдесятих роках фінанси видавництва значно покращали завдяки друкуванню чужих замовлень з Європи, а також і з-за океану. І наші передплатники вже традиційно посиляли жертви на пресовий фонд.

У своїх статтях, як і в розмовах з людьми різних політичних поглядів, Олег Штуль твердо тримався своїх переконань, нікому їх не накидаючи. Він завжди прагнув поважного діалогу з супротивником, щоб дійти до порозуміння у важливих справах, які мають велике конструктивне значення для всієї української еміграції, і серед строкатості поглядів знайти щось спільне для всіх самостійницьких угруповань, замість себе взаємно поборювати.

1965-го року я вже не працював у друкарні «Українського Слова». Іноді я заходив до редакції в суботу, коли в друкарні вже не було нікого, а Олег Штуль сам сидів у своєму кабінеті, і вхід до приміщення не замикався. Я запитав його: «Як це Ви витримуєте, сидіти в кімнаті самому, коли в приміщенні нікого немає? А, може, ворог тільки й чекає на таку нагоду — застати Вас самого й забити, як це він вчинив з іншими націоналістичними провідниками?» Штуль на це відповідав: «Я знаю, про кого ви говорите, але вони тепер не такі наївні, бо, забивши Петлюру й Коновальця, вони тим самим пошкодили собі, оскільки це тільки додало завзяття українській еміграції боротися за волю України».

Переходя до редакції «Українського Слова» в Парижі стали надходити інформації від репресованих українських диси-

дентів: дехто присилав тексти своїх творів, і наше видавництво в Парижі, перше в вільному світі, надрукувало кілька книг з матеріялами про ув'язнених борців за волю України.

Це свідчить про те, що Олег Штуль викликав довір'я, духово поєднуючи українську еміграцію з борцями українського народу за волю, і цим самим, подав приклад, що еміграція повинна не поборювати себе взаємно, намагаючися захопити владу над іншими, а знайти спосіб, щоб спільними силами допомагати Україні за її сучасного загрозливого становища. І в цьому найбільша політична заслуга Олега Штуля.

Вимогливий до інших, Олег Штуль був вимогливий і до себе, сумлінно виконуючи перебрані на себе обов'язки, навіть коли вже останніми роками важка хвороба й ставала цьому на перешкоді. Після кількох операцій він усвідомлював, що цієї хвороби йому вже не позбутися, проте ніколи не виявляв нервовости чи зневіри. Він завжди був привітний, бадьорий і далі провадив свою відповідальну працю.

Іван КОШЕЛІВЕЦЬ

ПАМ'ЯТІ МОЇХ ПАРИЗЬКИХ ДРУЗІВ

Ця книжка присвячена одному з них, але з якоїсь примхи пам'яті, попри те, що вони люди різних поколінь і в різний час я з ними зійшовся, пригадуються мені завжди разом. Так вони увійшли до моєї книжки спогадів, хай порядком винятку буде й тут про них обох: Олександра Шульгина й Олега Штуля.

Олександр Якович Шульгин, колишній міністер закордонних справ УНР й у своєму роді постійний амбасадор української справи у Франції, на час мого прибуття до Парижу очолював український відділ опіки над чужинцями при Міністерстві закордонних справ Франції. Окрім того, його діяльність у Парижі уявляється мені досить різносторонньою, принаймні я знаю його не тільки як активного громадського діяча, але й як автора філософічних праць і члена Товариства Жан-Жака Руссо, в «Аналах» якого він опублікував працю «*Les origines de l'esprit national moderne*» («*Annales J.-J. Rousseau*», XXVI, 1937).

Я познайомився з Олександром Яковичем відразу по приїзді до Парижу; знайомство поволі затіснилося й перейшло в дружбу, коли я став редактором «Української літературної газети», в якій він друкував свої «Дитячі та юнацькі спогади про село». З якогось часу увійшли в звичку мої відвідини в родині Шульгиних за кожного мого приїзду до Парижу. Лідія Василівна, дружина Шульгина, любила квіти і кожного разу, повертаючися з міста, приносила їх і розтикала по кімнатах просторого помешкання. Взагалі в їхньому домі панувала атмосфера панської родини в доброму старому розумінні цього слова.

Був у Шульгиних ще великий розумний кіт, який мав ледве не вирішальне слово в питанні: кого приймати в хаті, а кого ні. В останньому випадку він неспокійно нявкав і ходив від гостя до дверей, даючи цим знак, що його треба випроводити. Мене на загальне задоволення він акцептував, бо якби ні — чи й довелось б мені писати про відвідини Шульгиних. За однієї візити я зауважив, що в хаті в них якось не так, як бувало звичайно, і, помітивши причину свого спостереження, запитав: «А де ж кіт?» — «А кіт помер», — відповів Олександр Якович, підкресливши, що власне помер, а не здох, як сказав би хтось інший. Часом буває, що якийсь дрібний деталік спонтанно говорить про характер людини, непомітно для неї самої, багато більше, ніж свідомо розраховані на ефект деклярації: відповідь Олександра Яковича про смерть kota зайвий раз засвідчила мені, що я в хаті у добрих людей.

Помер Олександр Шульгин на рак підшлункової залози. Хворів довго і важко. Останній раз я бачив його в січні 1960 року. Тоді він уже не виходив з хати і був жахливо вихудлий, але все ще палив, за звичкою відриваючи шматок цигарки (скільки й знав я його, він палив тільки «житан») і закладаючи до мундштука. На моє якесь зауваження з цього приводу сумно відповів: «Отак, курю лише на згадку, що був колись людиною»...

Поховали ми його в березні того ж року на сарсельському кладовищі.

Дружба з Олегом Штулем укладалася якось непомітно з випадкових зустрічей десь від початку шістдесятих років. Ми обмінювалися літературою, часто спільно виступали на вечорах у Бібліотеці ім. Симона Петлюри, влаштовуваних Академічним товариством. Олег боляче переживав кожную сумну вістку з України і завжди при зустрічах, а то й у листах закидав мене питаннями: що я думаю про той чи той випадок, арешт, судовий процес чи черговий виступ діячів опору на Україні — щоденні явища нашої сумної дійсності. І вичувалося з тих питань пристрасне бажання почути щось таке, з чого можна будувати оптимістичні висновки на майбутнє.

Є люди, з якими просто не в'яжеться уявлення про дружбу. Вони дуже заклопотані самими собою, і з такими можливе тільки знайомство. Я, наприклад, не міг собі уявити дружніх стосунків з Ільком Борщакком, теж колишнім парижанином,

бо за кожної зустрічі він говорив тільки про себе і свою Школу східніх мов, зовсім не цікавлячися співрозмовником. А от Олег Штуль був людиною товариською в найкращому розумінні цього слова, стосовно якої важко навіть припустити, щоб раз нав'язані дружні стосунки з нею могли зазнати охолодження.

Людина з уродженим політичним інстинктом, він не цурався розмов на політичні теми, але не був сужим політиком і за чаркою чи добрим обідом любив дотепне слово. У чому я переконався при не одній вечері у маленькому китайському ресторанчику недалеко від приміщення «Українського Слова», редактором якого був Олег.

Якось ми гостювали досить великим товариством у нашого спільного приятеля в Норвегії, Миколи Радейка. Під час прогулянок іноді ми відгалужувалися з Олегом удвох, і тоді не було кінця анекдотам, оповідати які він був великий мастак Слухаючи його, до того ж знаючи, що веселі історії розповідає смертельно хвора людина, я не міг вийти з дива: це ж був унікальний випадок націоналістичного вождя, який, ну бігме, ніяк на вождя не скидався!

Уже тоді його доїдав пістряк сечового міхура; він добре знав неминуче наближення кінця, шаґренева шкіра його життя збігалася вже на маленьку латочку, але при тому він умів не обтяжувати товариство печаткою приреченого на обличчі.

Пізнньої осені того самого сімдесят шостого року сиділи ми більшим товариством в іншому, але теж китайському ресторані в Парижі. Олег, як звичайно, брав жваву участь в розмові, а потім якось відключився на мить і тоді промовив: «Снилося, ніби приходив по мене Кентржинський, але сказав, що, може, ще й не час. Що б воно значило?»

Рівно рік пізніше Кентржинський «забрав» його з котроїсь канадської клініки...

Світла мені пам'ять по цих двох паризьких друзях...

Сергій КРОТЮК

У ВИРІ БОРОТЬБИ

(Уривок)

Познайомився я з Олегом Штулем на якійсь організаційній конференції, десь наприкінці 1940-го року. Його прізвище було мені відоме завдяки його братові Василеві, з яким мені доводилося співпрацювати й зустрічатися в Холмі.

Десь у липні 1941-го року ми разом брали участь у нараді, мета якої була — розподілити сили в підготові руху на схід. Тоді Олег дістав призначення йти до Києва, а ми з дружиною на свою Волинь.

Десь у середині лютого 1942-го року в Луцькому, коли я прийшов із праці, дружина сказала мені, що по дорозі додому вона зайшла до організаційного помешкання і там зустріла якогось новоприбулого нашого члена. Не встигла вона докінчити, як хтось постукав у двері, й до хати увійшов у товаристві зв'язкового чоловік, одягнений у сіру військову шинелю. Він так жалюгідно виглядав, ніби того дня його випустили з якоїсь в'язниці чи кацету. Коли я придивився ближче до нього, то за якусь мить впізнав Олега Штуля. Після того, як він з нами по-дружньому привітався й трохи оговтався, він насамперед оповів нам про труднощі мадрівки з Києва до нас. Від нього ми довідалися про арешти й страти наших людей у Києві й про те, як доля зберегла його живим. У столиці України він мешкав разом з родиною Телігів, і в трагічний день 9-го лютого 1942-го року врятувався від арешту, а тим самим і від смерті, завдяки щасливому збігові обставин. Того дня його покликали на засідання місцевої організаційної ексекутиви, й це врятувало йому життя.

Тим членам організації, яким вдалося уникнути арешту, а отже й розстрілу, з огляду на обставини довелося негайно змінити помешкання й ліпше заховатися, а Олегові провід організації наказав залишити Київ.

Залишивши все в помешканні, бо заходити туди було небезпечно, Штуль подався до Святошинського організаційного пункту, там йому видали військову шинелю, — бо нічого кращого й теплішого не знайшлося, — й підшукали транспорт, щоб Олег зміг дістатися до Луцького.

До нас звернулися з проханням, щоб ми на якийсь час дали притулок Олегові, заки знайдуть для нього помешкання. Ми радо погодилися й, довго не чекаючи, дружина заходилася приводити до порядку його білизну, одяг та його самого.

На щастя, на окупованих землях, німці не мали відповідно налаштованої поліційної системи. Коли людина залишила місцевість, де їй загрожував арешт або розстріл, і переїжджала на інше місце, деякий час вона могла почувати себе за межами небезпеки, отож наше спільне життя пішло нормальним шляхом.

Оговтавшись після всього нещодавно пережитого, Олег влаштувався викладачем історії української літератури й історії на матуральних курсах при луцькій гімназії, не занедаючи водночас і організаційних обов'язків. З ним було дуже приємно співпрацювати. В небезпеці він ніколи не кидав партнера й ніколи не намагався вивістити себе. Маючи лагідну вдачу й якийсь особливий підхід до людей, він не тільки позитивно впливав на молодь, якій найбільше віддавав часу, а й на всіх нас, хто з ним мав якийсь контакт.

Про вицезгадані риси його характеру найкраще свідчило те, як ставилася до нього молодь. Відтоді, як він став викладати на курсах, щойно він повертався з праці, двері нашого помешкання майже не зачинялися, бо всі курсанти мали до нього завжди якусь особливу справу, яку, як їм то здавалося, можна було полагодити тільки під час особистої зустрічі.

З хвилиною, як Олег оселився в нашій хаті, змінилося й наше життя. Від того часу, нам ніколи не бракувало відвідувачів, не тільки молодих, а й старших віком осіб. Рух збільшувався особливо наприкінці тижня. Дуже часто траплялося, що майже вся редакція часопису «Волинь» (часопис друкували в Рівному) опинялася в нашій хаті. Насамперед дуже частим гостем був брат Олега — Василь, а за ним брати Мисечки, не відставав від них і Віталій Пилипчук та багато інших. Добру частину часу витрачали на наради, а тоді, залежно

від складу осіб і бажання, бралися до бриджа, а то й до покера. Думаю, на це впливала деякою мірою й та обставина, що за 12 кілометрів від Луцького, в селі Піддябцях ми мали хутір. Советчики вивезли моїх батьків на весні 1940-го року до Казахстану, а господарство приєднали до радгоспу. Коли 1941-го року цю місцевість захопили німці, селяни негайно познаходили свої старі межі і на своїх землях збирали врожай. Не залишили вони без опіки й наш хутір. Повернувшись з Генеральної губернії, ми побачили на нашому подвір'ї кілька стіжків збіжжя, а в хаті мешканців, наших сусідів, яким під час бою згоріла хата й усі прибудови. Ми віддали їм те збіжжя, а вони постачали нам до Луцького харчі, ба навіть й дрова. Коли протягом тижня відвідувачів назбиралося забагато, то дружина ще додатково привозила харчі вельосипедом. Ми не дивувалися, що молоді хлопці мають добрий апетит, бо про постачання міст німці не дуже дбали, все, що їм вдавалося забрати в наших селян, вони вивозили до Німеччини або самі тим харчувалися, й під цим оглядом місцеве населення пасло задніх.

Але таке життя не було головним стимулом для Олега. Мені здається, що девізою його поведінки було: «Хто не навчився слухати, той не може гідно командувати».

Він мав почуття обов'язку й дисципліни. Крім провадження вищезгаданих курсів і вишколу, Олег ще й писав до газети статті на ідеологічні й актуальні теми. Та з цієї праці матеріальної користі було небагато. Організація не диспонувала великими фондами, коли хтось із друзів запропонував Олегові продавати газети в кіоску на вокзалі в Ковлі, де головним товаром на продаж була «Дойче Україніше Цайтунг», німецька газета, що виходила в Луцькому (її купували німецькі солдати, які подорожували залізницею), він ту пропозицію радо прийняв. Успіх цього підприємства полягав у тому, щоб німцям продати якнайменше цих часописів, зберігши їх натомість для наших селян, що вживали їх замість паперу для цигарок й платили за те натурою. А збути харчі не становило жодних труднощів, навіть за тверду валюту. Маючи таким чином прибуток з того підприємства, одного разу Олег сказав мені, що за теперішніх часів краще газету продавати, ніж до неї писати.

У кіоску він довго не торгував, бо провід організації призначив його своїм представником до загонів УПА, що ними командував Бульба-Боровець, і Олег, виконуючи доручення, залишив усе й подався на місце призначення.

Перед Олеговим від'їздом до волинських лісів до нас завітав його батько отець Штуль. Він приїхав зустрітися зі своїми синами, яких не бачив довгий час. Василь, якого повідомили про приїзд батька прибув із Рівного, і їхня зустріч, коли вони сиділи разом, то розмовляючи, то дивлячися один на одного, була варта пензля маляра. Ця картина трохи нагадувала Тараса Бульбу та його зустріч з синами, а водночас на думку спадали слова матері-спартанки: «Зі щитом, або на щиті».

Отець Данило знав, що життя його синів поставлене на карту, яку вони щохвилини можуть програти, але з його вуст не впало жодного слова докору, бо життєвий шлях його синів був і його шляхом боротьби за волю батьківщини. Дивлячися на цю картину зустрічі, я мимоволі пригадував своїх батьків, що їх єдиний син лишив на поталу долі, а та доля завела їх до далекого Казахстану.

Тоді події розвивалися швидко, німці, програючи на фронтах, стали більше шукати винних у заплілі.

Арешти й розстріли були щоденним явищем. Наші друзі, що працювали в розвідці, повідомили в останню хвилину дружину й мене, що ми також у числі тих, кого мають ліквідувати, та що гестапо питало про нашу адресу. Не прихопивши з собою навіть найконечнішого, ми подалися різними шляхами в підпілля. Своїх «опікунів» ми зустріли по дорозі, коли вони йшли до нашого помешкання. Наше щастя було в тому, що ми їх зауважили раніше, ніж вони нас, і тому змогли сховатися. 6-го вересня 1943-го року в Луцькому, дружина і я пішли різними шляхами; я знову зустрів її наприкінці 1944-го року у Відні.

Під час своєї мандрівки я довідався, що наприкінці жовтня 1943-го року на запрошення німців Олег разом з Бульбою-Боровцем поїхав до Варшави на переговори, але, замість переговорів, їх заарештували й відіслали до концентраційного табору у Саксенгаузені.

Події набирали дедалі більшого розгону. З огляду на обставини ми з Олегом мусіли бути по різних сторонах новоствореного кордону. Та це тривало не довго. У квітні 1946-го року ми з дружиною переїхали до Баварії і невдовзі оселилися в Берхтесгаденському таборі, щоб знову зустрітися вже не тільки з Олегом, а з подружжям Штулів. Таборова адміністрація примістила обидві родини на так званому «Запоріжжі», в старшинських будинках біля військових касарень, де ми отримали кімнати на горищах двох сусідніх будинків.

Нам то було дуже вигідно. Щоб уранці привітатися або щось запитати, не треба було взагалі заходити до помешкання Штулів, а вистачало відчинити вікно й гукнути, і вже висувалася голова з другого вікна, щоб побалакати. При цьому ми не заторкували «високих тем», аби не збирати аудиторії, а просто найчастіше питали, як виглядає сніданок чи розклад робочого дня. Назагал нам було про що поговорити, але на те ми мали іншу нагоду. Під час тих інших розмов ми спостерігали один одного, аби встановити, чи від життя за різних обставин не зайшли, бува, у нас якісь зміни характеру, і часом я стверджував, що перебування в партизанах і концентраці не минуло без сліду. Олег споважнів і в розмовах був стриманіший, крім того, під впливом перебування в партизанах в нього розвинувся певний нахил, так би мовити, до військового гумору, ба навіть до співу. Улюбленою його піснею була «Еріванський луна виходіл із небес», однак він співав лише після чарки.

Знаючи Олегове наскрізь гуманне наставлення, я припускаю, що він не дуже надавався на вояка-фронтовика. В партизанах небезпека була майже для всіх однакова, і тому між штабовиком і бійцем не помічалось великої різниці. На моє запитання, як він там давав собі раду, Олег відповідав, що коли смерть заглядає в очі, тоді всякий сантимаент відходить на задній плян. Перебуваючи в таборі переселенців, він не сидів, склавши руки. Олег систематично писав до часописів і журналів, редагував і підготовляв до друку спогади наших партизанів.

Після того, як повернено сконфісковану під час війни першу українську друкарню в Парижі й після відповідного ремонту того будинку, провід ОУН призначив Олега Штуля редактором «Українського Слова», часопису, що його в тій друкарні друкували.

Тоді на Україні, коли ми з Олегом прощалися, ми гадали, що або невдовзі, або й взагалі не побачимося, та, на щастя для нас обох, ми помилилися. Ми не припускали, що так легко пристосуємося до нових обставин життя, ба навіть добіжемо добробуту та зможемо мандрувати по світі. Уже після кількох років нашої розлуки ми знову зустрілися на європейському континенті, а потім і на американському. Під час зустрічей ми все плянували, що Олег завітає до нас на довгий відпочинок, та доля вирішила інакше. Він знайшов той відпочинок передчасно в Бавнд-Бруку.

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

Володимир КУБІЙОВИЧ

МОЇ СПОГАДИ ПРО ОЛЕГА ШТУЛЯ

Це жменя спогадів про Олега Даниловича Штуля. Жменя спогадів, які не пов'язані між собою. Інколи вони дуже яскраві; такі спогади я маю лише про небагатьох осіб, до них належав і покійний Олег.

Натискаю гудзик у дивному апараті, який називається мозком. Гудзик має назву — Олег Штуль. З'являються перед очима картини.

Перша наша зустріч — пізня осінь, Краків 1939-ий рік.

Друга — Рівне, улітку 1941-го року.

І третя, остання, жовтень 1977-ий рік — Торонто.

Але між другою й останньою зустріччю десятки, а то й сотні картин. Тільки деякі залишилися ясно в пам'яті. І деякі з них варто згадати.

Було це в листопаді або грудні 1939-го року; тоді я очолював Український Центральний Комітет (він мав тоді назву: Українське Національне Об'єднання). Німці не дозволяли створювати окремі організації і товариства, тому всі вони пробували потрапити під опіку УЦК. Тоді в Кракові існувало українське мистецьке товариство «Зарево», яке очолювала Олена Теліга й Олег Штуль в ним співпрацював.

Одного дня мені сказали, що прийшла делегація саме від того товариства. Відчинилися двері, й до мого бюро зайшла пара: молодий чоловік нижче середнього росту й чарівна, елегантно одягнена жінка, яку я вже знав з її поетичної творчості. Молодий чоловік мав титул магістра філософії Варшавського університету, а моє здивування ще збільшилося, коли я довідався, що він був активний і в політичному житті.

Чому я здивувався? Та тому, що вельми велика частина краківських студентів уважала, що для «порятунку України» непотрібно кінчити студій й мати університетські дипломи.

Олена Теліга зреферувала справу їхньої мистецької організації з властивим для неї темпераментом, а її доповнював Олег Штуль. Звісно, справу відповідно до наших скромних можливостей полагоджено, і ми попрощалися. Ще досі бачу перед очима молодечу, акуратну постать Олега Штуля й чую його вже тоді зрівноважений, хоч і не без запалу, голос. Чи ми зустрічалися згодом у Кракові, не пам'ятаю.

Натомість добре пригадую собі нашу другу зустріч з Олегом. Цього разу це було в тодішньому головному осередку Волині — місті Рівному. Західня Волинь і Рівне були вже захоплені німецькими військами (фронт стояв між Житомиром і Києвом). На Волині буйно розвивалося українське життя, і цьому військова влада покищо перешкод не чинила.

Саме, щоб ознайомитися з тим буйним українським життям, у другій половині серпня я поїхав на Волинь і затримався в Рівному, де містився один з українських осередків — редакція щоденника «Волинь», яку очолював Улас Самчук. І тут, під час моїх відвідин я удруге зустрів Олега Штуля.

Як же тепер він інакше виглядав! У невідомій мені військовій уніформі, ніби німецькій, а проте не німецькій, у дивній шапці-кепі, а при поясі — великий кольт. Його товариш, далеко вищий на зріст, — був Тарас Бульба-Боровець, головний командир Поліської Січі. Штуль був при ньому ад'ютантом. Звісно, ми говорили загально про політичні справи, але докладніше я собі розмови не пригадую. Натомість удруге — тут я вже бачу в яскравих обрисах постать Олега Штуля.

А втретє ми побачилися щойно десять років пізніше. То було 1951-го року. Доти це були випадкові зустрічі, і цікаво, що саме вони залишилися яскраво в пам'яті, а не сотні інших зустрічей, які я мав з людьми. Щоправда, деталі розмови не запам'яталися, але чіткий образ людини закарбувався в пам'яті.

Перша наша зустріч у Парижі відбулася в редакції «Українського Слова», за зовсім інших умов, у вересні 1951-го року, коли я оселився в НТШ і став редактором «Енциклопедії Українознавства» в Сарселі під Парижем.

Знову зовсім інший образ: тісне приміщення редакції й бідна еміграційна тіснота, з якою контрастувала лагідна, з усміхненим обличчям постать редактора. То був початок на-

шого тривалого знайомства не тільки з самим Олегом, а й з його дружиною та родиною. Тоді ми зустрічалися досить часто чи в Сарселі, чи в Парижі. Чимало уваги присвячували у наших розмовах «нешасній Енциклопедії Українознавства». Я просив Олега перечитати деякі гасла й дати до них зауваження. Це стосувалося зокрема «Поліської Січі». Пригадую собі нашу дискусію, ба навіть листування в справі гасла «Волинь». Я послав Штулеві проект гасла і просив його звернути увагу на те, щоб у гаслі можна було відчутися чар і запах Волині. Дістав заувагу, що в прозаїчному гаслі віддати чар дуже тяжко. Однак, попри те, він це гасло вичарував.

Деколи я просив прочитати «делікатні» гасла з нашої найновішої історії, зокрема про партизансько-повстанський рух на Україні 1941-47-их років. Олег Штуль є автором цінної статті в «ЕУ»: «Поліська Січ» в якій він, поруч із Тарасом Боровцем-Бульбою, відіграв провідну роль. Штуль дуже реально представив умови партизанського руху. Він звертав увагу на те, щоб партизани, навіть українські, були важким тягарем для місцевого бідного населення в лісовій смузі України. — Населення, — казав він, — мусить дати партизанам усе: харчі, кожух, ба навіть жінку.

Тому кількість українських партизанів, які постійно були активні, не могла бути численна. Щоправда, на випадок потреби, вони були лише кадрами для масового повстанського руху. Поруч сиділи в лісах і українські партизани (двох націоналістичних груп), і радянські, а деколи й інші (зокрема польські). Натомість у лісах не було німців, вони лісів боялися. — Деколи, — говорив Штуль, — доводилося перейти якийсь місток, і відчувалося, що там чигає якийсь партизан. А хто його знає який? Свій чи радянський? Розповіді Штуля були тверезі й холодні, попри його гарячий патріотизм, а може саме завдяки цьому.

Олег Штуль є автором ще однієї маленької статейки, яка з'явилася друком уже після його відходу, — «Теліга Олена». Коротка силуетка поетеси, політичної діячки й чарівної жінки. Штуль брав не тільки активну участь у праці над «Енциклопедією», а й у праці НТШ взагалі. Він був роками членом управи НТШ й так само головою Надзірної Ради.

Крім цих офіційних зв'язків, нас і наші родини в'язали близькі особисті взаємини. Це бувало зокрема під час кількох вакаційних відпочинків, як у Норвегії, так і на півдні Франції. У Норвегії ми були три рази гістьми д-ра Миколи

Радейка і його дружини Ранггільди. Це було в 1960-му, 1962-му і 1976-му роках.

Перед очима стоїть мені картина нашого першого приїзду до Норвегії. Ми приїхали з Дарією до невеликого порту Лярвік дощового холодного ранку. На пристані чекали на нас Микола Радейко і Олег Штуль. Кілька тижнів ми перебували разом, їздили по великому озері, над яким височіла посілість Радейків, Лісебо, разом відбули подорож до Бергену і фйорду Согне, разом мандрували одним із льодовиків. Ця остання мандрівка не вдалася. Ми не мали відповідного виряду, і треба було повертатися до дому. Наші дами, що чекали нас на березі льодовика, були неабияк здивовані нашим швидким поверненням.

— Не впоралися! — сказав з усмішкою Олег.

Під час третьої подорожі нас було шестеро: Штулі, Кошелівці й ми. Вибралися з Парижу автами до Норвегії. Згодом поїхали на найновішу посілість Радейків, яка лежить у районі гір Рондален, вже серед тундр, де немає лісу. Наші спільні мандрівки були невеликі. Штуль був уже хворий.

Але найдовший і найдавніший наш спільний вакаційний побут припадає на вересень 1956-го (або 1957-го) року на «Блакитному побережжі». Ми — Дарія і я, були, як кожного року гістьми Розалії Яківни Винниченко в «Закутку», що є в Мужені біля Канн. Олег і Катерина Штулі відпочивали недалеко від Канн. Спільно ми вигрівалися на пляжі, де малий Данилко Штуль робив пасочки з піску, спільно їздили автомобілем чарівним гірським масивом Естерель. Данилко називав повороти круцьками, а його сестричка Тоня їх рахувала. Це ми не раз пригадували собі з Олегом.

Одного разу Олег Штуль запропонував мені, чи не погодився б я скласти йому компанію під час відвідин передплатників «Українського Слова». Редактор газети хотів пізнати, хто такі його передплатники, які їхні зацікавлення й потреби. На ці теми він хотів надрукувати низку статей, що й згодом зробив. Ми відвідали протягом короткого часу кількох осіб: галицьких селян, які приїхали в 1920-их роках цього століття до Франції на заробітки до французьких господарів, а тепер вже були самостійними власниками землі; також колишніх шахтарів, тепер переважно інвалідів, які захворіли в копальнях на легені: вони мешкали на околицях міста Нім. Було приємно розмовляти з нашими земляками, і нас здивувала їхня національна свідомість і деяка начита-

ність. Але найбільш інтригувала Олега особа одного передплатника — д-ра Біського.

— Хто він такий, той Біський, — запитував Штуль. Лікар чи доктор якогось іншого факультету, а може й взагалі не доктор?

Ми в'їхали до невеличкого провансальського села й опинилися на сільському майдані з типовою криницею-фонтаном і камінними ночвами, в яких жінки прали білизну.

— Вам треба доктора Біського? — відповіла одна з жінок. — Це лікар. Їдьте прямо, потім ліворуч і побачите його будинок.

Невдовзі ми й справді побачили досить великий будинок із вітряком на даху. (Той вітрак постачав енергію моторові, а енергія була потрібна для праці над апаратом, якому д-р Біський віддавав весь вільний час). Ми постукали й увійшли до кімнати, готуючися запитати, чи тут живе д-р Біський, але відповідь нам дали дві великі картини на стіні: козаки і танцюристи.

Назустріч нам вийшов чоловік у розквіті сил, в синьому комбінезоні. На наше запитання, чи могли б побачити д-ра Біського, він відповів, що він і є Біський. Ми порозмовляли менше години, бо д-р Біський не мав багато часу. Він постійно працював над удосконаленням свого винаходу. У його кабінеті на столі лежав великий череп з якоїсь маси, описаний числами, які знаменували собою місце різних прикмет і хвороб людини.

Д-р Біський відразу нам заімпував. Він подивився на нас обох, діткнувся черепа кожного з нас і сказав мені, що я мене хворий шлунок, а Олегові, що він давно колись упав. Олег не міг одразу цього пригадати, але згодом таки пригадав, що впав з вікна, мавши кілька років.

З оповідань д-ра Біського, з того, що розповідав про нього дехто з його знайомих і що про нього з'являлося у фахових журналах, можна було скласти уявлення про цю небуденну людину. Можна б також написати цікаве оповідання «Д-р Біський». Ми не раз розмовляли з Олегом про цю цікаву постать, бачилися з ним ще в Німці й у Парижі, пили його чародійне зілля й рекомендували його іншим.

Улітку 1977-го року Штуль сказав мені, що мусить їхати до Торонто на важку операцію, від якої залежить його життя. У вересні від нього прийшла листівка з Торонто, де він писав, що іде на операцію, яка, мабуть, йому не допоможе, і тому, перед відходом у вічність, він прощається зі мною.

Під кінець жовтня я мусів поїхати на короткий час до Торонто на конференцію в справі англомовного видання гаслової енциклопедії українознавства. На той час вже була хвора Дарія, і я знав, що їй лишилося не довго жити.

У Торонто я хотів відвідати Олега. Від його дружини довідався, що він радий мене побачити. Я відвідав його у великій лікарні («фабриці здоров'я»). Його саме повезли на якийсь лікарський огляд і за кілька хвилин привезли. Олег мене впізнав, усміхнувся, та йому важко було говорити. Однак, коли я йому сказав, що й Дарія хворіє на ту саму недугу, він, перемагаючи себе, прошепотів: «Страшна хвороба».

Ми «поговорили» очима. Його очі були сумні, але спокійні. Ми потиснули руки, і я пішов. Два тижні пізніше Олег відійшов у вічність, а місяць після нього відійшла й Дарія. Так закінчилося наше тридцятип'ятилітнє знайомство.

ГАРЛЕМ З ОЛЕГОМ ШТУЛЕМ

Десь у середині 1960-их років я мав щасливу нагоду познайомитися з покійним Олегом Штулем. Він звичайно зупинявся у нас, коли приїздив до Нью-Йорку. Тоді я мав приємність не тільки показувати йому це місто, а й обговорювати різні справи та питання, посередньо чи безпосередньо пов'язані з цим містом і його своєрідним населенням. Уже пізніше я зрозумів, яку велику роллю в поширенні й поглибленні мого світогляду відіграли такі розмови, під час яких відбувався щирий обмін думками у справах, часом дискусійних або не цілком усвідомлених.

Це були бурхливі часи в Америці: ще не вщухла моральна боротьба чорних американців за їхні громадянські права, ще ми всі були під враженням протестів пацифічно наставлених груп проти участі США у в'єтнамській війні, ще не затихли палкі домагання студентства брати участь у вирішуваних справах, які мали вплив на їхнє життя тощо.

Я був тоді студентом університету і, як колись казали, «шукав себе». Під час згадуваних розмов покійний Олег не обмежувався питаннями мого особистого життя в родині й громаді. Він сягав багато глибше, зраджуючи щире зацікавлення самим предметом моїх студій, моїми думками про політичне й культурне життя Америки, зокрема ж його цікавили мої погляди й думки щодо України, а також міжнародної проблематики. Його дуже цікавили настрої молодих українців США, а також рівень зацікавлення тутешньої молоді взагалі.

Я, зі свого боку, розпитував Олега Штуля про його погляди на сучасну Європу, на події в Україні та в СРСР. Цей обмін думками й поглядами та широчінь його зацікавлень

сучасною проблематикою мали величезний вплив на мене. Я ще раз переконався, що не вистачає цікавитися тільки нашими вузькими справами; нашим завданням є шукати за власними паралелями й напрямними в світових, політичних і культурних процесах.

Одна, ніби другорядна, «оказія» допомогла мені його глибше зрозуміти й пізнати: його прохання познайомити його з Гарлемом у Нью-Йорку. Гарлем — це Мекка чорної культури в Америці, де формувалися, жили й перебувають тепер визначні афро-американські поети, письменники й музики. Водночас — це й парадокс американського суспільства: дільниці Гарлему дуже убогі й занедбані, хоч і належать до найбагатшого міста світу. Розташовані вони в північній частині Мангеттену й займають якихось 400 квадратних бльоків, і їх знають у всьому світі знавці афро-американської культури.

Олег вже не раз виявляв бажання познайомитися з Гарлемом, але йому відмовляли, покликаючись на «небезпеку», віддаль тощо. Я погодився й цими відвідинами Гарлему разом з ним був захоплений. Вибралися ми пополудні й поїхали на перехрестя 125-ої вулиці й Бродвею. Звісно, ми не були єдиними білими, хоч їх можна було поразувати на пальцях. Олег — одягнений по-європейському, виглядав як амбасадор. Я бородатий, вусатий і в джинсах. На нас поглядали скося, допитливо. Олег, звичайно, ходив швидким кроком, заклавши руки за спину, розглядаючися, спостерігав людей, розглядав архітектуру, цікавився характером життя вулиці. Так ми пройшли від 125 аж до 135 вулиці з півдня на північ, а потім багатьма авеню зі сходу на захід.

Бачили дільниці багатіїв, а також дільниці, заселені біднотою з напівзруйнованими, недопаленими будинками, купами сміття й волоцюгами напідпитку...

Олег розпитував про історію Гарлему, про такі постаті, як Мартін Лютер Кінг, цікавився, як саме уряд намагається поліпшити життя цієї частини населення.

Так, ми, розмовляючи, проходили три години, а тоді поїхали на чергову зустріч. Цей день назавжди лишився в моїй пам'яті, який найповніше характеризував Олега: як живе втілення всебічної зацікавленості, відвертих поглядів на складність життя й постійного шукання відповіді на головні питання. Тому Олегові й кортіло познайомитися з Гарлемом.

Ольга КУЗЬМОВИЧ

ІЗ ДНІВ ПАЛКИХ РОЗМОВ І ПАЛКИХ ПОЧУВАНЬ

Це були прегарні дні, дні молодости й поривів.

А може вони лише такими нам тепер після десятків років видаються, бож це спомини неповоротного минулого?

Але ні, що може бути кращим, як бути молодим і безжурним та мати нагоду перебувати у колі таких, як ви — студентів та ще й земляків?

Тому роки студій, роки зустрічей, живих розмов у студентській громаді у Варшаві згадуються якнайкраще, хоча і в них буде не одна гірка хвилинка, не одне розчарування і не одна неприємна зустріч із ворожим оточенням.

Гай, гай скільки років проминуло, скільки води пролилося у ріках від того часу...

Та коли примружити очі, стають перед вами немов живі обличчя друзів із Громади та пригадуються різні моменти переживань. Ось виринають обличчя нерозлучних друзів, що ми їх назвали Чорним, Білим та Сивим, бачите завжди готового до палкої дискусії Бориса, елегантного Любка та гарну Наталку, струнких Ростика й Степана, Оленку, ясноволосу Ольгу та десятки інших. Але з-поміж усіх їх виступає наперший плян спокійне, бліде обличчя Олега Штуля, що був нам зразком, прикладом зрівноваження неодмінної тихої активності у Громаді.

Десь із закутка капосної пам'яті немов вчуваються звуки бандури інженера Михайла Теліги і повний внутрішнього болю голос його дружини Олени, яка була завжди осередком нашої уваги і нашого захоплення. Виступають замрячені картини вечірніх доповідей, концертів, зустрічей — проходів над Пислюю, а з них деякі, які все ще навіть після десятків років живі своєю силою переживань.

Одна із таких живих картин це — незабутній студентський баль, на якому мені призначено виголошувати найновіший вірш Олени Теліги. Як можна забути той сором, коли довелося зійти зі сцени тому, що вивчені слова вилетіли зовсім із пам'яті? І як можна забути ті гірко пролиті сльози, що зрошували темну блюзу Олега, який, покинувши свої обов'язки господаря балу, взявся потішати молоду пригноблену студентку та відвозив її таксівою додому.

Знову із мряки років виринає перед очами домівка Української Студентської Громади, а в ухах дзвенять уривки розмов, дискусій, а то й сварок, що постійно там відбувалися. Мені доводилося заступати тоді погляди таємного Пластового Центру, до якого я належала — інші товариші були активними членами ОУН. Важко було встояти перед переконливими аргументами, а часом і кепкуванням з мене таких «стопроцентних» націоналістів (як звикли ми тоді окреслювати молодих ентузіастів ОУН) як Олег, Борис чи Любко. Але попри різниці в поглядах було між нами багато спільного, багато дружби, тепла, радості, а часом і смутку. З Олегом у нас були ще й професійні зацікавлення, я студіювала журналістику, а він був вродженим журналістом, що писав вже тоді добрі статті, репортажі.

23-е травня 1938-го року. Короткий телефон від мами зі Львова про вбивство вуйка Євгена Коновальця. І коли молодда моя безжурність погасла під впливом цієї жахливої вістки, перед дверима помешкання з'явилися першими оці друзі, з якими щовечора ми так палко сперечалися на ідеологічні теми, на чолі із завжди стриманим Олегом. Чітко спливає перед очами жалобне зібрання в домівці, на якому не бракувало, здається, ні одного із активних студентів у Варшаві, й пригадуються палкі слова Олени Теліги, що закликала не заломлюватись під ударами, а продовжувати розпочату справу.

Ось оживає зима 1938/39 року, коли багато подій знову струснуло нашим студентським життям. Тоді Карпатська Україна стала нам близькою, попри віддаль, що нас розділяла. Вдень ми відчували її безпосередньо з ворожості польських товаришів до нас, а вечерами ми збиралися неодмінно біля мапи в домівці, слухаючи останні новини з поля бою про змагання за самостійність. Було щось особливо неспокійне у тих днях,

і ми ще сильніше відчували нашу дружбу та горнулися до домівки, що була, немов рідним острівцем у чужому морі.

Олега там ніколи тоді не бракувало, але в той час часто відбувалися якісь наради, тихі розмови, про зміст яких не кожний міг дізнатися.

Немов ще сьогодні віє холодом від тих останніх перед-воєнних місяців у Варшаві. Зник з овиду Олег, а за ним майже увесь актив Громади, і неспокій щораз більше оволодівав нашими безжурними серцями. Наші друзі опинилися за ґратами польської тюрми, і стало порожньо та сумно без них, забракло палких розмов, зустрічей, тієї виняткової атмосфери, що вони зуміли створити у студентській Громаді завдяки своїй індивідуальності, почуванням і своїм переконанням.

Із намиста далеких спогадів висувається ще один, останній.

Кінець вересня 1939 року у Львові. Саме затихли скоростріли, і над містом зависла грізна тиша, у вичікуванні советських військ. Хтось передав вістку, що на Святоюрській горі переховуються наші друзі — студенти з Варшави, які вирвалися із польської тюрми. Біжу туди, просто із пивниці, в якій перебувала протягом трьох тижнів. І там на подвір'ї церкви св. Юра бачу їх знову, цілих, здорових, але на жаль уже не всіх. Бракує Олега, якого послано кудись інде, бракує Бориса та інших. Із тими, що залишилися, перекидаємося запитами, обмінюємося переживаннями, порадами, але усі ми вже думками в іншому світі, усі ми вже на роздоріжжі нашої дальшої долі.

Гай, гай скільки часу проминуло від оцих днів, від молодих палких поривів і почувань...

Як різно вони вплинули на кожного із нашого варшавського гурта. У одних вони спалахнули й згасли, у інших жевріли непомітним вогником ціле життя. Але, либонь, не спалахнули вони таким сильним полум'ям, як у друга цих студентських років, тихого й стриманого Олега. І це полум'я палало в ньому незмінно ясно, аж поки не згасив його холод передчасної смерті.

Володимир ЛАЗОВІНСЬКИЙ

РЕДАКТОРОВІ

Українська еміграція у Франції між двома світовими війнами була досить чисельна, хоч тяжко подати які-небудь точніші числа. Її можна поділити на дві основні групи: колишні старшини й вояки армії УНР, православні, переважно зі східних центральних земель, і так звана «заробітчанська еміграція» з західних областей України, люди, що приїжджали на Захід шукати кращих заробітків, аби за зароблені гроші купити у рідному селі шматок землі й побудувати хату.

Спільною рисою всієї еміграції було «сидіти на валізках». Одні очікували подій на сході Європи, які знищили б червону імперію, інші — щоб повернутися додому. Більшість не завдала собі труда навчитися французької мови, за винятком найконечніших речень, потрібних на праці чи в щоденному житті.

Тому після закінчення другої світової війни, більшість української еміграції лишилася на рівні пролетаріату і лише порівняно нечисленні наші люди добігли якихось статків.

Втративши надію на швидке повернення на батьківщину, українці, коштом надзвичайного зусилля й ощадности починають виходити в люди.

Французьке довкілля вперто зараховувало українців то до поляків, то до росіян. Час від часу можна було зустріти господаря, що хвалив українського робітника й цінував за працюовитість. Остання певна категорія французів, це ті, що мали дещо про українців, називали їх коляборантами, анти-семітами й фашистами.

На такий ґрунт до Франції почали прибувати переселенці з таборів Німеччини, Австрії, Італії. Більшість на контракти, дехто ж переходив кордони нелегально.

Між ними був і Олег Данилович Штуль-Жданович, висланий Організацією Українських Націоналістів на посаду головного редактора «Українського Слова». Формально він приїхав на контракт до сталеливарні на сході Франції, де й мусив працювати певний час, заки інженерові Іванові Кирстюкові, що мав у Парижі фабрику пластики, вдалося уможливити переїзд Штуля до його фабрики. Щойно згодом Олег Штуль перейшов на сталу працю до відновленого «Українського Слова».

Тижневик «Українське Слово», заснований з ініціативи О. Бойкова перед війною, під час війни перестав виходити, а після війни під час звільнення Парижу, українські комуністи вдерлися до приміщення редакції, потроцивши устаткування, і щойно вирок суду дозволив власникам отримати назад приміщення й друкарню. Друкарські машини потребували генерального ремонту й поповнення. Щоб не гаяти часу, перші повоєнні числа редакція надрукувала циклостилем.

Це був приблизно той час, коли ми вперше зустрілися, хоча цієї першої зустрічі та знайомства я собі не пригадую. На тоді я вже був «старий парижанин», бо жив у Парижі вже понад рік. Часто після праці я заходив до «Українського Слова», щоб поговорити з редактором; так наше знайомство поглиблювалося, а згодом перетворилося на справжню приязнь.

Морально ми були дуже пригноблені. Всі ті, що почали приїжджати до Франції, брали участь у недавній війні в різних формаціях, — чи як партизани, чи як учасники «похідних груп». Покинули рідні землі «голі й босі», залишаючи часто рідних, зв'язок з якими наладнано, якщо взагалі це було можливе, щойно кільканадцять років пізніше. Втративши все, опинившись на чужій землі, не знаючи ні мови, ні тутешніх звичаїв, не знаходячи найменшого розуміння у своєму оточенні, кожен мусів якось давати собі раду й пробував будувати щось подібне до нормального життя.

До гурту людей, що перебували на місці, приєдналися новоприбулі, в тому числі й я. Більшість з давніх працівників «Українського Слова», як і з новоприбулих, довго не витримала і частково виїхала за океан, до Канади, США, інші шукали на місці кращих заробітків. На їхні місця приходили інші, що раніше чи пізніше також відходили.

У процесі довгої співпраці наша дружба стало міцнішала, і за порівняно короткий час ми вже ухвалювали всі найважливіші рішення як щодо «Українського Слова», так і щодо

цілості підприємства. Жадного відходу, навіть якщо для нашого товариства це й означало удар, ми не могли брати за зле. Більшість наших людей жила в готелях, що їх винаймали на місяць, і це були найзлиденніші готелі в Парижі, без жадних вигод, а то й гігієнічних інсталяцій. За таких умов мати якесь родинне життя чи виховувати дітей було дуже важко. Наша платня, і то всіх без винятку, була більш, ніж мізерною. Ми заробляли тоді менше половини того, що заробляв найнижче оплачуваний французький робітник. Звісно, таке могло тривати тільки недовго, і ми шукали доріг, як поліпшити становище.

Умови праці не були добрі. Поперше, мало хто з нас був фахівцем у своїй ділянці. Цю ваду ми пробували перебороти тим, що продовжували час праці. Щовечора й допізна в приміщенні газети світилося, а праця суботами й неділями була майже нормальна річ. Для родинного життя лишалося дуже мало часу. Редактор (так звертався я до Олега Штуля — від нашого знайомства до його смерті, а він кликав мене — Владімір) мусив зважати на цілу низку обставин, що не мають нічого спільного з журналістикою. Наприклад, написав критичну статтю про одне свято в Парижі, в якій висловив думку про виступ однієї аматорки-співачки. Після того, як газета вийшла, до редакції завітав чоловік співачки й патетично виголосив приблизно таку промову:

— «Ви наважилися образити мою жінку, а хіба ви не знаєте, хто я? Я один із засновників «Українського Слова». Ми перед війною вклали в цю газету наш піт і нашу кров, я громадський і церковний діяч і не дозволю кривдити мою жінку. Прошу більше не надсилати газети на мою адресу».

І, не чекаючи ні вияснення, ні вибачення, гримнув дверима і вийшов.

Хоча газета й була політично заангажована, редактор Штуль особливо цікавився культурною ділянкою, якої, на жаль, і досі не піднесено до відповідного рівня. Він стало борювся з обскурантизмом, нетерпимістю, але важко сказати, чи домігся успіхів бодай в одному конкретному випадку.

Колись Олег Штуль написав статтю про нашого земляка-малюра Олексу Грищенка. Відразу одна газета іншого політичного напрямку, ніж «Українське Слово», закинула Штулеві, мовляв, він вшановує москалів. Полеміка тривала довго, а тим часом О. Грищенко став відомий серед найширшого українського загалу, написавши «Україна моїх блакитних днів».

Сьогодні О. Гриценка вважають українцем, і ніхто вже не відважиться таврувати його «москалем».

Редактор всіляко допомагав мистцям, не лише надаючи їм у газеті змогу висловитися, а й конкретними порадами. Коли пані Комілевська, одна з актрис Леся Курбаса, вирішила поставити в Парижі «Мину Мазайла», то не було горячішого прихильника, ніж редактор Штуль. Зрештою, її постановки належали чи не до найкращих в українському Парижі.

Наші умови праці були страхітливі: два столи стояли один біля одного, і навколо вічно балакали. Ззаду за нами гриміли лінотики, і коли хтось приходив до нас, то мусив кричати, боячися, що інакше ми його не почуємо. Діри в підлозі були криті бляхою, світло — дуже погане, а до електричних дротів ліпше було взагалі не доторкатися. Лінотики огрівалися газом; а тому, що й газові рури вже постаріли й поперегнивали, то газ часто заповняв кімнату. Для ogrівання ми мали стару піч, яку треба було палити вугіллям, однак ніхто не відважувався розпалювати в цій печі, бо вона так димила, що доводилося відчиняти двері й вікна, і в кімнаті температура падала ще нижче. Коли холод дійсно ставав нестерпним, ми вдавалися до найрадикальнішого заходу: влаштовували «складку», кожний давав якусь кількість грошей, щоб купити пляшку горілки, сало, ковбаси й хліба. Під кінець редактор Штуль незмінно виголошував: «От, як звичайно, горілка залишилася, сало також, а хліба не вистачило!»

Щоправда, ми не тільки мерзли, а й, будши молодими, відчували постійний голод. Усі відвідувачі дивувалися нашим умовам праці: «Як ви можете тут працювати?» — Так найчастіше закінчувалися розмови, а то й відвідини.

Ще перед прибуттям редактора до Парижу приїхала його дружина Катерина, уроджена Кобилко, за фахом інженер, та її батьки. Жили вони скромно й ощадно. Сьогодні просто важко уявити, в яких умовах тоді ми мешкали. На околиці Парижу в Пюто, в одній кімнаті, двері виходили на дерев'яний ганок, а далі східці на подвір'я. Влітку спека нестерпна. Пригадую, однієї неділі Штулі запросили д-ра А. Я. й мене на бридж. Грати доводилося на підлозі, напівроздягненими, — нам здавалося, що на рівні підлоги повітря було не таке гаряче.

Пригадую собі радість Штулів, коли їм пощастило знайти кімнату в готелі, яку винаймали місячно. Поперше, це вже було в самому Парижі, кращий доїзд на працю, отже більше свободи руху, а головне — з'явився мінімальний комфорт.

Згодом їм пощастило винайти мале помешкання, де народилися їхні діти Антоніна й Данило. Мандрівка Парижем закінчилася купівлею власного помешкання.

Я вважав за конечне зупинитися на побутових умовах життя, а також на умовах праці, бо відтоді добробут у Франції, як, зрештою, і в усій Європі, зріс і, якщо й не досяг американського рівня, однак є незрівняно кращий, ніж за післявоєнних років. Тоді злидні панували як на селі, так і в місті, і кожний новоприбулий, що приїжджав на контракт чи шукав працю, отримував найтяжчу працю й найнижчу платню.

Але Париж мав також зворотну сторону медалі. Нічний Париж, наприклад. Вистачало пройтися центром цього нічного Парижу, щоб відкрити зовсім новий, інший світ, з каварнями й розкішними ресторанами, «шансонье» і «мюзік-голами», а що вже казати про «Фолі-Бержер», «Казіно де Парі», «Мулен Руж» чи «Лідо». Сьогодні вже й «Лідо» більш приступне, хоч й залишилося дуже дорогим, воно не менш пишне, ніж колись і, звісно, так само має досконалу програму, але — щось змінилося. І це щось — атмосфера. Колись ви йшли до «Лідо», як до чогось унікального, з винятково вишколеною обслугою, сідали вечеряти чи тільки брали пляшку шампанського й милувалися оточенням, пишнотою декорацій, гарними жінками. Сьогодні входимо туди, як до млина. Обслуга автоматично ставить перед вами склянку шампанського, місця навколо хутко заповняють туристи, що прибувають автобусами, починається програма, і галас у залі трохи затихає. Та щойно скінчилася програма, як вже треба звільнити місця для другої порції туристів. Де в цьому русі ще шукати інтимности? Тут, як і всюди, техніка, прогрес, стандарт, гарантія дедалі більших заробітків.

За повоєнних часів Париж був ще світовим центром малярства, сьогодні цю славу Париж мусить ділити з Нью-Йорком (це стосується головно модерного малярства, бо паризькі музеї ревно бережуть свої цінності). Але і тут прогрес відіграє свою роллю: так «Мону Лізу» можна побачити в Нью-Йорку чи Токіо. А втім, завдяки обмінові ми мали, наприклад, змогу побачити виставку нашого земляка Архипенка в Парижі.

Тут я хотів би докинути кілька слів про ставлення О. Штуля до українських малярів і скульпторів. Про випадок з О. Грищенком я вже розповідав. До кола своїх добрих знайомих та приятелів Штуль зараховував майже всіх українських

мистців, що жили в Парижі чи в інших країнах: М. Левицького, Л. Гуцалюка, Г. Крука, ладний кожному допомогти мірою своїх спроможностей. До театру Штуль ходив рідко, натомість захоплювався французькою літературою. Найбільше відвідував мистецькі виставки, виступи балетів з усіх кінців світу: східноєвропейських, азійських, південноамериканських ансамблів.

До політичних однодумців, головно старшого покоління, ставився винятково лояльно і з великою пошаною. Так, наприклад, інженера О. Бойдуника цінував за відданість організації, та виняткову працездатність, попри те що їхні політичні погляди часто розминалися. Штуль дуже шанував і симпатизував інженерові Д. Андрієвському, якого високо цінував за його статті, а також за толерантність та широчінь поглядів. Не раз Штуль посилався на останнього, мовляв, можна мати багато років і бути молодим, як, зрештою, й навпаки — можна бути молодим віком й мати зовсім не молоду вдачу. Генерала М. Капустянського просто любив за лагідний характер, за життєвий досвід і життєрадісність. Часто цитував пікантні вислови генерала, наприклад: «Міленький, ваша думка правильна, але не єдина».

Особливі почуття в'язали Олега Штуля з полковником Андрієм Мельником: це була пошана, лояльність і відданість. Редактор шанував полковника зокрема за його винятковий життєвий шлях, за те, що той був у Січових Стрільцях, за те, що багато років сидів у в'язниці. Шанував його за відвагу й незламність, за криштальність його характеру, але також лагідність і розсудливість. Не раз довго замислювався над трагедією життя полковника, бо розлам ОУН Штуль вважав трагедією. На жаль, безліч цікавих міркувань редактора, висловлених усно за різних нагод — під час обговорення якоїсь теми чи в дружній розмові за склянкою доброго вина — залишилися не зафіксовані, і це величезна втрата, бо ж збіднює не лише образ самого Штуля, а й цілої низки особистостей, що сьогодні вже належать до історії.

Однак, лояльність до вище згаданих особистостей, як і до багатьох інших, кого він високо цінив, не позбавляли його критичного сенсу. Не применшуючи й не переяскравлюючи чужих помилок і вад, Олег Штуль вмів їх помічати й спокійно та безпристрасно аналізувати.

Політичні погляди Олега Штуля ніколи не перешкоджали йому бути в постійному контакті з найширшими колами суспільства, без огляду на їхню професію чи соціальний стан.

Це стосується і розмов з численними відвідувачами «Українського Слова», які починалися з критики «Українського Слова», а далі й критики українського політичного світу, а закінчувалися — побутовими й родинними проблемами. Як і більшість політично-культурних діячів, редактор часто роз'їжджав, виступаючи з доповідями в різних місцевостях Франції, що давало йому змогу ліпше ознайомитися з проблемами нашого еміграційного суспільства.

Але, мабуть, найрацшою нагодою пізнати українську родину на еміграції була акція, єдина в своєму роді, — відвідування передплатників, що уможливлювала пізнати численні родини. Наслідки цих відвідин лишили по собі тривкий слід у формі репортажів, опублікованих в «Українському Слові».

Олег Штуль-Жданович не належав до великих самотників, він не замикався у «вежі зі слоневої кости». У щоденному житті він любив розважатися, дискутувати, бути на людях, ба навіть працювати в товаристві, в гурті однодумців. Це одна з основних рис його характеру.

1964-го року його обрали першим заступником голови ПУН-у, а згодом, після смерти полковника Андрія Мельника головою ПУН-у 1964-го року. З його обранням на зміну старій гвардії, приходять покоління його ровесників, твориться гурт, у якому Штуль почувався тільки «першим серед рівних». Якщо в організації він шукав злютованости, то також виключно для того, щоб цей дух солідарности поширювався далеко за її межі й охопив усе українське суспільство.

Він дуже радів з приводу консолідації на базі ДЦ УНР, гішався, коли виник СКВУ, заходи для підготовки якого велися довгими роками.

На першому СКВУ, в присутності кількох тисяч маніфестантів, він простягнув руку всім політичним самостійницьким угрупованням, запрошуючи всіх без жодних передумов, сісти за спільний стіл. Всі його заклики і зусилля в цьому напрямі впливали не з утопійного мрійництва, а з аналізу даної ситуації. З одного боку, ССРСР, який диспонує величезними засобами тиску, чинить усе можливе, аби неутралізувати дії української еміграції. А з другого, українська еміграція, яка протягом років львину частину своєї енергії спрямовує на поборовання один одного.

Не бракувало, щоправда, й закликів об'єднуватися на подобу: «гуртуйтеся довкола нас» чи «творім одну сильну організацію». Але не в цьому була суть ідеї Олега Штуля: він закликав усіх сісти за один стіл, як рівні з рівними, щоб знай-

ти спільний шлях дії, вважаючи, що кожна група, партія, формація, може при тому зберігати свою питоменність, мати власні шляхи розвитку та плекати різну ідеологію.

Я не збираюся описувати й характеризувати політичну діяльність Олега Штуля. Просто на прикладі Штулевої діяльності мені хочеться наголосити на головних прикметах людини. Як зі своїми найближчими співробітниками, так і з найширшими колами українського суспільства редактор стало намагався дійти порозуміння. Однак, рідко коли йому це вдавалося. Злютований гурт близьких співробітників меншав, двоє з найкращих — д-р Б. Кентржинський і проф. Ю. Пундик померли передчасно, а решта поволі розпливалася. Це був один з найболючіших ударів для Олега Штуля.

Друга риса Олега Штуля, що до певної міри впливає з першої, — це уникання вибору.

Життя стало змушує нас вибирати між двома можливостями, а часто й між різними особистостями. Штуль чинив усе, що тільки міг, аби уникати вибору, шукаючи третьої розв'язки або часто покладаючися на дію часу. Внаслідок цього обидві сторони були переважно невдоволені, уважаючи себе скривдженими.

Політичний лідер повинен мати певну дозу цинізму, жорстокості й сили волі, щоб реалізувати певні напрямні, а у випадку потреби вміти заглушити доволішній гамір дискусії власним сильним голосом. Штуль не належав до циніків, і не було в нього ані крихітки жорстокості. Власні ініціативи він здійснював тільки за згодою громади, і за весь час нашого довгого знайомства я не знаю жодного випадку, щоб він кинув на шальку терезів для підтримки своїх тез мандат голови ПУН-у. Цими рисами він дуже скидався на свого попередника, полк. Андрія Мельника.

Тут мушу подати, як Олег Штуль-Жданович спричинився до своєї «революції», спочатку в організації, яку він очолював, а згодом і серед усієї української еміграції. Ішлося про ставлення еміграції до краю. Навіть якби за весь час свого головування Штуль нічого іншого не зробив, цього зламу в еміграційній громадській думці вистачає, щоб вписати його ім'я золотими літерами до історії Організації Українських Націоналістів, а також до історії української еміграції. Мовиться, звісно, про найширший еміграційний загал, а не про науковців чи фахівців-радянознавців.

Після другої світової війни «залізна завіса» щільно відмежувала еміграцію від краю. Подорожі на Україну були вель-

ми рідким явищем, так само, як і листування. Туристів з України, поза офіційними делегаціями, не існувало. Українська радянська преса просто — не потрапляла на Захід. Дуже рідко доходили сюди випадкові вістки, переважно суперечливі, яких не було змоги перевірити.

Ще за життя полковника А. Мельника беруть початок перші скромні й несміливі дії в цьому напрямі серед порівняно обмеженого кола молодих людей. Однак вони залишилися без помітного впливу на наставлення решти еміграції.

Але з приходом О. Штуля на керівну посаду в організації, зайшли посутні зміни. Насамперед він почав цікавитися зв'язками з краєм й посилювати у цьому напрямі свою діяльність. Водночас Штуль (сюди належать і його виступи в пресі) наголосив на потребі контактів з нашими братами на батьківщині. Протягом багатьох років замкнена в собі еміграція ставилася дуже пасивно до цього комплексу проблем. Ба більше, на іншому крилі політичного спектру формувалося протилежне наставлення — відкидати все без винятку, що перебувало за залізною завісою. Не виключене, що ця дискусія й спричинилася до того, що еміграція зацікавилася цим питанням. Часом дехто заходив задалеко в цьому напрямі, гадаючи, що може звідси звертатися до уряду УРСР чи професійних спілок. Велика заслуга Штуля була в тому, що він намагався на цьому відтинку зробити якнайбільше і не переходити при тому меж.

У цій напруженій атмосфері з'являється перше видання самвидавних матеріалів на еміграції: книжка В. Чорновола «Лихо з розуму» (1962 р.). Це були наслідки довгої й завзятої праці, виконаної за надзвичайних умов. Перед широким загальом відкривається зовсім нова картина сучасної України. На Україні є борці, що борються за її права, і це ставить перед новими завданнями українську еміграцію. Після першого шоку з цього приводу знову спалахує широка дискусія: чи видання цих документів — доцільне, чи воно не пошкодить авторові, чи це, бува, не провокація НКВД. І таких питань було повно. Їх обговорювали до найменших подробиць, узглядняючи всі можливі сумніви, і сьогодні, після багатьох років, зовсім ясно: справу вирішили правильно.

Згодом у націоналістичному видавництві в Парижі з'являється ціла серія самвидавних документів, потім деякі з них перекладено англійською й французькою мовами.

Тим часом майже вся українська преса почала друкувати матеріали з України, і сьогодні вже ніхто не сумнівається в доцільності їх публікації. Ба більше, на підставі свідчень з

України можна твердити, що це — один із засобів оборонити політв'язнів. До такого розвитку, ще довго до того, як на Заході з'явилися дисиденти, в українському світі дуже великою мірою спричинився Олег Штуль-Жданович. І якщо я про це згадую, то тому, що за останніх років життя Штуля-Ждановича ця тема стало виринала в наших дискусіях: українська еміграція повинна і може більше зробити, щоб допомогти борцям на рідних землях.

Останні роки Олега Штуля були дуже тяжкі. Невигойна хвороба змушувала його ділити час між працею та шпиталями. Він дуже рідко нарікав й намагався жити, як раніше; зустрічався з людьми, жартував, працював. Але в дійсності він жив самотньо, без того дружнього гурту близьких співробітників і товаришів, чого так дуже бажав.

Я теж належу до тих, що покинули його у важких обставинах його життя.

о. Михайло ЛЕВЕНЕЦЬ

ПРИЧИНОК ДО БРАТНЬОГО СПОГАДУ ПРО ОЛЕГА ШТУЛЯ

Всі знають магістра Олега Штуля, який працював багато років відповідальним редактором «Українського Слова» в Парижі.

Я мав нагоду досить часто зустрічатися з ним для обміну думками, і, що характерне — покійний завжди, як людина віруюча, зрівноважена, кожну справу на релігійну чи національну тему, розглядав присутньо, як людина, що глибоко думає й має стійкі переконання. І що було подиву гідне: хоча Олег Штуль був православного віровизнання, він підтримував добрі зв'язки з українською католицькою церквою, мав велике розуміння до проблем обох віровизнань, завжди підтримував ініціативи католицької церкви, зокрема нашої парафії в Парижі. З приємністю підкреслюю це в віруючого, розважного та «свіченого українця, що висунувся на провідне становище. Під час зустрічей від нього досить часто можна було почути, що історія мало нас навчила, ба більше, що й тепер ми дозволяємо, аби нами володіли темні сили безбожництва, байдужості, матеріалізму й гордині.

Олег Штуль не раз повторював:

«Єднатися — куди важливіша справа, але не всі й не завжди це розуміли». З усмішкою на устах він говорив: «Ми живемо за доби, коли людей, які залишилися вірними ідеалам Юг-Батьківщина, доведеться шукати зі свічкою в руці».

І саме до таких одиниць, відданих тим ідеалам, можна зі спокійною совістю зарахувати й Олега Штуля. Він належав до провідних осіб, які розуміли, що кожний народ, громада чи організація мають серед своїх членів одиниць, які зобов'язані

бути для них прикладом, виявляти велику жертвенність та на своїх плечах нести тягар національно-громадської праці. Так воно часто і є, що одиниці перебирають на себе велику відповідальність і без слави й розголосу виконують свою важку працю, цим самим зміцнюючи основи своєї інституції. Це можна сказати й про Олега Штуля, бо це відзеркалює його ставлення до тих ідеалів, які дорогі всім нам. Олег Штуль жив, думав і діяв, як добрий християнин та вірний син Батьківщини, як наш брат, в надії, що настане пора, коли ми дійдемо до єдності — церковної й державної. А це й було найголовнішим його прагненням.

Хай з Богом спочиває, а ми, як християни використаємо цю сумну нагоду згадки про його смерть і навчимося взаємно себе шанувати, не дозволяючи, щоб наші самолюбні почування опанували нас. Навчимося, щоб у взаємній любові ми завжди зуміли надати братню допомогу один одному.

Василь МАРКУСЬ

ОЛЕГОВІ КНИЖКИ

Тривіально звучить твердження, що книжки відзеркалюють духовний образ їх власника. Я відчув правдивість цієї думки, коли тимчасово поселився в помешканні, де понад двадцять років жив Олег Штуль із своєю родиною. З біографії покійного редактора знаємо, що в його недовгому житті це була квартира, де він найдовше жив. Вона стала його родинним вогнищем, тут підросли діти, тут цей тихий працівник провадив вільні від праці години відпочинку, роздумів і читав.

Однак ніяк не випадає назвати це місце затишним кабінетом із полицями книжок і вигідним устаткуванням, що сприяло б спокійній інтелектуальній праці. Квартира Штулів далека від цього. Це радше скромне помешкання — три кімнати й кухня, та, як на паризькі умови, цілком задовільне. У ньому довший час жили п'ятеро осіб: двоє дітей, покійна мама дружини Штуль-Кобилко і подружжя Штулів — Катерина й Олег. Тоді Штулеві не легко було працювати вдома, доводилось чекати, коли всі поспнуть. Але пізніше, як діти підросли й їхнє перебування вже не обмежувалося власною кімнатою, і в цьому паризькому скромному помешканні стало просторніше. Олег міг ночами пізно читати, спокійно писати, налагоджувати кореспонденцію, якої йому не бракувало. А це доводилося Штулеві робити і в день при електричному світлі, бо квартира не має досить сонця, вікна помешкання виходять на подвір'я, затінене іншими будинками.

У цьому помешканні — скрізь Олегові книжки, і тепер п'ять років після його смерті — вони лежать на полицях та шаховках за шклом, мабуть так, як це було й за життя

їхнього власника. Вони вірні супутники редактора, письменника, людини інтелектуальної праці. І знову ж таки, цю квартиру ледве чи можна окреслити як вигідний кабінет, чи як справжню бібліотеку, до якої вже доробляються люди Олегового рівня. Книжки стоять по різних чепурних полочках, що радше пасують до умеблювання житлового помешкання, ніж до бібліотеки. Замість креденсів із порцеляною чи вишуканим посудом, скрізь у трьох кімнатах розставлено книжки. Вони й у вхідному коридорчику, і в окремій кімнатці. Важко з точністю визначити, скільки їх. Імовірно, десь близько чотирьох тисяч томів. Це — не та велика, протягом кількох поколінь збирана бібліотека паризького інтелектуала чи книголюба, але, як на наші умовини, це й не мала бібліотека еміграційного діяча. Звісно, усі ці книги Олег зібрав лише в Парижі, бо те, що він збирав доти, загинуло.

Олег читав ці книжки й працював здебільша за великим столом ідальні, що служив водночас і письмовим столом, аж поки згодом Штулі не придбали великого й гарного бюрка зі шкіряною поверхнею.

У помешканні Штулів з усіх кутків визирають книжки. Їх легко дістати рукою. І їхній власник, покійний Олег, добре знав кожну книжку, і міг легко її знайти, не вдаючися до каталогу.

Саме про ці книжки, які протягом майже десятих місяців були й моїми супутниками, коли в серпні 1982-го року ми тут поселилися, я й хочу розповісти. Що становить собою бібліотека О. Штуля-Ждановича? Насамперед, мале уточнення: Йдеться бо справді про «бібліотеку», а не про випадкове нагромодження книжок, яке може бути навіть велике. Бібліотека на відмінну від просто зібраних книжок, це — насамперед певна систематична добірка книжок, доповнювана протягом довгого часу згідно з якимось пляном. У бібліотеці книжки, як цілість, мають якийсь профіль; вони призначені для певного читача і служать конкретним потребам. Натомість зібрання книжок, навіть цінних і цікавих, такий цілі безпосередньо не служить. Із бібліотеки, як уже сказано, можна відтворити духовий світ власника чи того, хто ними користувався. Але з випадкового нагромодження книжок — це неможливо!

Отож, мова тут про бібліотеку Ждановича-Штуля, хоча вона невпорядкована й не скаталогізована.

Як у кожній приватній бібліотеці, ці книжки зібрані поволі. Можливо, що Олег і не мав певного пляну «створю-

вати бібліотеки», однак Штуль вочевидь прагнув мати свої книги, мати їх більше, мати їх у формі бібліотеки, для особистого користування. Ці книжки Олег збирав не за якимсь абстрактним «бібліотечним» пляном, а щоб задовольнити певні бажання, потреби й уподобання. Багато книжок, це авторські подарунки з присвятою Штулеві-Ждановичу, інші — рецензійні примірники, прислані до редакції «Українського Слова». Багато спеціально замовлених і придбаних книжок, старанно зберіганих комплетів журналів! Серед них трапляються й книжки, вишукані по антикваріятах, різні свіжі «новинки», які щойно з'явилися на полицях книгарень. Останнє стосується переважно французьких видань, за якими пильно стежив редактор, хоча тут не бракує і радянських новинок, які з кінця 1950-их років почали дедалі частіше з'являтися на західньому книжковому ринку.

Книжки Олега Штуля становлять багатомовну бібліотеку: українські видання переважають (понад 40 відсотків), із чужомовних найбільше французьких, чимало російських, але є й німецькі, англійські, еспанські, ба навіть я подибав одне шведське видання з україніки. Книжки чужими мовами — це переважно видання з україніки, але є й праці близькі до українознавства, як також чисельна белетристика.

Бібліотеку О. Штуля можна водночас уважати й бібліотекою родини Штулів. Родинна бібліотека це, звісно, надбання усіх членів родини. Відразу можна пізнати, що залишилося в квартирі Штулів з книжок дочки-лікарки, бо вона переважно вже забрала свої книжки, зокрема ті, що стосуються її фаху. Від сина Данила, економіста, залишилося багато фахової літератури, університетські підручники, англійська й франкомовна белетристика та книги, що відзеркають його коник — еквестрику. Книжки дружини Катерини, інженера-будівельника і письменниці, — це різна белетристика: суцільні твори українських письменників на еміграції, подаровані їй різні видання від приятелів і авторів під час різних подорожей, музична література, зокрема, пані Катерина має своє «гоббі» — література Сходу та книжки про його.

Олегові книги легко пізнати. Вони проливають світло на його формування як літератора й журналіста й показують його як людину глибоко зацікавлену проблемами советознавства й Україною. Важко сказати, що тут переважає, політична література в широкому розумінні чи красне письменство, що було чимось далеко більшим, ніж тільки «гоббі» редактора і політичного діяча Ждановича. Властиво, це і є інший

бік медалі його духовного світу, його «перша любов» серед «сімох мистецтв». У бібліотеці Штуля ці дві галузі майже однаково представлені. Серед книжок із царини гуманістики й політики трапляються й праці з різних інших, що мали якийсь стосунок до зацікавлень Олега Штуля; тут зокрема багато історичної літератури, книжки з економіки, мистецтва та культури в найширшому розумінні. Енциклопедії, довідники й словники посідають важливе місце в бібліотеці кожної людини, що пише. Їх у бібліотеці Штуля чимало, і то з різних мов.

Придивімось дещо докладніше до окремих аспектів цієї бібліотеки, оскільки вони відбивають профіль цієї книгозбірні. Велику частину її займає широка ділянка, що її окреслюємо українознавством. Ред. Штуль прагнув якнайбільше зібрати з того, що було написано українцями й чужинцями про Україну, — її землю, народ, культуру, минуле та сучасне. Насамперед тут є чи не всі довідкові українознавчі праці, еміграційні й радянські. Багато праць історичних. Добре представлено українознавство чужими мовами, головню праці, видані за останні тридцять років. Їх понад сто. Автор цих рядків порівняно добре орієнтується в чужомовній бібліографії українознавства та українських питаннях. Можна сказати, що близько 70-ти відсотків видань про Україну, виданих після другої війни, — в Штулевій бібліотеці. Особливо добре, майже повністю, представлена франкомовна «україніяна». Цікаво зазначити, що Штуль збирав і такі праці, які порушували не безпосередньо, а лише принагідно українське питання, як наприклад, праці з історії другої світової війни, низка советознавчих видань тощо. Зокрема цікавився він партизанською боротьбою під час і після Другої світової війни. В них редактор Штуль шукав інформацій про українські справи і трактував їх у порівняльному пляні. Зокрема покійний Олег Штуль цікавився ще літературою з церковного питання; Штуль визбирав різні публікації, де йшлося про прагнення українських церков до самобутности. Бувши православним, Штуль-Жданович цікавився церковними справами на Україні, зокрема й боротьбою за автокефалію.

Значне місце в бібліотеці посідають різні советознавчі праці, дослідження різних аспектів радянської політики, суспільства, комуністичної ідеології. Тут подибуємо не лише советознавчі книжки українських авторів, таких як Б. Левицький, І. Майстренко, Ю. Лавріненко, І. Кошелівець (подаю ці прізвища лише, як приклади), але, надиво, багато франко-

мовних советознавчих студій загального характеру. Складається враження: вистачало з'явитися в продажу якийсь цікавій новинці з советознавства, як редактор Штуль негайно її купував і навіть, якщо усього й не читав, ґрунтовно її переглядав, про що свідчать позначки в деяких розділах чи фрази на берегах книжок. Імовірно, редактор Штуль, бажав з ними швидко познайомитися. Було б вельми цікаво простежити його статті в газеті і встановити зв'язок між прочитаними книгами, з одного боку, та висловленими думками й викладом повної проблематики в газеті самого Штуля, з другого боку. Лектура публіциста чи журналіста відбивається у його писаннях трохи інакше, ніж у тих авторів, які докладно цитують та документують у своїх наукових працях прочитане. Журналіст нав'язує до деяких фактів з прочитаної книжки, однак не подає їх у подробицях. Він пов'язує матеріал прочитаної книжки з сучасними питаннями й актуальними подіями. Прочитане служить журналістові радше як поштовх, щоб на підставі вичитаних фактів ілюструвати власні думки й погляди, що їх автор бажає спопуляризувати в газеті чи журналі.

Серед книг Ждановича-Штуля дисидентська література представлена дуже ґрунтовно. Українські публікації самвидавних матеріалів майже повністю. Дуже багато російських, зокрема літературних видань, що з'явилися друком переважно в Парижі. Тут діють видавництва ІМКА, «Континенту», «Русской Мысли», а французи належать до перших, що перекладають цікаві новинки нецензурованої літератури в СРСР. Зрозуміло, що ця література хвилювала редактора, з нею він порівнював і твори з нашого Самвидаву. «Українське Слово» під редакцією О. Штуля більше, ніж інші періодичні видання й газети, цікавилось цією проблематикою і на неї відгукувалося.

Варто ще згадати українську політичну публіцистику. Її, щоправда, у нас тепер небагато, але Штуль намагався пригадати все, що з'являлося. Він не підходив до авторів з вузько партійних позицій. В бібліотеці Штуля представлені найрізноманітніші доктрини та партійні програми. Покійний редактор їх пильно читав і на них відгукувався, дарма що програмова й партійно-політична публіцистика не стояла в центрі його журналістичних зацікавлень. Він радше намагався проаналізувати нашу дійсність, зокрема в Україні, схарактеризувати процеси в СРСР та в радянському блоці, поставити

прогноз, визначити теоретичні й практичні завдання еміграції, усе це, звісно, крізь призму своїх ідеологічних позицій.

Мене особисто цікавить питання, яке було практичне ставлення Штуля до його книжок. Адже ясно, що Олег придбав ці книжки не для «показу», а виключно для практичного вжитку, й книжки читав, він ними користувався, що видно з різних позначень на берегах. Деякі читачі записують часто на берегах свою миттєву реакцію з приводу прочитаного. Жданович лише підкреслював текст, іноді ставив знав запитання чи оклику. Кілька разів підкреслена фраза чи параграф означає, що це його особливо схвилювало, що він з цим погоджувався чи ні. В деяких книжках є листки з виписками чи телеграфічними нотатками. Він уживав прочитане для власного писання, користуючися цілими цитатами й думками й роблячи ще додаткові виписки (яких я проте багато не знайшов), або ж запам'ятовував прочитане місце й думку, а коли писав статтю, ще раз те місце прочитував.

Кожен журналіст чи дослідник має свій спосіб праці. Олеговий був наскрізь журналістичний. Штуль не потребував точних цитат і приміток, він радше брав якусь думку й вільно її інтерпретував, мабуть, лише зрідка цитуючи джерела. Як журналіст Олег працював швидко, без академічної рутини.

Мистецькі видання — монографії, альбоми, загальні праці з історії мистецтва доповнюють у цій бібліотеці літературу, публіцистику, наукові й популярні видання на різні теми. Серед них чимало коштовних альбомів з кольоровими репродукціями українських і чужих мистців з УРСР та еміграції, поруч із художніми виданнями західніх, зокрема французьких мистців, що перегукуються з картинами на стінах.

Подружжя Штулів — любителі мистецтва. В трьох кімнатах розвішено десятки картин першорядних українських мистців. Найбільше картин О. Грищенка, що був особистим приятелем родини Штулів і покійного Олега. Є кілька цінних олійних картин В. Хмелюка, Іванки Винників, М. Левицького, акварелі М. Кричевського, дереворити Я. Гніздовського, акварелі А. Сологуба, малюнки Л. Гуцалюка, ікони О. Мазурика тощо. Доповнює цю малу галерею скульптура — статуя священика роботи Гр. Крука.

В атмосфері цих книжок і мистецьких творів і народжувалися думки журналіста, письменника й естета, людини громадського чину й інтелектуально-творчої наснаги, що ним був Олег Жданович-Штуль.

Наталка ПАЗУНЯК

НА РІВЕНСЬКОМУ ТЕРЕНІ

Місто Рівне стало відоме, як своєрідний центр українського життя на Волині за всіх окупацій: польської, більшовицької й німецької. За польської влади найактивнішим осередком була українська гімназія, що виконувала роллю не тільки освітньої інституції, а й важливого виховного центру для молоді довколишніх сіл. Українське культурне життя гуртувалося навколо цієї гімназії.

Там, у гімназії, я мала на клясу старшого від мене товариша Василя Штуля, розумного й вродливого хлопця, що в розмові не раз, із деякою таємничістю в голосі, згадував свого старшого брата Олега.

Незабаром воєнна завірюха промчала над містом. Багато чого змінилося. Нова більшовицька влада прийшла на зміну «польській Польщі», і жити стало ще тяжче. Казенщина й сіризна позначали все життя. Місто стало сірим, понурим. Усюди звучала ненависна російська мова нової советської влади і неодмінна пісня про Катюшу, що «Виходила на берег крутий». Та це було не все. Вже зимою 1940 року розпочались арешти й вивезення на Сибір та до Казахстану небажаного елементу. А цим небажаним елементом виявилася насамперед українська інтелігенція й польські колоністи. Холод, зима. На відкритому вантажному авті від'їжджають наші приятелі і знайомі. Моя подруга Іра Бичківська гукає мені останні слова, що їх доносить до мене крижаний вітер: «Тата вже забрала, ми з мамою й Севою їдемо в невідоме...»

Так, нашого директора забрали, а також директора Промбанку А. М. Кентржинського та інших. Це жах, повна безна-

дія. Стою на тротуарі, а думка б'є на сполох: Що далі? Гра від'їхала. Куди? І хто наступний?

Вже у Львові на студіях в університеті я дістала вістку від Іри Б. В землянці у степах Казахстану вона захворіла на сухоти, які невдовзі й звели її в могилу.

Весна й літо 1941 року знаменували нові події. З'явилися літаки, посипалися бомби, цього разу — гітлерівські. Коли я поверталася до Рівного, там панував своєрідний спокій, ніби перед бурею. Атмосфера міста перед облогою ворога, який насувався. Скрізь чигала смерть. З'явилися молоді націоналісти, похідні групи; вони ще не здавалися, прагнули йти за Дніпро, творити нове життя, збудити Україну зі сну, підготувати її до вільного, ні від кого не залежного життя.

Саме тоді твориться й починає діяти Повстанська Армія в лісах Волині й на Поліссі під керівництвом Тараса Бульби-Боровця. У Рівному виходить часопис «Волинь». Його редагує Улас Самчук, письменник, родом із Дермані.

Серед нас у Рівному з'являється нова постать — Олег Штуль. Як зараз пригадую: товариський вечір, знайомі товариші ще з гімназії, товаришки, деякі нові обличчя, що мені незнайомі. В одному гурті жвава дискусія. Підходжу ближче. Мої очі звернені на молоду людину невисокого росту, що говорить спокійно й зрівноважено, без хвилювання, з певністю в голосі, але досить тихо. Хтось ставить запитання. Інші шикають на того, що запитав: «Не перебивай!».

Наш гість говорив про те, що треба діяти, без зайвих балачок й недоречного розголосу.

Хтось мені шепнув: «Це Олег Штуль». Його слухають.

Заграла музика, й розмова стихла. Пан Олег, як відтоді я його називала, попросив мене до танцю. Настрій був тривожний, атмосфера ніби наелектризована. Здавалося, що тепер уже кінець молодечим мріям, і прийшла, за словами Ольжича — «доба — вовчиця».

Отож, наш танок, здається англійський вальс, був лише тлом, чи радше нагодою для розмови, знайомства. Я згадала мого приятеля Василя, брата Олега. Штуль сумно зідхнув і на мить запала мовчанка. Потім — зміна теми, адже минуле не повернути. І тоді, властиво, я відчула зосередженість людини, що танцювала зі мною. Я збагнула, що він звик до конспірації і тому багато чого не зраджує. Він натякнув щось про документи й про ліс, і я зрозуміла, що він добре поінформований про те, що діється в Рівному та на Рівенщині.

Потім Олег Штуль зник з нашого обрію. Зовсім несподі-

вано я з ним зустрілася у моїх друзів, у родині О. і М. Зибачинських на христинах їхнього синочка Хорса-Максима. Ми жваво розмовляли у вузькому колі приятелів. Тільки час від часу нашу розмову переривав крик новохрищеного хлопчика — немовляти. Тоді мати дитини, пані Марта, вродлива й рішуча, переривала свої філософські диспути й ставала на мить не теоретиком-новатором, а дбайливою матусею. Пам'ятаю, як пан Олег, сумніваючися, лише сплеснув руками, коли Марта його переконувала, що вже з перших днів появи дитини на світ їй треба говорити про одвічні правди, про духовість України, бо дух таких розмов пронизує всю істоту дитини, й вона все це своїм нутром сприймає і зберігає на майбутнє.

Прийшли трагічні вістки з Києва. Арешт і смерть Олени Теліги, Михайла, її чоловіка, Івана Рогача, Івана Ірлявського. Знаю з пізніших спогадів, яким ударом було це для Олега Штуля. Адже то були Олегові приятелі й однодумці. Після тих страшних подій я вже не зустрічала Олега Штуля на рівенському терені, але в моїй пам'яті він залишився винятково стійкою постаттю на тлі тих подій і людиною, яка може безстрашно чинити опір ворогові. І цей образ Олега Штуля не змінився й до кінця його трагічного життя.

Степан Ю. ПРОЦЮК

ТРИДЦЯТЬ РОКІВ ДРУЖБИ

Дружба, як і більшість явищ емоційно-суспільної сфери, починається найчастіше від якогось одного характерного моменту в житті людини. Цим моментом може бути, наприклад, — зустріч малих дітей, що переростає пізніше в дружбу молодости, а далі в дружбу цілого життя, навіть як колишнім дітям стукнула вже вісімдесятка. Існує дружба зі спільної шкільної лави, дружба спільно відбутої військової служби, що побудована на ідентичних або принаймні дуже подібних особистих сантиментах чи замилюваннях.

Але існує й дружба, яка розцвітає пізніше в житті, а часом навіть досить пізно, коли індивідуальність людини помітно розпинулася, коли люди, зустрівшись, блискавично усвідомлюють, що їх «щось» в'яже, що вони розуміють один одного краще, ніж інших, що вони дивляться на світ та всі його великі, а передусім малі, повсякденні проблеми, власне, тими самими очима.

Безпосередньо за післявоєнних років почалася й моя дружба з Олегом Штулем. Уже 1947-го - 48-го років я почав друкувати статті на тему проблем економіки України та СРСР. Як випускник Львівської Політехніки та асистент кафедри металознавства цієї Політехніки я зустрівся практично з питаннями української промисловости вже в 1939-их - 41-их роках, бо на той час працівники Політехніки мали обов'язок давати консультації керівникам промислових підприємств у тяжких чи складних справах техніки й технології, а в 1941-му - 43-му роках я був референтом постачання металами промисловости у Промисловій Палаті тогочасного Генерал-Губернаторства і при цій

нагоді мав можливість познайомитися з системою запланованої Промислової Палати (німецького зразка) для південних областей України. У 1945-му - 46-му роках мені пощастило опрацювати деякі матеріяли з економіки України, які опублікував у наших тогочасних еміграційних газетах.

Розшукуючи земляків з подібними зацікавленнями, я зустрічався тоді з такими спеціалістами, як професор Київського Політехнічного Інституту Микита Баклан, інженер-дослідник Центрального Аеро-Гідродинамічного Інституту (Цаги) в Москві О. Лисенко, професор Полтавського Залізнодорожного Інституту М. Лозовський, д-р О. Соколишин, мгр. Зорич та ін. Всі ми були тієї думки, що не лише чужинецький світ, а навіть наше власне суспільство дуже мало знає про промисловість сучасної України, наші кола не приділяють належної уваги цій ділянці і, властиво, це і є одна з причин наших неуспіхів у національній і визвольній політиці. Усі згадані особи перебували тоді в австрійському Форальбергу, де 1944-го - 47-го років жили десятки тисяч українських емігрантів — так званих «переміщених осіб».

Яким чином Олег Штуль довідався про мою діяльність, я не знаю, найправдоподібніше завдяки моему листуванню з інж. Д. Андрієвським, що тоді перебував в Бельгії і також глибоко цікавився питаннями економіки сучасної України. А втім, хоч як там було, а десь у березні 1947-го року д-р Роман Дашкевич з українського Комітету у Фельдкірху переказав мені, що з мною хоче бачитися «один видатний націоналістичний діяч». Зустріч була організована досить конспіративно, «діяч» повинен приїхати на залізничну станцію Фельдкірх і мати в руці якусь книжку в яскравій кольоровій обгортці, а я повинен був чекати на нього перед входом на станцію. Очевидно, година була точно визначена. Так і сталося, ми якось не мусіли «пізнавати» себе, і просто одразу помітили один одного й привіталися. Цим «діячем» і був Олег Штуль.

Попри те, що він не визначався ані особливо поставною постаттю, ані «революційним виглядом», мені зразу все в ньому сподобалося. Діловий підхід до справи, якась виразна людська теплота, скромність, спокій, уважність, усе далеке від підробленості, від штучного патосу, природність. Ми провели тоді довгу розмову якраз про важливість досліджень в царині економіки УРСР, про потребу наполегливо та повсякчасно вивчати її зміни. Олег Штуль запропонував мені співробітництво в цьому секторі з газетою «Українське Слово» в Парижі; ми вже тоді продискутували питання створення чогось на

зразок дослідного інституту чи осередку для вивчення економіки України. Олег Штуль обіцяв повну підтримку таких проєктів, згадував, що поставить це питання, як особливо важливе, перед полковником А. Мельником. Від цієї нашої першої зустрічі я не лише підтримував постійне листування з О. Штулем, а мав нагоду пізніше зустрічатися з ним багато разів, як під час моїх частих подорожей до Франції, так і під час його відвідин у США.

У перші післявоєнні роки О. Штуль жив деякий час у французькій окупаційній зоні Австрії, а 1949-го року переїхав до Франції. Це рішення вже саме собою було промовистим, бо О. Штуль розумів, що насамперед треба створити міцну базу для справді незалежного українського національного видавництва, а пізніше, слідом за цим, і політичний центр, який провадив би українські справи. Як відомо, наші еміграційні установи в Європі, особливо в Німеччині та Австрії, опанувала в 1946-му - 50-му роках лихоманка виїзду до Америки, конкретніше — до США. На європейській території з'явилася тоді низка емісарів українських організацій у США, які повели широку акцію за переселення українських Д.П. («переміщених осіб») до США... Крім США, значний успіх в акції переселення емігрантів до своїх країн мали Канада, а також Австралія та Аргентина.

Проте, найважливішою територією залишилася таки Європа, й особливо велика заслуга Олега Штуля в тому, що, переїхавши остаточно до Парижу, він створив там новий осередок української політичної думки й дії. Париж і раніше був осередком нашої справді незалежної активності, низка видатних діячів провадила там, скажімо, європейсько-українську політику, яка не входила до орбіти тиску, підказувань і втручань таких, власне, зовсім неєвропейських центрів, як Вашингтон, Лондон чи Ізраїль. Тут досить згадати таких діячів, як С. Петлюра, В. Прокопович, Карашевич-Токаржевський, О. Шульгин, І. Борщак, Д. Андрієвський з численними іншими друзями і співробітниками, щоб усвідомити собі їхню європейськість.

Олег Штуль теж ступив у їхній слід, а з огляду на свою позицію й вагу в українському суспільстві, став, сливе, найважливішим і найвпливовішим речником європейськості нашої визвольної політики на сучасному етапі.

Розуміючи значення видавничої справи, Олег Штуль, прибувши до Парижу, заходився насамперед біля того, щоб налагодити видання тижневика «Українське Слово» та включився в

діяльність націоналістичного видавництва. Це завдання було не легке, пригадаймо, що 1945-го - 49-го років «Українське Слово» з'являлося на циклостилї й виглядало досить убого. Завдяки особистим зусиллям і самопосвятї О. Штуля, а також тогочасних відповідальних працівників газети (О. Бойків, В. Лазовінський, Л. Гузар) «Українське Слово» стало виходити регулярно, а в націоналістичному видавництві побачила світ 1950-го - 70-го років низка важливих книг з питань сучасного українознавства. У той же час наладнано видання багатьох публікацій на українські теми французькою мовою. Коли тепер розглядати ці значні здобутки, вони здаються начебто самозрозумілими, але їхнє здійснення вимагало колосального вкладу праці, включно з самопожертвою. Тож не дивно, що Олега Штуля найчастіше можна було знайти в Парижі саме у друкарні «Українського Слова», в темному і типово «паризькому» подвір'ї на вулиці Сабо, в старій університетській ділянці Парижу. Ця друкарня на вулиці Сабо залишилася типовим «краевидом» побуту О. Штуля в Парижі.

Приміщення друкарні, як ми згадали, ніяк не було репрезентативним, праця там ніяк не належала до приємності чи здоров'я, з огляду на випари олива, цинку, друкарської фарби, але цей варстат у подвір'ї став справжньою кузнею думки, ідей, нових починів...

І от цікаво, що в цьому кліматі народилися і діяли під керівництвом Олега Штуля напрямні нашої національної праці. Однією з таких напрямних, чого ми не помітили серед інших наших еміграційних видань, було всебічне вивчення актуальної ситуації в Україні. Звертаємо увагу на слово «вивчення», бо йшлося не про голе й еkleктичне подавання новин з УРСР, а про аналізу й синтезу явищ та ситуацій, що виникли в Україні. На цій базі побудовано й нашу близьку співпрацю, бо я теж протягом багатьох років наголошував на потребі докорінного дослідження процесів прискіщеної індустріалізації й урбанізації України в усіх її аспектах.

Ми вважали, що багатьох наших суттєвих помилок у трактуванні української проблеми, чи то за другої світової війни, чи вже після неї, ми припустилися тому, що точно не знали, ба навіть просто не уявляли усіх тих змін в економіці й суспільній структурі (а тим самим і в психіці населення), які накинено Україні за підсоветського періоду. Олег Штуль мав дуже тонке вичуття щодо важливості цієї проблеми і дуже радо містив в «Українському Слові» такі матеріяли, що проливали на це світло й подавали нову інформацію. Цим і пояс-

нюється поява в газеті та інших виданнях друкарні великої кількості серйозних статей і студій з ділянки економіки УРСР, як мого авторства, так і визначних фахівців. Коли проаналізувати українську еміграційну пресу післявоєнного часу, то одразу впадає в око, що вона, власне, не присвячує належної уваги народногосподарській проблематиці України; можна назвати численні газети, які таких матеріалів взагалі не містять, і приклад «Українського Слова» є тут вельми позитивним винятком. Незабаром до теми економіки долучилися тема стану науки й наукових досліджень в УРСР, не лише в царині суспільних наук, а й, насамперед, в галузі природознавства й техніки, і тут знову ж таки «Українське Слово» перше розпочало друкувати цикл статей з цієї важливої теми.

Взагалі якщо йдеться про зміст «Українського Слова», то завдяки О. Штулеві в газеті особливо в 50-их та 60-их роках, з'являлися також численні матеріали про визначні культурні події західноєвропейського, зокрема французького світу. Тут слід підкреслити надзвичайно толерантне ставлення О. Штуля до новаторства в літературі й мистецтві. В умовах майже хворобливої заскорузлості та світоглядкової обмеженості більшості наших еміграційних пресових органів, деякі модерні мистці, мабуть, ніколи не дочекалися б у нас і згадки, не те що похвали, а широкий діапазон зацікавлень О. Штуля та його спровожність позитивно сприймати все нове, небуденне, оригінальне вможливило йому поставитись об'єктивно й прихильно до творчості окремих «бунтівних» мистців, які не підроблялися під «патріотично моральні» приписи, назадницького галицького загумінку. Як відомо, Олег Штуль навіть відкрив окрему літературну сторінку в «Українському Слові» для публікації творів молодих, неконвенційних письменників — іконоклястів, духоборів.

Будь-яка схолястика, сліпе дотримування сухих параграфів, закостенілість поглядів (навіть на перший погляд і суперпатріотичних), нетолерантність чужих поглядів, світоглядова замкненість, непотрібний патос, пишномовне пустомельство були осоружні Олегові Штулю. Він ставився беззастережно прихильно, ба навіть, захоплено до всіх виявів високої культури, як рідної, так і чужої, бувши насамперед — справжнім гуманістом.

Такий самий був Олег Штуль і в приватному житті. Автор цих рядків під час своїх досить частих відвідин Франції й Парижу, мав виняткову приємність користуватися щирою допомогою О. Штуля у програмі ознайомлення з цікавими ви-

ставами чи архітектурними й історичними пам'ятниками Франції. Відвідування кращих театрів Парижу, його відомих і барвистих «мюзіколів», слухання опери, незабутні подорожі до Версалю чи Шантії, традиційно «паризьке сидіння» у відомих літературно-мистецьких каварнях — все це належить до найкращих спогадів із перебування в Парижі, завжди з Олегом Штулем і його милою дружиною Катрусею. З найкращих спільних екскурсій були виїзди до літньої «дачі» Штулів під Парижем (це їхня відома «хатинка на курячій ніжці»), а також на типове «українське село» у Франції, яке виявилось дійсно українським і традиційно хліборобським. Враження було дуже глибоке; це був 1960-ий рік, а автор цих рядків востаннє бачив і відчував чар атмосфери села ще з 1943-го року. Ще хіба лише українські околиці Манітоби чи Саскачевану в Канаді залишають таке сильне враження. Коли ми оглядали господарство наших поселенців у Франції, коли засіли до столу, заставленого такими рідними й запашними нашими «старокраєвими» стравами, коли вранці нас будили голоси півнів і ми бачили соняшники, що заглядали у вікно, то просто не хотілося вірити, що ми не десть на Поділлі чи Волині, а в департаменті Сени.

А наша чудова молодь, що була тоді в такому «українському селі» на курсах українознавства, настроювала всіх нас дуже оптимістично щодо майбутнього українських осередків на чужині. І в цьому була не мала заслуга Олега Штуля та його численних друзів і співробітників, які багато попрацювали над високим рівнем національної свідомості цієї молоді.

Тут хотілося б підкреслити під кінець те, що мені здається найціннішим і найсуттєвішим у поведінці Олега Штуля, ідеться про його настанови, а вони — найважливіші для зрозуміння ролі політичної еміграції. Байдуже, де я зустрів Олега Штуля, він завжди був ніби невід'ємною частиною України. Живучи довгі роки і працюючи у такому клясично світовому центрі, як Париж, він зумів залишитися насамперед і повсякденно українцем, справжнім сином своєї нації. Близьк витонченої, мистецької й інтелектуальної культури міста, принада його космополітизму, історичне й архітектурне багатство столиці Франції, зустрічі з представниками міжнародного мистецького та політичного світу, близький контакт з чарівною природою країни — все це Олег Штуль сприймав спонтанно, і це тільки збагачувало його досвід, не розщеплюючи ядра його свідомості, не затираючи його національного обличчя. Не зважаючи на весь блиск Парижу (чи й Нью-Йорку або Вашингто-

ну), він завжди пам'ятав нашу головну мету, і до неї наполегливо прямував. Це теж приклад багатьох діячів еміграції: можна захоплюватися краєвидами Італії, можна любити французькі кінофільми, можна насолоджуватися грецьким вином, можна навіть бавитися «вільнодумними» чи сороміцькими анекдотами (а Олег Штуль дійсно любив соковиті «вірменські» чи «архимандритські» анекдоти, чи французькі «ліберальні» книжки¹⁾), але водночас можна бути непохитним і принциповим у національному питанні, і прив'язаність до високих зразків західної культури чи побуту аж ніяк не мусить робити з людини космополіта чи безбатченка.

Такий шлях і така поведінка Олега Штуля, звісно, не приносила вигод, фінансових користей, почести, нагород. Навпаки, вона була пов'язана з дуже багатьма, зокрема економічними невгодами, з надмірним навантаженням працею, браком відпочинку, навіть з переслідуваннями чи докучаннями²⁾. Не кажучи вже про те, що у зв'язку з його високим становищем в ОУН і взагалі в українській діяспорі його життя весь час перебувало в небезпеці.

За теперішніх часів, коли нам так часто доводиться чути від наших визначних людей та видатних фахівців різні їхні «пояснення» та виправдання, чому вони так анемічно виявляють своє українство, постать Олега Штуля залишиться світлим прикладом того, як повинна виглядати служба своєму народові в умовах припад та пасток; прізвища деяких наших видатних вчених, спеціалістів, професіоналів, що працюють в США, Канаді чи в Європі, будуть тут чи там записані до якихось енциклопедій чи біографічних збірників, але ім'я Олега Штуля залишиться записаним у нашій історії...

¹⁾ Із вдячністю згадую також, що О. Штуль радо йшов назустріч різним, часом незвичайним проханням своїх дописувачів чи просто друзів. Так, у моєму випадку О. Штуль пересилав мені різні французькі видання, навіть передплачував для мене під час мого досить довгого перебування в Сідней, в Австралії, деякі дорогі французькі журнали.

²⁾ Так, наприклад, під час відвідин Хрущова в Парижі Олега Штуля коротко інтерв'ювано до в'язниці Божон у Парижі.

Микола РАДЕЙКО

СИЛЮЕТА

Олег Штуль — син нашої Волині, де скрещувалися й формувалися різні культури, де залишилися старі впливи Литви, де довго були чинні закони Київської Русі й наша стара мова, де потім проходила польонізація нашої шляхти й наступ езуїтів на наше православ'я й де формувався новий тип української людини, яку так вміло відтворили в своїх творах Леся Українка й Улас Самчук.

Елегійний, закоханий в красу Волині Олег, син волинського священника, який усвідомлював конечність боротьби за українську самобутність, подався на студії до Варшави. Там оформлювався його світогляд, там ширшало коло його друзів та знайомих.

1941-го року, коли Олег приїхав до Києва, він уже був політично зрілий і досвідчений. Цей рік, трагічний у нашому політичному житті, струснув нами і змусив переоцінити наші настанови. Смерть друзів, така незбагненна, така неймовірна й брутална, зокрема Олени Теліги, наклала глибокий відбиток на майбутнє життя й діяльність Олега. У своїх розмовах, спогадах і статтях він часто туди повертався.

Із Києва Олег Штуль подався на свою Волинь і став тут одним з ініціаторів утворення УПА. Олег мав дуже спокійну й лагідну вдачу, був тактовний і толерантний, умів слухати й шанувати погляди інших. Ці його якості залишилися незмінними, коли він поринув у вир політичного життя на окупованій Україні, як і згодом, коли опинився на еміграції.

З Олегом ми познайомилися пізно, мабуть, 1959-го року. Потім зустрічалися часто, листувалися й, пізнавши ближче

один одного, — подружили; сім'ї наші — теж. Штулі любили подорожувати й всюди брали з собою своїх, тоді ще, маленьких дітей.

Літо 1960-го року на півдні Норвегії випало вельми дощовим. Близько 150-ох кілометрів від Осло над великим озером Фарріс, серед лісів й гір ми тоді купили стару, велику хату й запрошували туди гостей на літо, бо в Осло не мали місця. Приїхали тоді до нас гості з Польщі, зі Швеції та з Франції — Штулі й Кубійовичі. Скільки ми тоді їздили! «На кити» до музею у Сандефйорді, до копалень срібла у Консберзі. А потім Штулі забрали наших польських гостей на прогулянку до західної Норвегії до льодовиків та фйордів.

У нашому Лісебо (так називалась місцевість, де ми купили хату), ми ділилися численними враженнями, переживаннями й дискутували.

Розмови точилися до пізньої ночі, а рано прокидалися діти й — Кубійовичі. Данилко і Тоня тягнули сонного тата «на рибку» або у ліс погуляти. А він терпляче вдягав їх у дощовички й годинами мандрував по лісах та горах або, перекопавши півгрядки, щоб набрати черв'яків, та надівши на дітей рятівні камізельки, йшов з ними на озеро до човна — ловити рибу.

Ми ще сонні, вже знали, куди вони вибираються: Данилко й Тоня, і то, головно, Данилко, на всю хату повідомляв, коли з-під заступа з'являвся хробак, це означало, що сьогодні Штулі ідуть «на рибку». Наші інші гості, — Околот із синами, теж любили рибалити, вони мали більший досвід, вміли ліпше веслувати і, коли вони виїздили на рибалку, то на «підобідок» завжди бувала риба. І тоді при тому точилася жвава розмова: діти давали оцінку рибалці, розповідали, як то рибка йшла на гачок та хто мав більше щастя.

За доброї погоди ми «підобідували» під сосною і, коли не було риби, — пекли традиційні налисники з конфітурами, варили каву. І — знов розмови, дискусії та жарти чи анекдоти. Вечеряли десь о 6-ій - 7-ій годині вечора й сиділи при столі дуже довго. Наші пані на зміну куховарили, і кожна спеціалізувалася на своїх стравах. З того часу наші діти закохалися у вареники. Як вони розпачалися, коли вони не отримали вареників 1976-го року у Києві (куди вони поїхали), бо вареники були тільки для тих, які приїхали з «групою».

Становище Польщі цікавило усіх, та коли настрої наших польських гостей ставав мінорним (адже треба було повертатися назад), ми переходили на чудові, головно польські та ев-

рейські анекдоти, тут наша польська гостя й Олег були просто поза конкуренцією. Гідне подиву, скільки Олег їх знав, і то ще передвоєнних із Варшави. Гумор був однією з рис його характеру. Каву пили ми десь біля півночі, та й півночі ніхто не помічав, бо на дворі не було темно. Норвежські білі ночі фасцинували наших гостей.

Наш день у Лісебо закінчувався, звісно, тим, що чоловіки мали ще перемити посуд: кухня знову оживала, й найліпші непристойні анекдоти й вибухи реготу будили наших пань або дітей, й ті просили знизити сміх на кілька балів.

Олег дуже любив дітей. Він піклувався ними не менше, ніж Катруся, виявляючи при тому надзвичайну терплячість. Малі тільки те й робили, що питали, а менший від Тоні Данилко не лише питав без кінця, а й суперечив татові, а той терпляче все пояснював, розказував, доводив. Часто агресія Данилка переходила й на старшу сестру. Тоді тато забирав їх «на рибку». Навколо ліси, ліси, гори та безлюддя — вельми добре впливали на настрій.

Олег одружувався тричі, і кожного разу зі своєю Катрусею, бо чи прізвище його десь не так написали, чи ще щось інше.

Рік пізніше (1961-го року) ми завітали до Парижу й Сарселю. Штулі були нашими чічеронами й їздили з нами на прогульки навколо Парижу. Потім поїхали ми з дітьми на південь до Ніцци й до «Закутка» Винниченків до Іванки Нижник-Винників і Юрка Кульчицького. Мабуть, того ж таки літа ми побували у Гриценків, — нас на те намовили Олег і Катерина, які цікавилися мистецтвом і підтримували дружні зв'язки з нашими мистцями.

Того літа ми багато говорили про УПА. Олег знав її початки, — а я кінець. Штуля цікавили події 1943-го - 1948-го рр. у Карпатах і на «Закерзонні» — у Польщі. Я розпитував про події на Волині й на Поліссі. Ми часто повертались у розмовах до трагічних подій в ОУН. Ми дискутували про стан і завдання нашої еміграції. Часом ми погоджувалися, часом — ні, але опонент з Олега був завжди тактовний, толерантний, виrozumілий, він прислухався і шанував погляди інших, навіть політичних супротивників. Його ставлення до української католицької церкви та її священників та ієрархів — може служити цьому прикладом.

1962-го року Штулі знову завітали до нас — у Лісебо, над озером Лінгдал — геть на півдні Норвегії, гостювали в моєї гещі. Нам випала чудова погода. Потім ми часто згадували

наше перебування в Лінгдалю. Наші знайомі — панство Ванчицькі були з нами, і пані Ванчицька — фахівець з кулінарії — готувала чудові обіди з морських пстругів, що їх на наше прохання ловив товариш моєї жінки.

У тещі не вільно було пити алкоголью, й наша братія потерпала. Привезене біле вино лежало в авті, а ми запивали смачних пстругів — масляною! Така вже наша Норвегія: пуританська й сувора на півдні й заході, і зовсім інша на сході й півночі — цікава країна!

Того літа наші гості об'їхали її уздовж і впоперек. З півдня поїхали далеко на північ і через Фінляндію та Швецію до Стокгольму на зустріч із земляком із Волині, Богданом Кентржинським, давнім Олеговим знайомим та хресним батьком Тоні.

Усіх наших розмов і пригод не пам'ятаю, та й тяжко про них розповідати. Але добре пригадую наші розмови про літературу: українську, французьку, норвезьку — про Гамсуна, якого судили, однак не знищили, про Сіґрід Ундсет, якою особливо цікавилась пані Катерина. Роля жінки, суворі герої повістей Сіґрід Ундсет, норвезьке середньовіччя й подібність норвезької історії до нашої — були довгими темами наших розмов.

Зокрема наша остання зустріч улітку 1976-го року закарбувалася мені добре в пам'яті. Ми заїхали з родиною до Сарселю й за традицією зустріли також Штулів. Олег був тоді вже хворий. Літо випало гарне, і ми спробували намовити Олега ще раз побачити Норвегію, яку він так любив. Зібралось добре товариство: Кошелівці, Кубійовичі — а в Норвегії ми ще очікували приїзду пані Рисі Голод з Торонто й наших Околотів зі Швеції. Пані Катруся мала охоту поїхати, та Олег відмовлявся, знаючи, що по дорозі часто доводитиметься зупинятися. Знав також, що його недуга невиліковна. Але ніколи не нарікав, мало про те говорив. І ми поїхали валкою «на варяги». І провели разом чудовий час. Спочатку в Осло, а потім у Рондані. Пані Емма читала свої твори, а як вона читає! — Пані Голод розказувала про Канаду й наших канадців — все це вечорами! Здійснили ми й цілоденну прогульку на захід до фйордів — так званою дорогою Тролів до Гейрангеру. Потім пані Дарія й пані Рися Голод поїхали оглядати Тронгайм. Погода була чудова. Щодня ми кудись ходили або їздили, а вечорами, білими як день, дискутували, говорили, згадували. Було так приємно... Героями експедиції були Олег, Дарця Кубійович і — 76-тилітній Влодзьо Кубійович. Він у товаристві

наших дітей та Ранггільди, моєї дружини, захопився альпінізмом у наших високих горах і видряпався на Рондесльотте — найвищий пункт у масиві гір Рондаме. Зустрічні норвежці не хотіли вірити, що на гору дряпається 76-тирічний чоловік. Не знали ми, що востаннє пращалися тоді з Дарією та з Олегом.

Спасибі за знайомство й за дружбу!

Ранггільд РАДЕЙКО

СТРІЧІ З ОЛЕГОМ ШТУЛЕМ

Я мала нагоду зустрічатися з Олегом Штулем кілька разів, і він досі, як живий стоїть передо мною.

Добре пам'ятаю вузеньку рю Сабо й друкарню, де почало виходити «Українське Слово». Пам'ятаю, як він сказав одного разу: «Тут нам не легко дістати громадянство, зокрема для мене, заангажованого у політичному житті». Коли він це казав, ні в його голосі, ні у виразі обличчя не відчувалося ні суму, ні жалю, просто він спокійно стверджував факт, що так воно є.

Якось іншого разу, він запросив нас до китайського ресторану, а нас було ціле товариство, й ми провели час дуже приємно. Кілька днів пізніше він прийшов до нас і сказав: «Я хотів би показати вам гарні замки на Люарі». Попри те, що Олег Штуль був перевантажений працею, він знайшов час, щоб показати нам дещо з історичних пам'яток Франції.

У моїй пам'яті особливо закарбувалися дві події, про які я хочу розповісти. У 1971 року ми сиділи на терасі в каварні в Парижі й говорили про українців на еміграції. Я зауважила, що більшість емігрантів безслідно пропадає у чужинецькому середовищі і тільки дехто, як, наприклад, Штуль та кілька інших осіб, зуміли, пустивши коріння, водночас скористатися з волі на Заході для добра своєї батьківщини та й для себе самих. «Ні, — сказав Олег Штуль — вони не пропали на марно. Ми разом творимо одне дерево».

До Норвегії він приїхав зі своєю родиною уперше 1960 р. Вони у нас гостювали. Того літа безнастанно дощило, але Олег щодня одягав своїх дітей у дощовики й гумові чобітки, і, взяв-

ши Данилка за одну руку, а Тоню за другу, вони йшли на прогулянку.

Я вдячна за ті хвилини, проведені разом, за появу Олега Штуля в моєму житті. І я з вдячністю згадую його останнє перебування у нас 1976 року, коли він з Катрусєю поїхав з нами з Парижу до Норвегії, і ми всі разом приємно провели час у наших хаті в Рондане.

Улас САМЧУК

ДО СОРОКОДЕННЯ СМЕРТИ
ОЛЕГА ШТУЛЯ-ЖДАНОВИЧА

Торонто 18. 12. 1977

Бачимо, як, сливе, з кожним днем з нашого обрію зникають певні, нам близькі постаті, і ми відчуваємо, що та доба, до якої ми належали, відсувається все далі й далі в історію. Говоримо про покоління буржливих років між двома світовими війнами першої половини нашого століття, покоління, яке, можливо, є відповідальним за ті величезні зміни, які постали на нашій плянеті з винаходом атомової бомби.

Нас із кожним роком лишається все менше й менше, на зміну приходить покоління нових дерзань, і що нам залишається — це хіба що, — хто — може писати спогади, хто не може — користатися пільговою їздою підземки.

Сорок днів тому наша громада відпровадила на місце вічного спочинку в Бавнд-Бруку — Олега Штуля-Ждановича.

Коли це мають бути спогади особистого порядку, тоді годі оминути суб'єктивності, але звичай вимагає, щоб про мертвих говорили або тільки добре, або — нічого. Отож, — залишимося тільки при доброму. Суб'єктивно й об'єктивно, дарма, що ми могли мати з покійним чимало неузгіднених точок бачення дійсности, навіть будучи формально на тій самій платформі бачення. Люди є люди. Вони так створені, що їхній зір, скерований на ту саму річ, бачить цю річ по своєму, чує одноманітність, хоча це досить часто спричиняє чимало дуже часто інакше. І це дуже добре. Різноманітність збагатурбот. Особливо, коли вона переходить межі так званого почуття міри й обов'язку.

Так! Наші філософські концепції, особливо, коли ми бу-

ли молодими, не завжди сходилися, вони наблизилися вже за останніх років, але в намірах і діях, як тоді, так і тепер, ми дотримували того самого напрямку. Ми були поколінням війни, боротьби, ідеалізму, самопосягати. І коли я бачу на тлі тих подій жваву, енергійну постать Олега Штуля, мені здається, що це зразковий приклад саме тієї доби. Не маю під рукою біографії покійного, знаю її тільки в загальних рисах, але й того, що знаю, мені вистачає. Він — волиняк з півночі. Людина цього підсоння відзначається стійкою вдачею, філософським стилем думання, реалістичним сприйманням дійсності, ідеалістичним відчуттям правди. До якостей покійного можна ще додати: безпосередність, щирість, прямолінійність.

Не можу сказати, коли я вперше почув його ім'я. Він стояв близько до літературних кіл, що гуртувалися навколо донцовського «Вісника», зокрема близького до поетів, назвімо хоча б Маланюка чи Олену Телігу, якою Штуль захоплювався; в періодичній пресі раз-у-раз з'являлися його статті.

Познайомилися ми особисто вперше в Празі, здається, 1937-го року. Це було лише формальне знайомство; ми — люди різного віку, а замолоду різниця на дванадцять років ще має значення, однак друга наша зустріч — це вже історія. На весні 1941-го року, у травні місяці, коли я був у Празі, від Ольжича з Кракова прийшла телеграма: негайно туди прибути. Збираюся і, як тільки можна, негайно залишаю Прагу й спішу на виклик. На двірці у Кракові мене зустрічає молодий, не високий на зріст, у сірому плащі й тірольському капелюсі, добродій. О, ми вже знайомі. Олег Штуль. Дуже приємно. Беремо візника, й просто з двірця я опиняюся на квартирі мого приятеля, вулиця Зелена, числа вже не пригадую. Невелика кімната, двоє ліжок, студентське устаткування, багато розмов, відвідини уряду ОУН мельниківського крила й зустрічі — з Ольжичем, Сенником, Сціборським, Телігами, із багатьма, багатьма іншими. Це вже бурхлива діяльність. Не можу сказати, яку саме роллю виконував тоді Олег Штуль, проте переважно були це організаційні справи. Приїжджають люди, треба їх зустрічати, знайти приміщення. Треба координувати зустрічі, треба проводити наради, треба організувати виступи промовців. Олег Штуль виконував це «треба» дуже старанно. На нарадах забирав слово; його виступи влучні, завжди реальні, завжди конкретні. Його присутність у всіх таких нарадах обов'язкова. Скромний, великої особистої культури, ознайомлений зі справами політики взагалі, а зі справами ОУН, зокрема.

Тоді мені доводилося міняти квартири, я виїжджав, приїжджав — Варшава, Прага, Ярослав. Наші зустрічі стали рідшими, ми роз'їхалися. Мені пригадується з тих часів одна світлина на тлі краківського Вавелю: Олег Штуль, Микола Чирський, Роман Бжеський, Євген Маланюк і я.

Так, ми роз'їхалися, але не на довго. Події тих місяців розвивалися блискавично. Місяць червень — це ще Краків, місяць липень — вже Львів. Кордон на Сяні зник, і ми різними правдами й неправдами квапимося слідами подій. О, та доба. Жорстока, — але водночас і цікава. Особливо час перших місяців нашого Львова. Улиці в жовто-блакитних прапорах, на державних будовах тризуби. Ми знаємо, о, ми добре знаємо, що ці прапори й ці тризуби це лише ілюзії, бож тоді буяли внутрішні чвари, але однак це були місяці великого емоційного напруження і бажання будь-якою ціною захопитися бодай за соломинку наших вимріяних ідеалів побудови української держави.

У тому загальному, бурхливому, розпачливому вирі Олег Штуль був дуже помітною постаттю. День за днем — наради, день за днем — зустрічі на славетній Академічній вулиці, число дев'ять, де наші фаланги мали свою штаб-квартиру.

Ми жили своєрідним гуртожитком на вулиці Тарнавського, у колишньому помешканні якогось майора НКВД прикордонної охорони. Ми — це Олег Ольжич, Іван Рогач, Олег Штуль, Олена Теліга, своєрідний чотирикутник, призначений іти на Київ. Преса, література, культура взагалі. Було створено наперед редакцію головного пресового органу для Києва, де Іван Рогач, Олена Теліга й інші поплатилися життям.

Знаменна наша чергова зустріч з Олегом Штулем, це вже по дорозі до Києва, у місті Рівному, де я став редактором місцевої газети «Волинь», а Олег Штуль і Олена Теліга були її співробітниками. Брат Олега, Василь Штуль, який пізніше пішов у партизани й там загинув, був постійним членом цієї редакції. Тут Олег Штуль виконував важливу роль, бо на цьому важливому відтинку походу до Києва фактично Олег був безпосереднім уповноваженим Ольжича та головного керівника цього походу Ярослава Гайваса. Раджу ознайомитися зі спогадами Гайваса «В роки надій і безнадій», щоб побачити, як вони провадили цю роботу. Це так справді було.

Так воно в дійсності й було. Було багато надій, можливо оманних, але ще більше безнадії, дуже реальної. Нас рятувала наша безогладна, беззастережна й абсолютна відданість цій великій справі визволення.

Наприкінці листопада, Олег Штуль з групою співробітників, між якими була Олена Теліга й моя дружина Тетяна, тоді Прахова, вирушили до Києва. Похмурий осінній день, небезпечна дорога, винайняте військове авто, багато сподівань від Києва, з якого опісля не всім пощастило повернутися. З нашої похідної групи звідти повернулися живими лишень одиниці, і серед них — Олег Штуль. У його випадку це була цілковита ласка долі, йому ще не судилося закінчити шлях надій і безнадій, на нього ще чекали завдання в партизанських загонах відомого отамана Тараса Бульби-Боровця, де він був уповноваженим організації ОУН й керівником політичного відділу цього партизанського з'єднання. На нього ще чекала камера концентраційного табору в Саксенгавзені, на нього чекала політична й журналістична робота в таборах ДіПі Німеччини, на нього чекало важливе призначення на голову проводу ОУН, що його Штуль перебрав після смерті полковника Андрія Мельника.

У цьому короткому нашвидкуруч написаному нарисі годі сказати щось більше про цю винятково цікаву постать нашого політичного відтинку визвольної боротьби. Тут ми лише можемо його пом'янути. Це поминки, чи згідно з нашою традицією, тризна, на якій, як каже один поет, «бійці споминали минулі дні і битви, де разом, рубались вони». Це була рать визволення, і небагато з її ратників залишилися живими. З моїх непосредних сучасників того часу, живі — хібащо одиниці. Багато з них упало на полі бою (згадаймо бодай кількох): Гузар, Коссак, — багато, виконуючи свої обов'язки: Сенік, Сціборський, Ольжич, Липа, Теліги, Рогач, Ірлявський; багато відійшло у вічність природньою смертю: Малюк, Мосендз, і ось останній — Олег Штуль-Жданович, у щоденному житті — борець, вояк, журналіст, а в пантеоні історії — політик, голова ПУН-у.

Що можна сказати з такого приводу, як смерть, взагалі, а смерть наших дорогих і близьких, зокрема? Плакати, нарікати на долю, впадати в розпач? Чи це щось допоможе? Знаємо, що життя не менш сильне, ніж смерть. Отож, — за життя! Це щось, як вічність, як саме безсмертя. У нашому випадку, у випадку змагань за справу визволення, це лише зміна естафети. Кінчається життя одного змагуна, його обов'язки перебирає другий. І треба пам'ятати, що енергія, яка була їхнім рушієм, завжди веде до мети бож енергія, згідно з законами фізики, не зникає. Це стосується енергії, що нею живилося покоління Олега Штуля. Хоч його й поховано не

на Байковому кладовищі в Києві, а в Бавнд-Бруку в стейті Нью-Джерсі, США. Енергія не зникає. Вона акумулюється в часі, вона є, вона діє, вона дає наснагу, вона урухомлює історію, вона пориває, вона диктує. Справа, якій ця енергія присвячена, така ж невмируща, як і саме життя. Згадаймо ж тут усіх тих, хто втілював у собі цю енергію. Знаних і не знаних, близьких і далеких, тих, що склали життя на полі бою, виконуючи обов'язки, і тих, що як каже поет Мосендз:

Замучив лютий кат,
Того, хто побратимом був
Моїм (ще більш, ніж брат),
І хто мав тисячі імен:
Петро, Данило, Гнат.

Макс СКОРУПСЬКИЙ

НА ПЕРЕХРЕСТЯХ ЖИТТЯ

(Уривки)

Часто буває, що люди ходять тими самими життєвими стежками, але не знають один одного, й лише тоді, коли доля чи якийсь випадок зведе їх до купи, вони знаходять багато спільного, і їхнє знайомство переходить у дружбу.

Так трапилося мені з покійним Олегом Штулем, непере-січною людиною, що протягом свого виповненого працею життя був не лише відомим редактором й публіцистом, а й головою Проводу Українських Націоналістів.

Першим містом, де ми ходили тими самими стежками, був славний своїми школами й красою природи Крем'янець. Там ми набиралися початкових знань, читали крадькома націоналістичну літературу, милувалися чудовими краєвидами міста й околиць, там серед бузку й черемхи проходила наша молодість.

У Крем'янці, як на місто з 22-тисячним населенням, в передвоєнній Польщі, було досить багато нижчих і середніх шкіл на чолі з відомим освітнім осередком Крем'янецького ліцею — фундації колишнього маґната Чацького. Шкільні забави відбувалися окремо в кожній школі, а під час святкування державних свят, на нарадах і фестивалях зустрічалася майже вся шкільна молодь. Учнів Православної духовної семінарії прозивали «книшами», учнів Сільсько-господарської школи в Білокриниці «гречкосіями». Згадую про це тому, що я так і залишився «гречкосієм», а Олег Штуль і не збирався їсти книшів. Його зацікавлення і мрії були зовсім інші. Після закінчення духовної семінарії 1934-го року він пішов на студії

до варшавського університету і вступив на філологічно-історичний факультет.

Натоді, як Олег був студентом, у столиці Польщі перебував президент уряду УНР у вигнанні Андрій Лівіцький зі своїм штабом військових і цивільних працівників, було чимало там визначних наших науковців і літераторів.

На відміну від польонізаційної політики польського уряду на Волині й загострених польсько-українських взаємин у Галичині, у Варшаві панувала зовсім інша атмосфера, за якої значно вільніше розвивалося українське життя. Відбувалися громадські святкові академії, концерти, доповіді, збиралися літературно-мистецькі гуртки. Українська студентська громада, в якій Олег брав жваву участь, налічувала близько 200 студентів і була дуже активна. На форумі цієї громади виступали визначні люди з різних політичних і літературних кіл, навіть приїздив зі Львова Дмитро Донцов — ідеолог українського націоналізму й головний редактор «Вісника», в якому була надрукована стаття Олега з приводу 20-ої річниці української національної революції. Як дехто тоді висловлювався, він цією статтею відкрив собі дорогу в журналістичний світ.

Про те, що Олег мав легке перо і всі дані для доброго публіциста й літературознавця, свідчить той факт, що ним зацікавилися ще тоді, у Варшаві, Юрій Липа, Євген Маланюк і Олена Теліга; і він увійшов у їхнє оточення.

Студіюючи історію й знайомлячися за різних нагод з провідною верствою нашого народу, Олег щораз інтенсивніше працював над собою. Чим жили народні маси, він знав і без теорії, бо сам виріс на селі. Аналітичний розум підказував йому, що в боротьбі вирішує сила, а щоб її мати, треба мобілізувати всю націю, зокрема її молодь, інакше ми своєї держави не виборемо. Таке завдання перебрали на себе українські націоналісти, отож Олег без вагання вступив до лав ОУН.

За нормальних умов, якби Україна була вільна, Олегові стелилася б дорога до професорської катедри в університеті, до чого він мав нахил і здібності, але наше бездержавне становище і події, що розгорнулися навколо цього, готували йому інші посади й призначення.

З нападом гітлерівської Німеччини на Польщу розпочалася друга світова війна. Перед війною того ж 1939-го року Олег ще встиг закінчити університет.

З приходом советів на Західню Україну Олег і його молодший брат Василь опинилися в т. зв. малій еміграції, як і я. Наші шляхи знову зійшлися, але цього разу на території роз-

битої Польщі й могутнього Німецького райху, вже за інших обстав, які вели нас назустріч долі, що її готувала для нашого народу ця війна.

У 1939-1941 роках, як це подано в офіційні ПУН-у, Олег Штуль перебував у Кракові як референт культурних справ у тереновій ексекутиві ОУН. Йому підлягав також перевишкіл кадрів ОУН, які готувалися до повернення в Україну. Самого Олега призначили до київської похідної групи ОУН, і він ділив з нею всі її успіхи й поразки. Він один з небагатьох учасників цієї групи, що залишилися живими. Наводжу ці інформації «з другої руки» тому, що я тоді з Олегом не був знайомий, а, крім того, й тому, що пізніше Олег про свої функції й ролі в організації ніколи без потреби не згадував.

Пам'ятного 22 червня 1941 р. німці напали на Радянський Союз, і разом із цим відкрилася нова сторінка визвольної боротьби українського народу в новітній історії, яка знайшла свій відбиток у численних творах, тому я обмежуся лише тими випадками в цих подіях, які безпосередньо заторкнули Олега й мене.

Ми з Олегом, оминаючи німецьких патрулів, поверталися на Волинь у різний час і різними дорогами. Олег, щоб нав'язати контакт з людьми, пішов навколишніми шляхами по зв'язку організаційної мережі через ріку Буг, в повіті Устилуг, а далі на Володимир Волинський, через Ковель, Луцьке, Рівне, збиваючи холодну ранню росу босими ногами на польових стежках-дорогах, як він про це згадував в своїх писаннях, а я з Криниці поліційним автом приїхав до Львова, а далі нелегально через Броди також прибув до Рівного. На перехідному зв'язковому пункті ОУН Демо-Довгопільського в Рівному наші шляхи на деякий час розійшлися. Олег попрямував на Київ, а я до своїх рідних країв на Крем'янецьчину.

З приходом цивільної німецької адміністрації ситуація докорінно змінилася. Райхскомісаріят України під проводом Еріха Коха з осідком у Рівному здійснював німецькі колоніальні плани щодо України, грабуючи українське майно, вивозячи молодь на невідільницьку працю до Німеччини, застосовуючи супроти українців безоглядний терор. Отже всі наші ілюзії щодо німецької політики на користь української справи остаточно розвіялися.

Наростали події, які наближали нас до зудару з німцями. Перші розстріли й арешти активних членів обох ОУН по всіх містах України німці розпочали ще наприкінці 1941-го року, а в лютому найбільшого удару зазнала група ОУН полковника

Мельника в Києві; тоді загинув гурт визначних людей на чолі з Оленою Телігою. Олег, як я вже згадував, залишився між небагатьма живими учасниками цієї групи й повернувся на Волинь.

У другій половині 1942-го року німецький терор набрав загрозливих і нестерпних розмірів. Водночас в українському народі накіпало проти німців вже досить ненависти й озлоблення, що тільки й чекало, щоб перелитися через вінці, і тут не допомагали жодні партійні плянування й розрахунки. На весні 1943-го року народна стихія прорвала греблю. Волинь і Полісся запалали вогнем і кров'ю, стаючи на оборону своїх прав і національної чести.

З Василем Штулем, який мав псевдонім Чорнота, я вперше зустрівся в Антоновицькій лісничівці наприкінці квітня 1943-го року напередодні мого вступу до табору Хрона.

Про братів Штулів, як здібних учнів духовної семінарії, я ще знав з Крем'янця, а тепер у таборі Хрона мав змогу довідатися дещо детальніше й про Олега від його брата та його шкільних товаришів. Кажали, що один брат кращий від другого, бо обидва Штулі володіли даром слова, хоч перевагу мав Олег.

Виглядом і характером вони не були подібні. Василь — брונет з карими очима, кремезніший, живої вдачі, імпульсивніший, а Олег, мав русяве волосся, сірі глибокі очі, зрівноважену, лагідно-вдумливу вдачу, худорляве обличчя. Одному й другому було притаманне почуття гумору.

Моя зустріч з Олегом відбулася за незвичних обставин: у братовбивчому бою. Сталася ця сумна подія так: на той час, коли бандерівці переслідували Бульбу й більшість його відділів вже розброїли (це припадало на вересень), сотня Мухи, в якій випадково перебував Олег Жданович, потрапила на терен цієї групи УПА Південь, і я дістав наказ від Енея її розброїти. Прикра була для мене ця «воєнна операція», тимбільше, що нещодавно я сам був у такій ситуації, як бульбівці, але наказ залишився наказом.

Втікаючи від переслідування своїх братів, знеможені воєнки зупинилися раненько в курені селян спаленого села Селищі, біля хутора Хмелівки на сніданок. Зненацька моя сотня оточила їх з трьох сторін, залишаючи вихід на поле. Збентежені хлопці почали поодиноці відступати у відкрите поле, а серед них закарбувалася в моїй зоровій пам'яті постать воєнки з рушницею через плече в надто довгій шинелі: це був Олег. На нашу чергу з кулемета в повітря, стрільці, які прикривали

відступ бульбівців, відкрили вогонь по нас, а наш кулеметник також не витримав... Отож внаслідок бою по стороні бульбівців був один поранений в руку, а понад десяток їхніх стрільців ми взяли в «полон».

Немає в світі більшої трагедії й безглуздя, як громадянська війна й чвари під час жорстокої окупації країни, коли смертельна небезпека чигає на життя всієї нації. Таке становище, на жаль, мало місце в Україні під час другої світової війни. Цей ганебний факт братовбивчої боротьби за владу однієї партії залишиться темною плямою на світлих сторінках нашої історії.

Але, як кажуть, «лише гора з горою не сходиться». Олег був змушений разом з отаманом Бульбою залишити рідні землі ще в листопаді 1943-го року; пройшовши німецькі концтабори, ми обидва опинилися на еміграції.

Я пробув у лавах УПА до 15-го травня 1944-го року і, вислизнувши з рук СБ, також опинився на Заході.

Друга моя зустріч з Олегом, до якої треба було пройти такий довгий шлях і списати стільки сторінок, відбулася в помешканні панства Кротюків у Берхтесгадені наприкінці 1945-го року. Там я познайомився і з його милою дружиною Катериною. На знак, як Олег висловився, «перемир'я» ми випили по чарці й стали грати в бридж.

Від того часу ми зустрічалися з Олегом безліч разів, і ніколи не вичерпували теми з нашого спільного минулого про наших друзів і знайомих та про те, як ми воювали.

Згадуючи часи, коли він був у Варшаві, Олег дуже позитивно висловлювався про Юрія Липу, як поета й людину. Він лікував українських студентів безкоштовно, а що найголовніше, до кінця життя, — Липа загинув у лавах УПА, — був вірним своїм патріотичним закликам, що їх він висловлював у своїх творах. До речі, я знав Юрія Липу, як полковника Ігоря: короткий час він був моїм безпосереднім зверхником як головний командир групи УПА-Схід.

Щодо Олени Теліги, то Олег не тільки захоплювався її віршами; це була його перша платонічна любов.

Олег був повністю поглиблений роботою для організації. Ходив у коротких штанцях, як було прийнято в Баварії, з течею в руці і привітною успішкою до знайомих. Жив на скромних таборових харчових приділах «тітки» УНРА. До торгівлі, модної за тих часів, не брався, хоч був бідний, аж синій. Одначе йому не можна було закинути, що він недбайливий господар. Одного разу, коли я був з генералом Самутином у Зальц-

бурзі, ми взяли Олега в своєму авті назад до Німеччини, бо Олег що раз переходив австро-німецький кордон нелегально вбхід через річку. З австрійським митним контролем ми доти не мали труднощів, бо крім поштового мішка, ми ніяких заборонених речей не перевозили, але цього разу трапилася незвична і для нас, і для прикордонників пригода. Перед від'їздом з Зальцбургу Олег поклав у наш мішок свій «пакуночок». На кордоні митник питає, що маєте в цьому мішку?

«Друкзахе» — відповідаю, але митникові вага мішка здалась підозрілою, і він витягнув з нього — чавунну сковороду! Всім нам стало ніяково, і на запитання наших очей Олег преспокійно виправдувався: «Я ж чоловік жонатий, а без сковороди, як ви всі знаєте, в хазяйстві обійтися не можна, а таких товарів першої потреби на німецькому ринку немає...» Видно, ці аргументи переконали митника, бо він махнув рукою, і ми переїхали кордон.

Відразу після війни я розпочав писати свої спогади, які Олег мені принагідно виправляв, а шановна пані Катерина передруковувала на друкарській машинці готові аркуші з рукопису. З передмовою до моєї книжки Олег усе зволікав, за браком часу. Щойно 1947-го року, через станицю ОУН у Зальцбурзі почали переходити групи упістів, яким пощастило дістатися на Захід. Олег знайшов час для писання. Ми були з ним у маленькій таборовій кімнаті, та ще й перегородженій коцями, переповненій нашими зв'язковими й упістами. Олег присів на край ліжка й при слабому світлі та під гармидер присутніх, у накуреній кімнаті за неповні дві години написав передмову. Він написав її під враженням «тих напівдитячих блідих облич упістів», з якими мав розмову.

Перед виданням книжки «У наступах і відступах» 61-го року, коли я спитав його, чи він хотів би щось змінити у передмові чи додати, він сказав: «Нехай залишається так, як я її написав».

Останніми роками Олег носився з думкою написати ширшу працю про партизанську боротьбу, однак, будучи перевантажений працею в організації, він свого задуму не здійснив.

Коли розформували УНРА-ІРО-табори, більшість українців виїхала на постійне поселення до США й Канади. Ті дві держави й стали основними базами української старої і нової еміграції. Хоча провідні центри політичних угруповань залишилися й надалі в Європі, ближче до нашої батьківщини,

вони постійно підтримували зв'язок зі своїми людьми за океаном.

1948-го року Олег переїхав до Парижу на посаду головного редактора «Українського Слова», а я у п'ятдесятому — виїхав до США. З того часу ми листувалися і зустрічалися, коли він бував у Америці.

Перший раз Олег приїхав до Америки в організаційних справах 1950-го року, коли недавні діписти мали як єдиний свій документ — «зелену карточку» і на зустрічі в робочий день не могли собі дозволити, бо треба було працювати. Олег не виходив з дива, що я задля нього звільнився з праці й цілий робочий день провів у його товаристві. Йому здавалося, що наші люди надто пірнули у приватне життя, а від цього може потерпіти й наша визвольна справа. В його очах ми були патріотами лише на свята. Тоді він писав в «Українському Слові» цікаві репортажі з подорожі Америкою й наводив цікаві приклади з нашого тутешнього побуту, коли ми ще перебували в полоні авт, телевізорів та машин до прання і, дійсно, тільки під церквою провадили розмови про політику й сварилися.

Згодом громадське життя наладналося, і мірою того, як народ добігав статків, сила «патріотичного» доляра у формі пожертв сприяла збільшенню національних здобутків української еміграції, а ті одиниці, що стали невірниками добробуту, пропали для української справи, як і передбачав Олег. На щастя, таких людей було у нас небагато.

Відколи Олег став головою ПУН-у (від 1 листопада 1964) не минуло й року, щоб він не відвідав США й Канади. Звісно, крім справ організації і видавництва паризького осередку, який завжди був у центрі його уваги, його візити були пов'язані з виступами перед громадою в головних скупченнях еміграції: у Нью-Йорку, Філадельфії, Чикаго, Торонто тощо.

У своїх блискучих промовах, які відзначалися глибоким змістом і актуальністю теми, — без фразеології, Олег ніколи не боявся виступати з новаторськими думками чи поглядами, а то й і переоцінкою нашого минулого та давати конструктивні пропозиції, що стосувалися, як наших сучасних потреб, так і майбутнього. Так було і з питанням: чи зустрічатися з культурницькими представниками Радянської України, чи ні? Коли з'явилися відомості про рух опору на Україні, Олег знайшов на це правильну відповідь. Це стосувалося, зокрема, питання автентичності самвидавських матеріалів з України та інших. На всі ці питання Олег перший раз дав вичерпні й раціональні відповіді та вияснення, з якими, щоправда, наші

політичні кола не відразу погодилися, але ці відповіді були єдино правильні.

Під час свого перебування в Північній Америці Олег завжди мешкав у своїх друзів або членів організації, з якими полагоджував якісь організаційні справи. Ніколи не зупинявся по готелях, а що він був дуже товариський, із вдачою розумної й доброзичливої людини, до всіх ставився дуже коректно, ніким не погорджував і з кожним міг знайти спільну мову, залежно від його інтелектуального рівня, то всі його любили й поважали.

Кожна доба має певний тип національного провідника, який відповідає вимогам часу. Таким, власне, й був Олег. Він ніколи не підкреслював свого я, ніколи не вживав наказової форми до своїх підвладних. Патріотизм і доцільність завдання мали визначати самодисципліну у виконанні роботи. Засідання чи наради Олег розпочинав без формального вступу, а відразу приступав до обговорення справи, яка була на порядку денному. Взагалі Олег не любив трафаретів, штампів, у всьому мав свій власний стиль і методу. Він був інтелектуалом.

Не раз я подивляв Олега: як він міг витримувати таке кохове життя з валізкою, переїжджаючи з місця на місце, й писати статті в дорозі та полагоджувати справи організації, не маючи спокійного кутка. Заради чого він жертвував своїм приватним життям? Чи не міг він влаштуватися тут в Америці на добре платну працю, скориставшись добробутом цієї країни, як це зробили його шкільні товариші й знайомі? На це він мав всі дані. Але він був безмежно відданий патріот своєї поневоленої батьківщини і з посвятою служив своєму народові. Вигідне життя його не приваблювало. Олег жив на скромну платню редактора, і, коли члени ПУН-у кілька разів пропонували йому, щоб він перейшов на платню організації, він відмовився, воліючи бути матеріально незалежним.

Він завжди твердив, що передпілля нашої боротьби знаходиться в Європі і паризький осередок із своїм видавництвом для нас дуже важливий, тому треба його за всяку ціну втримати. Дійсно, скільки він виявив духової снаги, сили волі й енергії, щоб поставити це видавництво на ноги й розгорнути видавничу працю, знають лише ті, хто з ним в тому видавництві співпрацював. Це ж була його заслуга, коли на перший СКВУ він привіз книжку Чорновола «Лихо з розуму», цей перший документ самвидаву з України.

Вельми цікаву й зворушливу зустріч Олег мав 1957-го ро-

ку зі своїм старим професором і вихователем з духовної семінарії в Крем'янці, св. п. отцем протопресвітером Филімоном Кульчинським, випусником Київської духовної академії, який викладав у семінарії українську мову, історію й літературу і надихнув Олега думкою продовжувати навчання. Кульчинський висвятився на священника вже на еміграції. З Бразилії переїхав до США і був настоятелем парафії св. Юрія Переможця в Трентоні.

Професор — отець Филімон зустрів Олега словами праведного Симеона: «Нині відпускаєш раба Твого Владико, по слову Твоєму»... і, обнявши його як свого рідного сина, промовив: «Ольже, я гордий за Вас».

Цими короткими словами було висловлене все: батьківська любов, радість, пошана і заохочення Олега продовжувати змагання на шляху до обраної ним мети.

Настрій у професора та його колишнього учня був піднесений, обидва ділилися своїми спогадами про таке далеке минуле й накресливали пляни на майбутнє. Але, як то кажуть, людина не знає, що її чекає, все залежить від Всевишнього, Рівно п'ять років після цієї зустрічі помер отець Филімон, а Олег ще десять років завзято працював і боровся з своєю невиліковною хворобою.

Останнього року свого життя Олег приїхав до Америки на відкриття пам'ятника Олега Кандиби-Ольжича в Лігайтоні, що відбулося 9-го липня 1977-го року й виголосив перед численною публікою свою останню промову. На другий день після цієї величної демонстрації нашого середовища Олег брав участь у відкритті нагробного пам'ятника свого шкільного товариша Юрія Пундика в Бавнд Бруку. Ну, і як звичайно, щойно Олег приїздив до Америки, він одразу відвідав блаженішого владика, митрополита Мстислава в його резиденції, з яким його в'язала довголітня співпраця і приязнь.

На той час Олег був уже дуже хворий, маючи за собою десять операцій, але виглядав і тримався подиву гідно добре. Навіть було помітно, що він прибув на вазі, лише його орієнтальна рудава борідка, яку він останніми роками відпустив, робила його дещо старшим і додавала поваги.

У розмові з людьми, як і завжди, Олег був щиросердно привітливий, уважний і дотепний. На стан свого здоров'я ні перед ким не нарікав. З поспіхом полагоджував невідкладні організаційні справи, щоб поїхати до Канади, де він мав спрямування до Торонтського шпиталю.

Перед від'їздом я з ним ще кілька разів зустрічався у

мене вдома та в друзів, але мені й на думку не спадало, що після нашого бурхливого, повного пригод минулого ми розмовляємо востаннє. На превеликий жаль, хвороба зайшла вже так далеко, що лікарі не змогли врятувати Олегові життя.

4 листопада 1977-го року перестало битися серце незрівнянного українського патріота й борця, який захищав честь і національні інтереси свого народу багнетом і пером, шляхетної і доброї людини, яка внаслідок великих зусиль дійшла до вершин української духовости. Відійшов у вічність великий громадянин, наш улюблений и незабутній друг — Олег Штуль-Жданович.

Віра СМЕРЕКА

У ГОСЛЯРІ — МІЖ ГОРАМИ ГАРЦУ

Було літо 1945-го року. Щойно скінчилася друга світова війна. Десь на конференціях у світі встановлювали кордони нових держав. А люди шукали пристановища на землі.

Між горами Гарцу Госляр творив мальовничу картину білих будинків з червоними дахами черепиці й зеленню старих високих дерев, що обрамовували кожную вулицю, площі й гори.

За війни Госляр був місцем санітарних пунктів і залишився цілим і неушкодженим у зруйнованій війною Німеччині, де скрізь ми подибували руїни розбомблених міст і сіл. Натомість у Гослярі не впало жодної бомби, і для нас, які мали розхитані нерви, після переживань від бомбардувань Берліну й інших міст Німеччини, Госляр був місцем відпочинку, де ми дійсно відчули, що війна скінчилася.

До Госляру що раз більше напливало втікачів. Не було місця, не було квартир. Ми спали в школах і раділи, що добігли кількох метрів підлоги в цьому рятівному для нас усіх місті, що його десь на конференціях було визначено, як англійську зону Німеччини.

А коли вдалося влаштуватися з квартирами, відразу розпочалося українське життя.

Недалеко від центру міста була зелена площа, навколо неї росли високі дерева, а посередині стояла велика церква. Цю церкву українці винаймали для богослужень. Православні богослуження відправляв о. Степан Білак (тепер протопресвітер у США). Пізніше відправлялися тут і греко-католицькі богослуження для українців. В неділю на площі збиралися

сотні людей, знайомилися, говорили, вболівали над своєю долею вигнанців з рідної, тепер далекої України. Хтось винайняв кімнату в великому будинку на розі тієї площі. І там стали сходитися українці, щоб вислухувати бюлетень новин зі світу, а особливо з українського життя, який виготовляли п-ство Коваленки, проф. Богацький, інж. Троян, а в зустрічах брали участь багато відомих людей: інж. Селешко, др. Фундак, п. Мушинський, п. Маруняк, Тиміш Омельченко, п. Прокопович та інші. Після повідомлень ділилися враженнями, новинами, дискутували.

Невдовзі наше українське товариство облетіла новина, що до Госляру приїхав Олег Штуль, учасник похідних груп, ад'ютант Бульби, провідника повстанських загонів на Україні. З ним приїхала його наречена Катерина Кобилко.

За війни багато з нас, хлопців і дівчат, були зв'язані дружбаю, проте не були ще одружені. На перешкоді до цього стояло все: і брак помешкань, і належних паперів, і проблема, як влаштувати весілля. Не було грошей. Харчі ми, чужинці, діставали від УНРА, допомагали нам англійські квакери. А одяг міняли в спеціальних крамницях, де у вікнах розкладали старі й нові речі — в обмін за інші.

Минали літні теплі дні. Погода випала соняшна, ясна. Ми ходили в гори, в лісах збирали чорниці, шукали грибів, рвали квіти.

Першими з наших друзів взяли шлюб О. Фундак з Надією. За їхнім прикладом розпочалася серія шлюбів. Не раз у церкві вінчалися по кілька пар українців.

Готувалися і я з моїм Іваном до шлюбу. З крамниць УНРА мали каву, цигарки, і з ними мандрували в село, міняли ці зайві для нас речі на м'ясні консерви, яйця, борошно, масло.

Помешкання моє містилося під дахом, маленька кімнаточка з вікном у небо. Однак унизу господиня мала велику кухню й вітальню, якими дозволила нам користуватися для нашого весілля.

Наприкінці липня ми побралися, йшли до церкви під салюти англійського війська, що стояло по вулицях. А в світлиці нашої господині-німки влаштували «славне» весілля. Були закуски й випивки, весільні короваї й торти, навіть музика й танці, і багато сміху й радощів.

Ми з чоловіком залишилися жити в моїй маленькій кімнаточці на даху. Там і варила я на електричній маленькій плиті, випробовуючи всі свої кулінарські знання.

Невдовзі після нашого шлюбу, наша кімнатка на даху стала центром активної української діяльності в місті Гослярі. На столі, проти віконця, писалися відозви, обіжники, якісь листи, які ми «романтично-втраємничено» викидали рано вранці крізь наше віконце друзям, аби ніхто того не бачив і аби тим нікого не збудити. У нашій малій кімнаточці відбувалися зустрічі, наради і багато-багато розмов. Промотором того життя був пок. Степан Тупісь та друзі Креховець, Козел, Марчинюк, Попіль, Дзюба, Лихновський, покійний Е. Остапчук та інші. У цьому чужому місті буяло українське життя, в якому й ми брали участь, з усіма його проблемами, новинами, плянами. І, насамперед, вірою, що ми незабаром ще повернемося до свого рідного краю, на нашу рідну й оплакувану всіма Україну.

Коли прийшла новина, що Олег Штуль хоче брати шлюб з Катериною Кобилко, усі достойно постановили, що весілля влаштуємо в нашій хаті. Господиня-німка погодилася винайняти нам світлицю на першому поверсі її будинку. Це була простора, продовгаста кімната, з високими хатніми квітами, а двері вели до просторої кухні.

В означений день шлюбу столи застелили білими обрусами, знайшлося накриття й харчі: хлопці всього наносили, а ми, молоді жінки, приготували якнайкраще. Шлюб відбувся після богослуження української православної громади в Гослярі, на якому, як звичайно, були сотні людей. Вінчав молоду пару о. Степан Білак.

Коли молода пара прийшла з церкви, все було готове в гостинній світлиці. Молодих зустрічали хлібом-сіллю та цукром — за німецьким звичаєм, аби солодке було життя. Молода мала на собі білий гарний костюм, пошитий з моряцького мішка, жених був у темному вбранні, позиченому від приятеля Миська. Обое виглядали молодо й радісно, хоч і видно було сум в очах після усіх пройдених доріг війни...

Весілля було багатолюдне й радісне. В садочку біля хати зробили знятки, які й сьогодні нагадують мені про ті радісні часи наших «медових місяців».

Ми ж усі тоді творили свої родини, і були щасливі зі свого нового життя.

Недалеко від Гослярю утворено табори Пітерберг і Лідеман, або Окер. Там жили наші люди. Невдовзі і нам прийшов наказ іти туди жити.

У таборах творилася «політика», буяла «українська революція», часом і кривава.

І ось туди, до тих таборів, тихо й лагідно ввійшов Олег Штуль. Увійшов не як політик і борець, а як викладач української історії, мови, соціології. Люди приходили, виповнювали велику залю й слухали тиху мову вчителя.

Конспекти з викладів Олега Штуля тих часів я маю й досі, і, переглядаючи їх, ще раз усвідомлюю, які цінні знання давав нам усім тоді Олег Штуль. Це була найдоцільніша політика того часу з нашого перебування в таборах. І за ті знання не один із Штулевих слухачів, напевно залишився вдячний своєму вчителю на все життя.

На свята ввечері ми збиралися разом. Андріївський вечір з варениками в родині Попіль, різдвяна вечеря в нашій кімнатці на горі, Великодне свячене вже в таборі. Ми були всі такими щирими друзями, молоді, одностайні в своїх поглядах, намірах і бажаннях, здавалося, ми творили одну родину в далекому від України та наших рідних — в місті в горах Гарцу — Госьлярі, яке стало початком нашого нового життя, заки доля нас згодом порозкидала по різних країнах.

На жаль, курси українознавства не тривали довго. Коли прийшов наказ нам усім переходити до таборів, ми потрапили до табору Лідеман-Окер, що був далі від Госьляру. Незабаром Олег і Катерина Штуль залишили Госьляр.

У таборах завирувало вже інше життя, що забрало всю нашу увагу й час: оте наше українське громадське життя з хором, драматичним гуртком, школою українознавства, церквою й політичними дискусіями, яким не було кінця й краю. Ми поринули в те наше життя разом з усіма і, здавалося, творили свою Україну на чужині, забуваючи, що ми чужинці на чужій землі, без батьківщини, рідних і свого краю.

Те життя тривало до весни 1947-го року, коли одні по одному ми почали роз'їжджатися до різних країн світу.

Ми вибрали Англію. Олег і Катерина Штуль знайшли притулок у Франції, інші наші друзі — в Америці, Канаді, Австралії.

Та ті соняшні яскраві дні в мальовничому місті Госьлярі в горах Гарцу, залишилися світлим спогадом про наші молоді роки, коли, повні надій і віри у майбутнє, ми творили свої родини і жили повноцінним українським життям на чужині.

І те світло, що його згодом ми пронесли в собі протягом багатьох років, залишилося в нас ще від тих зустрічей з Олегом Штулем.

МОМЕНТИ

1944-ий рік. На сході німецькі війська зазнавали поразки за поразкою, розпочали переговори з політичними провідниками українських угруповань включно з гетьманом П. Скоропадським. Тоді 10-го жовтня 1944-го року відкрилися брами німецьких концтаборів та в'язниць, і всі ми опинилися на волі. Тоді я вперше зустрілася з Олегом у Берліні. Його заарештували разом з Тарасом Бульбою-Боровцем ще восені 1943-го року, і він перебував разом з іншими політичними в'язнями в концтаборі Саксенгаузені біля Берліну.

Після виходу з табору він разом із Бульбою оселився в моєму помешканні. Полковник Мельник вислав Олега до УПА, де Штуль виконував завдання політичного дорадника й ад'ютанта Бульби-Боровця. Вони обое творили дуже кольоритну пару, бо Олег був спокійної, зрівноваженої вдачі, а Бульба — розбурхана стихія. Не раз Олегові доводилось у довгих дискусіях переконувати отамана. Вони десь усе ходили на різні конференції, після яких Олег клав на стіл жмут записок і диктував мені дещо з того, а я все те писала на машинці. Олег казав: «Це для полковника й отамана». Щоб відпружитися, Олег часто оповідав з притаманним йому гумором про свої переживання в лавах УПА, часом і трагічні, але в Олега все те виходило весело. От, наприклад, оповідав він про те, як вони всі боялися, коли на «скритому постой» в лісі втомлені лягали спати. Отаман Бульба засинав відразу й хропів, аж луна йшла лісом. Усі цитькали на нього, бож своїм хропінням він міг навести ворога на сонних повстанців. Щодо правдивості Олегової розповіді я переконалася, коли сам отаман Бульба

був у моїй хаті гостем після того, як його звільнили з Саксен-гавзену. На щастя, літаки союзників не були вразливі на це хропіння, й їхні бомби оминали нашу хату.

Для відпочинку ми утрюх відвідували цікаві місця в Берліні, а ввечорі йшли до кіна подивитися на хроніку тижня про найновіші події з німецького фронту. Ці наші походи закінчувалися в якомусь бомбосховищі, союзники майже щодня бомбардували Берлін. Треба сказати, що берлінці були дуже дисципліновані, й після сирени та перших слів із гучномовця: «ворожі літаки над Ганновером та Бравншвайгом» усі хутко кидалися шукати сховищ. Бульба йшов до бомбосховищ радше заради нас, ніж задля себе, уважаючи, мовляв, як він не згинув у лісі, то й тут йому нічого не станеться. Він прислухався до свисту та вибухів бомб і спокійно пояснював нам, як далеко від нас вони падають. А як часом зі стелі сипалася штукатурка й нам забивало дух, він флегматично зауважував: «От здорово»...

Дарма, що Олег лише коротко перебував у мене, він мені запам'ятався людиною дуже тактовною, бездоганної поведінки, кристалево чистого характеру й високої культури. Революціонер від наймолодших літ — і при тому — людина ніжної, лагідної вдачі. Усміх ніколи не сходив з його уст. Для всіх він мав щире слово розради навіть тоді, коли самому доводилось переживати важкі хвилини. Наша остання зустріч в Берліні відбулася тоді, коли полковник Мельник дав нам усім наказ залишити руїни Берліну, пообіцявши, що невдовзі ми зустрінемося, лише, звісно, в іншому середовищі й за інших обставин.

Удруге ми зустрілися в Баварії у Нойдеттельзау, де перебувало чимало українських втікачів. Там я лікувалася від усіх хвороб, що опали мене у в'язниці. Там Олег знайшов мене. Він був уже не сам, а з дружиною Катрею. Звідси американці перевезли нас усіх до спільного табору переміщених осіб в Ансбаху. Поїхав туди й Олег з дружиною. Там двічі відвідував нас Бульба і мав довгі розмови з Олегом. Однієї днини лікар табору, українець і наш великий приятель ще з Берліну, д-р Василь Зайцев, сказав нам, що невдовзі до табору прибуде т. зв. репатріаційна комісія, щоб нас усіх забрати «на родину» та порадив нам якомога швидше зникнути з табору. Це не було легким завданням: табір, гарні касарні, розташовані біля міста на високому горбі, був оточений дротом. До міста без перепустки від американського коменданта табору не можна було йти, а уздовж дротів стояли на варті

американські чорні солдати. Вони стояли досить далеко один від одного і вночі не дуже пильнували. Більшість українців (у таборі перебували й інші національності), узявши своє майно або й залишивши його в таборі, першої ж ночі попере-лазила попід дротами й тихонько поскочувалася з гори. В місті було декілька українців, що жили не в таборі, а в німців. Вони нас і переховували, тим часом як таборова поліція розшукувала нас. Невдовзі американська командатура полагодила цю справу, американці свого коменданта відкликали, але, на жаль, репатріяційна комісія встигла наповнити кілька вагонів нещасними, що не хотіли чи не могли зникнути з табору, або й просто не повірили, що американці погодяться їх видавати. Відбувалися страшні сцени, не обійшлося й без самогубств. Олег з дружиною перебув ці страхиття в місті у своєї знайомої Раї Куделі, і за тиждень повернувся до табору, щоб не обтяжувати Раї, яка жила у німкені й переконала її, що Штулі — її родичі, що приїхали на кілька днів її відвідати.

Утретє я побачила Олега в місті Бад Кіссінгені, де я зустріла полк. Мельника з дружиною й усіх провідників наших політичних угруповань. Усі ми мешкали в готелях, куди нас примістили американці.

Це були мої останні зустрічі з надзвичайно культурною, гуманною людиною, що за останні роки зуміла переоцінити дуже важливі питання нашого ставлення до дійсності, за якої живе наш народ на Україні.

Відхід Олега відчула не тільки Організація Українських Націоналістів, а й усе наше громадянство.

Катерина ШТУЛЬ

Я повернулася до міста, з якого ти відійшов. Індіанська осінь, яка догоряла разом з тобою і яку ти так любив, також відійшла...

Але ти з нею повернешся, відродившись в крилах, що над нами опікунчо розпросторяться вже без пристрастей і без страждань.

Торонто, листопад 1977 р.

Володимир ЯНІВ

ЗУСТРІЧІ З ОЛЕГОМ ШТУЛЕМ

З Олегом Штулем я познайомився у Варшаві на крутянській академії 1938 року, у двадцятиліття крутянського бою. Запросила мене Студентська громада, як колишнього голову централі, який спеціально поклав наголос на ширення культу юнаків-героїв; до того ж я саме був звільнений після кількарічного ув'язнення в Березі Картузькій і львівських «Бригідках», отже молодші колеги раді були почути про Крути з уст того, хто до написання своєї брошури мусів свого часу простудіювати всю на той час, зрештою, небагату літературу.

Саме відзначування ювілею було для мене після років моральних і фізичних тортур справжнім переживанням. У десятиліття бою мало хто у Західній Україні знав про цю унікальну подію; я сам дізнався про подвиг наших студентів у восьмій класі, 1927 року. Щойно згодом з малих фрагментів і збірним зусиллям творилася та мозаїка, що полонила серця, сповняла надхненням, ставала дороговказом й зміцнювала згодом у сірих днях понурих мурів. А проте на першій крутянській академії у Львові 1932 року не більше двох сотень з'явилося в залі: переважно молодь і лише декілька старших громадян. Також не змогли ми тоді здійснити, за браком засобів, нашої мрії: поставити плоскорізьбу в Академічному домі на пошану наших великих попередників, запроєктовану нашим колегою О. Яцевом, у 16-ліття бою. А за декілька років, у роковини Крутів всі церкви Львова в двадцятиліття були переповнені. Точно до однієї хвилини струснулися вони звуком дзвонів, які в такт співали вічну пам'ять... В Академічному домі довелося таки мені відкрити пропам'ятну

дошку: молодші колеги були, може, менш бойові, ніж старша генерація, але життя привчило їх бути меткішими й зараднішими. І коли зі звільненими в'язнями нерадо тільки зустрічалися нечисленні старші громадяни, щоб їх не заподозрили в нельояльності чи співдії з підпіллям, то крутянські роковини серед гомінкої молоді вливали нову віру містикою пролітої крові.

Святкував не тільки Львів, не тільки Галицька волость, святкувала вся українська молодь по чужих містах й університетах. Мені судилося бути у Варшаві. Зі студентством Варшави зустрічався я в минулому тільки на конгресах і конференціях у Львові, де вони губилися серед бурхливого загалу представників львівських громад і повітових секцій, — напружено схвильованих, чи то від бажання дії, чи то від постійної небезпеки, у піднесеному поспіху, з відразу до спокою, до відпруження; завжди готових до дискусії, але без часу на зосередження, на медитацію. Львівський гурток молодих письменників «Листопад» захоплювався полум'яними гаслами і більш цінив екстазу дозрівання, ніж зрівноважену, визрілу тугу за далекими шляхами чи неозорими обр'ями. З цього погляду Варшава справляла цілком інше враження: в запіллі, де й вухо та око поліції не було таке чуйне, був час на роздуми, на дозвілля, на чисто товариський контакт, на різьблене слово, що ставало початком чогось нового.

Чи були колеги з Варшави «меншими» патріотами? Були й такі, які з першої бойової лінії втікали задля особистої вигоди й безпеки, але більшість були такі ж, як у Львові, доказом чого було й свято Крутів 1938 року і, зокрема, пізніші події, найкращим прикладом чого був прийдешній шлях Олега.

Самої академії не пригадую, як не пригадую і змісту мого слова, але в пам'яті стоїть товариська зустріч після академії; саме тоді я не тільки формально пізнав Олега, але, вчуваючися водночас в атмосферу інтимного гурта, зрозумів його. Згідно з революційними засадами не випадало розпитувати про «родовід», я не знаю чи Олег був тоді членом ОУН, яке місце посідав тоді в націоналістичному русі: думаю, що провідне, бо на зустрічі не було багато осіб, отже на неї запрошено тільки найвидатніших. Враження «трибуна» в тодішньому націоналістичному розумінні, з палкими словами на вічах чи голосними промовами на майданах, він не справляв, але вже тоді — він мав ледве 21 рік — був індивідуальністю, бо, крім нього, запам'ятав я з вечора ще тільки багато від нього

старших Євгена Маланюка й Олену Телігу, широко відомих членів «Вісниківської квадриги». Маланюк був на стільки блискучий у своїй пластичній красномовності, щоб самому заповнити цілий вечір своїми спостереженнями й парадоксами, не втомлюючи при тому оточення. Теліга мала той дивний жіночий чар, що мимоволі полонив очі. Від обох відрізнявся своєю поведінкою Олег, тоді тихий і радше маломовний, але з виразним обличчям вдумливого інтелектуала. Можливо, що Маланюк та Теліга (чи, вірніше, Теліги, бо чоловік Олени, Михайло, був талановитим бандуристом і не раз збагачував зустрічі грою та співом) перенесли до Варшави цей майже неповторний стиль «українських екзильних Атен», Праги, де одчайдушний динамізм й одержиму романтику непокірливого Львова доповнював творчий патос вечних, письменників, мистців на тлі старовинних українських родів, що жили духмяною традицією чорнозему (Антоновичів, Дорошенків, Мазеп). З того часу зберігся в моїй уяві портрет Штуля, як одного із послідовників і звеличників тієї належно ще не дослідженої доби Дарагана, Ольжича, Стефановича, Лятуринської, Чирського, Мосендза, Геркен-Русової з її героїчним театром, який зумів захопити і неспокійний Львів. Яка шкода, що Олегові не було дано часу описати ту добу, відбитком якої стала Варшава зі згаданим «квартетом» Теліг, Маланюка й Олега. Він же саме тоді у Варшаві студіював і літературу, й історію.

Атмосфера своєрідного інтелектуального запілля із вдачею Олега дуже сприяла творчій дискусії, медитації, зустрічі, що так гарно віддала Теліга у присвяченій Штулеві поезії:

Так радісно тримає твої долоні
У цій кімнаті, де в низькім поклоні
Схилились айстри на овальний стіл...

Незрівнянна жіноча інтуїція Теліги, яка раділа приходом «ніжного і шумкого» друга, що «дзвоном слів» вливався у буденщину, передбачила інший шлях Олега; як йому «вдаряли спінені думки у таємничість непочатих років», — вона знала, що стихія «пірве твої юнацькі кроки», що поведе його «далекий шлях — тривожний і стрімкий» — на тернистий шлях народу.

Та ледве прийде кликане і ждане,
Ти кинеш все, щоб на гучні майдани
Піти у слід за тисячами ніг...

І таким залишився в моїй пам'яті Олег Штуль з 1938 року.

І часи нові прийшли: часи надій і розчарувань, розпачу і дерзань, позначені самоспалюванням покоління у тривозі та скорботі! Горіли на Холмщині православні церкви, перетворені колись кривавим насиллям одного окупанта із католицьких, і ось тепер нищені другим за те, що вони були «православні». У божевільному засліпленні і ненависті поруйновано «дерев'яні чуда людської праці й віри» у державі, що назвала себе «передмур'ям християнства». Тільки великий митрополит Андрій підніс голосний протест, а польська вулиця в засліпленні кричала, щоб Владика вислати до Берези, і ці самі голоси пролунали з соймової трибуни... А люди залишилися без духовної опіки, хоч ніхто не зміг заперечити канонічності православної Церкви. Це був тоді справжній час «українського екуменізму», де у такт билися серця «з'єдинених» і «нез'єдинених» у єдинім проханні до Господа, щоб врешті прийшло Його царство на землі...

За декілька тижнів перероджувалося наше Закарпаття із відсталого країни у свідому своїх завдань «Карпатську Україну» з вільно обраним соймом та президентом, що за неї брутатна Німеччина купувала приязнь угорців, присипляючи одночасно лукаво чуйність поляків, яких ехидно заманено до удару в спину чехів при окупації «Заользя». Як скоро прийшла кара за всі безправ'я у грозі другої світової війни, в якій гинули імперії та моцарства, будовані на насиллі та неправді. І знову таки ціною українських земель куповано хвилиний мир на Сході у пакті Ріббентропа з Молотовим, але Україна спливала кров'ю і сльозами.

Це були хвилини, коли мінялися докорінно не тільки кордони і держави, але й люди. Це були часи, які по роках я сам характеризував:

Мільйонів біль, збережений в сонетах,
Сплине в завзяття завтрішніх бійців,
Як воїн з болю станеться поетом,
Поетів в воїнів замінить гнів...

Тоді воїном став і молодий Олег, з виразною інтелектуальною поставою і без жодної пози трибуна, щоб «піти у слід за тисячами ніг», без претенсії на провідну ролю.

Наші шляхи тоді, на превеликий жаль, хоч і без нашої вини, — розійшлися, і ми почули один про одного щойно по роках і щойно зустрілися вдруге, пройшовши чесно свій шлях: Олег у сірій шинелі безіменного повстанця на Поліссі, я у в'язниці суворого режиму в Кракові після ліквідації Українського Національного Комітету. В той самий час без-

страшно пройшли свою хресну дорогу на Голгофу в Києві Теліги, коли їм Господь зіслав «найбільший дар: гарячу смерть, не зимне умирання»... І якщо наше соборництво не здійснилося у шляхах до мети, то воно заявило у спільній жертві, як мета, як дорога, як дороговказ, як істина: благословенний, хто зумів весь вік служити Україні і хто зрозумів справжнє велике соборництво жертви.

А що Олег зумів чесно пройти свій шлях повстанця, про це найкраще свідчить покликання його на відповідальні пости в ОУН, згодом у ПУН. З 1948 року був він редактором українського націоналістичного тижневика «Українського Слова» у Парижі, отже в ролі, яка йому по вдачі найбільше відповідала, і на цьому посту стрінув я його вдруге, коли із групою членів НТШ переїхав з Німеччини до Сарселю (на переломі 1951 і 1952 рр.).

Від першої нашої зустрічі минуло понад 13 років, і яких років! Проте, здавалося. наче ми бачилися учора: доказ, що за справжньої толерантності, тобто пошануванні думки іншого можна таки говорити дружньо, навіть не погоджуючися у всьому з партнером.

Початкові умови життя в «обителі» НТШ у Сарселі були дуже важкі: спільне життя в одному будинку і спільне харчування аж ніяк не відповідало вдачі індивідуалістичних інтелектуалів, тим більше, що майбутнє аж ніяк не було запевнене, а в хаті без мінімального комфорту було нераз і холодно, а спільне («колгоспне») харчування із первісним пляном спільного обробітку городу (щось на зразок «кібуцу») для покращення побутових умов аж ніяк не сприяло виконанню поставлених завдань: праці над закінченням ЕУ, конкретно над виданням другої частини Енциклопедії Українознавства («ЕУ-2»). Тому рідкі виїзди до Парижу з обов'язковими відвідинами «місії» (парафії української католицької церкви), редакції «Українського Слова», Об'єднання Українських Робітників Франції належали до «нормальних» етапів цієї «мандрівки». Всі ці установи були вже «влаштовані» на новім місці поселення, мали певне запілля у парафіях чи клітинах на місцях, що запевнювало деяку моральну опіку, а слід за тим і невелику матеріальну допомогу, отже зустрічі у більш упорядкованих умовах впливали сприятливо на самопочуття нових «пришельців».

Але українська колонія у Франції (на той час бл. 50.000 членів, здебільшого з передвоєнної малосвідомої категорії заробітчан) вже і так переобтяжена своїми дотеперішніми

місцевими завданнями, мало могла допомогти Науковому Товариству ім. Шевченка. Навпаки, місцева громада очікувала від НТШ допомоги: слова для академій, улаштовуваних з різних нагод. І тут редактор Олег був ідеальним посередником між «давніми» і «новими» громадянами. А втім, і керівники НТШ не дармували: у березні 1952 дійшло до заснування окремого легалізованого Товариства у Франції (точна дата заснування: 22. 3. 1952). За давнім звичаєм, загальні збори улаштовувано в березні, тобто у «шевченківському місяці», і їх сполучувано з науковою сесією на пошану патрона. Того року на сесії після вступного слова проф. д-ра В. Кубійовича наукові доповіді читали проф. М. Глобенко про «Новітній етап боротьби за Шевченка» і автор цих рядків про «Сліди в'язничних переживань у творчості Шевченка». Доповіді були для паризької громади тією новиною, що здобула одразу прихильність для нової установи. Найбільше радів тим Олег, звиклий від юнацьких років до культурної атмосфери й інтелектуального спілкування; він теж від початку стояв близько до організаторів академії.

Він зараз таки після свята подав широкий репортаж в «У. С.» про шевченківську сесію. Ця увага до праці НТШ дуже скріпила співдію, і Олега обрано на других загальних зборах НТШ в Європі (12 квітня 1955) членом контрольної комісії, а з 26 червня 1966 головою контрольної комісії, яким він залишився до своєї смерті (4. 11. 1977). Його тісне пов'язання з НТШ виразно свідчило про згадане вже його інтелектуальне спрямування, виявлене ще за студентських часів.

Але співдія НТШ з громадянством взагалі, а з «Українським Словом» і його видавцем Українською Національною Єдністю зокрема мала ще й інший аспект: згромаджені у Сарселі науковці служили нашій громаді (без огляду на їх ідеологічне забарвлення чи партійно-політичне пов'язання) своїми популярними доповідями на виїзних сесіях до поодиноких місцевостей. Подробиця гідна точнішого з'ясування і наświetлення. Тут лише для прикладу вкажемо, що за перші місяці своєї діяльності 4 члени виділу прочитали 28 доповідей для громадянства. З Українською Національною Єдністю зв'язки пожвавилися, коли під час літніх місяців завдяки допомозі членів НТШ рік-у-рік улаштовувано курси українознавства для молоді за ініціативою ред. Штуля, який особливо захоплено вітав на сторінках своєї газети всі ті почини, які виходили поза вузькі рамки кабінетних починів, а мали певний резонанс назовні, як, наприклад, перша наукова конференція

у Сарселі з 23 доповідями (15 і 16 вересня 1952 р.), на якій виступало аж сім молодих дослідників. Репортаж «У. С.» був настільки великий, що його, як окремий додаток, долучено до бюлетеня централі НТШ для всіх членів НТШ у всій діаспорі.

Вертаючися до характеристики п. Олега, зазначу, що його фасцинували всі наукові почини не тільки як справжнього інтелектуала з нахилом до глибоких студій, але він відчував правильно об'єднуючу (інтегруючу) функцію української науки для діаспори, а крім цього розумів, що саме можна було зробити з допомогою української науки на *зовнішньому* відтинку, щоб здобути симпатії для нашої визвольної ідеї. Тому його репортажі ставали щораз ґрунтовніші, щораз тепліші.

Для ініціаторів виступів це було великим заохоченням і підтримкою, а для української історії залишився цінний матеріал про живучість і динамізм української культури. Це виявилось зокрема тоді, коли згодом заініційовано зовнішні виступи, головню за ініціативою Українського Християнського Руху чи Делегатури УВУ у Франції (зокрема, з нагоди 250-ліття народження Г. Сковороди у 1972-73 рр., потім надання почесного докторату одному з французьких співорганізаторів ювілею, професорові Сорбони П. Паскалеві). Завдяки цій жвавій і спонтанній реакції Олега «Українське Слово» здобуло собі почесне місце в українській еміграційній періодиці.

Відзначення інтеграційної ролі української науки вплинуло і на цілий тон органу, і на саме зростання Олега Штуля, який щораз більше висувався на провідне місце в своїй політичній організації зі специфічним забарвленням провідника, дуже відмінного від плеяди провідників інших наших політичних, зокрема націоналістичних, формацій з тенденцією до «неподільности влади», отже бажанням виключности у керуванні всім нашим політичним життям, з загострюванням протиріч, із радикалізацією. Олег навпаки, волів злагоднювати тон, схилитися до компромісу, домовлятися, не заперечуючи принципової лінії.

Це виявилось 1955 року, у підтримці ідеї спільного відзначення трагічних дат: екуменічної протестаційної дії у 10-ліття знищення Української Католицької Церкви і 25-ліття ліквідації УАПЦ, а зокрема в активній участі з доповіддю на студійних днях УХРуху у Рокка ді Папа (13-16. 10. 1963), ідеєю яких було створити форум зустрічі для українських чільних громадян з різних політичних і конфесійних середовищ. Учас-

ники брали участь за індивідуальними запрошеннями, але фактично було заступлених 6-7 різних політично-ідеологічних середовищ з чотирьох різних генерацій, з десяти різних країн поселення. Якщо зважити, що було 7 православних, які, до речі, всі мали доповіді, то це найкраще свідчить про зусилля, вкладене у підготовку конференції, але й про її повний успіх. Одним з маркантніших доповідачів був саме Олег Штуль, що говорив на тему: «Потреба, можливості та форми "діялогу" між католиками та православними». Він дав таки зараз після закінчення студійних днів низку репортажів для «Свободи» (25, 29 та 30. 10) та для «Українського Слова» (27. 10 і 25. 11). Його оцінка події у пресі стала для нього самого найкращою оцінкою його постави та його підстави для дальшої дії. Тому варто саме уривки з його репортажів зацитувати, щоб стала перед нами ще раз ж и в а людина.

В першій інформації у «Свободі» п. н. «В Римі відбулися Студійні Дні УХР» автор підкреслив, що:

«Вічне Місто, що притягає тепер увагу всього світу фактом другої сесії вселенського собору, стало на один тиждень теж в якійсь мірі осередком української думки. В ньому бо перебувають не тільки українські отці собору — 16 владик, очолені ексцел. митрополитом-ісповідником кир Йосифом Сліпим, а й тридцять укр. вчених, політ. та гром. діячів, журналістів і взагалі людей думки»... По доповідях студ. днів «була жива й виїнято цікава дискусія, бож між доповідачами було лише 25% членів УХР, а решта представники різних середовищ»... «Слід сказати, що була це справді незвичайна зустріч, яка заповнила прогалину, що її боляче відчуваемо: виміни думок для досягнення єдності дії усього укр. суспільства на чужині, не зважаючи на його різnorodні й глибокі поділи, чим фактично ці наші поділи послаблявалися б, а в майбутньому принесли б повне узгіднення і духову єдність. Подібна зустріч ледве чи була б можлива при іншій ініціятиві, як аполітичного й неутрального УХР»... «Безпосереднім наслідком цієї зустрічі будуть дискусії піднесених проблем в окремих осередках, що дали нас зближуватимуть і кристалізуватимуть спільний погляд в поодиноких питаннях. Нема також сумніву, що висунені тут проблеми будуть винесені на сторінки преси й таким чином

сягатимуть і поза Європу, сприятимуть подібним ініціативам за океаном, наближуватимуть реальне здійснення ідеї Світового конгресу вільних українців.»

У другій інформації, вміщеній в тому самому числі, О. Жданович докладно й тепло описав авдієнцію п. н. «Українці у св. отця Павла VI», змалювавши одночасно настрої українських учасників і барвистий середньовічний церемоніал. В наступному числі «Свободи» автор схарактеризував у статті «Ватиканський собор — найбільша подія нашого століття» студійні дні саме на тлі собору і інавгураційної доповіді митрополита Максима Германюка підбив підсумки:

«Саме студійні дні УХР були спробою дійти висновків щодо деяких проблем сучасного світу. В атмосфері революції, що її творить собор, зокрема живою була думка учасників студійних днів. І правильно сказав кир Максим, що українці в Рокка ді Папа є також учасниками собору, бо живуть його атмосферою і поставили собі завдання розв'язувати питання, маючи в серці Христа.»

У третьому з черги числі «Свободи» О. Жданович нав'язав до пластичного вислову з доповіді М. Заяця й цілу статтю назвав «Необхідно думати». В статті він проаналізував низку прочитаних доповідей, наголосивши, що доповіді були найкращим доказом, що для нас українців на сучасному повороті історії найважливіше думати. Подібно назвав він і свою першу інформацію для «Українського Слова» («Найнеобхідніше — думати»). В статті мовиться:

«Перебуваючи у вільному світі, ми саме маємо змогу думати, маємо змогу вільно нашу думку в словити. Покладена на папір, вона розворушуватиме загал, — вона залишиться і для майбутнього, вона — врешті — дійде і на рідні землі, де дискусія не є можлива, бо нашому народові замкнено уста, щоб ворог сам міг вирішувати наші проблеми». І саме з цього погляду автор дає оцінку студ. днів, стверджуючи: «Це чи не перша спроба розгляду укр. життєвих проблем на форумі, в якому беруть участь представники широкого вахляра середовищ. Дай Боже, щоб ця спроба, в яку УХР вклав багато праці й коштів, не була останньою єдиною. Мусимо зробити загальне зусилля, щоб окремі проблеми ми ще раз

дискутували в поодиноких осередках, притягаючи ширший загал до обміну думок... Без узгодження думки не дійдемо до вивершення нашого організованого життя».

Врешті, до студ. днів повертається О. Жданович ще раз у статті «Справа найвищої ваги» («У. Слово», 25. XI), яку він присвячує питанню зближення православних та католиків (на-в'язуючи до своєї доповіді під час студ. днів), і статтю закінчує так:

«... При співпраці (розуміється: православних та католиків) ми могли б з'єднати наші сили в конкретній праці — шкільництві, культурному житті, праці над молоддю. Могли б ми нарешті приступити до виконання наших основних завдань в духовій ділянці. Адже ми мусимо творити ті духові цінності, що їх творити не можна на рідних землях... Де наша релігійна філософія, — де наша богословська наука, — де наше розуміння, що таке українська церква? У чому її відмінність від інших церков? Наскільки у к р а ї н с ь к і с ь л у ч и т ь православну й католицьку церкву? Від праці д-ра Річинського про джерела укр. релігійної свідомости у нас на цю тему ледве чи хтось думав, коли не рахувати поставлення цього питання в свій час митрополитом Андреем, про що сьогодні згадав лише о. д-р І. Гриньох, у журнальних статтях... З найбільшою радістю вітаємо тому подорож до Європи владика архієпископа Мстислава, що відвідує і Рим, щоб вчутися в процес праці собору, щоб зустрітися з укр. католическими владиками й обмінятися з ними думками. Якщо це стане базою майбутнього діалогу, то ця подорож матиме історичне значення, як його вже має пастирське слово владика Володимира, зустрічі митрополита Іларіона з митрополитом Максимом і широкі дискусії укр. інтелектуалістів обох віровизнань під час студ. днів УХР в Римі».

Усі ті цитати на тлі конкретних прикладів з його діяльності вказують на одно: як Штуль-студент, з незаперечним нахилом до серйозних студій, через Ждановича-бійця-повстанця й через редактора-громадянина виростав на політичного провідника спеціального типу, тактика якого полягала не у поляризуванні поглядів, а на злагіднюванні контрастів і в дотримуванні традиційної лінії, яка єдина допускала певні відхилення. Тому співпраця з ним була дуже цінна для тих, хто вважав, що найважливішим для української спільноти на

сучасному етапі є єдність з утриманням принципів у найважливіших питаннях, які не допускають ніяких сумнівів ні в одного з українських патріотів, який пройшов гіркий шлях від невдачі визвольних змагань, до цілковитої байдужості світу до наших національних прагнень...

Тому було samozрозумілим, що саме він перебрав спадщину своїх двох попередників після смерти полк. Андрія Мельника (1. 11. 1964). Гармонізуючи протиріччя крайніх течій у власній організації не залізною рукою, а послідовним та терплячим переконуванням, Штуль-Жданович мав повне розуміння до всіх тих, які у громадському секторі трималися засад його надпартійности. Не диво, що на своїй посаді він залишився аж до своєї, на жаль, дуже передчасної, смерті...

Пишучи спогад про мої зустрічі з Олегом і характеризуючи його постать від юнака-ідеаліста до спокійного лідера-зберігача, не можу проминути однієї речі, може, менш важливої для нашого загального життя, але дуже важливої для розуміння вдачі Покійного і спеціально дорогої для мене: його ставлення до УВУ і його співдії із УВУ у дуже важкі для нашої альма матер роки: це були часи, коли професура розбрелася по світі і за браком фондів не можна було відновити аудиторного навчання, отже, не було допливу нових студентів, а перестаріле керівництво боялося зважитись на реформи. Треба було за всяку ціну подбати про науковий доріст, що поволі перебирав би на себе обов'язки та відповідальність. Тоді я зважився перебрати 1964 року керівництво делегатури УВУ у Франції, представивши колегам із Сарселю плян активізації тієї делегатури, тобто притягнення тих кількох молодих кандидатів з Парижу, які мали поважні наукові зацікавлення, але втратили віру в можливість формально закінчити студії. Для них запланував я окремий семінар соціальної психології з головним наголосом на етнопсихологію. Запросив я до співучасті, власне кажучи, громадян із поважним стажем: Аркадія Жуковського — тоді ще будівельного інженера на професійній праці, але з виразними історичними зацікавленнями (і навіть із закінченими декількома семестрами історичних студій); Володимира Косика, також із декількома семестрами з ділянки історії (в УВУ і в Сорбонні); д-ра Кирила Митровича, який у семінарі мав зайняти спеціальне становище з огляду на свій блискучий докторат із філософії у Лювенському університеті, і Олега Штуля, який, як виявилось, мав складені магістерські іспити у Варшавському університеті, але не мав

диплому, і тому УВУ щойно верифікував його студії. З цієї нагоди Олег почав робити заходи і за деякий час таки дістав диплом із Варшави. Згодом до семінара вступила також Ольга Любов Гаращак-Вітошинська (ширшій громаді відома під журналістичним псевдонімом Софія Наумович), якій треба було верифікувати її середньошкільні студії. З огляду на різні зацікавлення членів семінара (історичні, філософічні, літературно-соціологічні) треба було вибрати тему широкого профілю, і такою темою було питання української духовости зокрема проблема української родини в українських літературних творах. Кожен з кандидатів вибрав собі одного автора, і після обговорення методологічних засад та гіпотетичного накреслення ідеалу української родини приступлено до праці.

Витворилася дуже цікава традиція семінарів. Тому що Сарсель віддалений від Парижу прибіл. 20 км., а деякі члени семінара мешкали навіть поза Парижем у протилежнім від Сарселю напрямі, сам доїзд тривав кілька годин. Годі було й не їсти, майже півдня бути поза хатою і тому науковий семінар сполучено з гостиною, що дуже зблизило всіх учасників, які, як видно з поданих прізвищ, належали до різних середовищ і репрезентували різні погляди. Засідання семінара тривало так довго, як того вимагала тема: її опрацювання автором, дискусія, мої зауваження при підсумку (теоретично були передбачені дві академічні години; практично «науковий симпозіум» тривав переважно 2-3 повні години). А розмова після семінара розвивалася довільно, залежно від атмосфери та настрою, а зокрема від зовнішніх подій, міжнародних та наших внутрішніх. Науковий симпозіум перетворився на суспільно-громадський та політичний, часто навіть з певними загостреннями, які довелося мені, як господареві, злагіднювати. І тут особливо цінна була участь м-гра Олега Штуля. Та й взагалі: взаємне пізнання поглядів, аргументів, чи навіть ресантиментів мало велику вартість і згодом відбилося на нашому громадському житті у Франції.

Семінарі відбувалися що три-чотири тижні за перших місяців 1964 р. Учасники спонтанно заявили, — чи таки на пропозицію уважного Олега — що наші семінари повинні відбуватися по черзі у кожного з кандидатів, і так справді сталося. Суто науковий почин перетворився на товариську подію. При тому кожний господар автоматично клопотався якнайбільше

дбати не тільки про вечерю, а й про загальний тон. Поволі щораз більше стихали гарячі післясемінарійні дискусії, викликані пошуками розв'язки наболілих питань. Пригадаймо, що це був час після Рокка ді Папа, заки ще нашу спільноту поділили погляди на шляхи до отримання патріярхату і перед першою Сесією СКВУ (1967), про яку стільки було мови саме на студійних днях УХРуху. І тут присутність Штуля була дуже цінна.

Згадуючи семінар, хочу назвати тему м-гра О. Штуля, який проаналізував твір А. Свидницького «Люборацькі». Це була не семінарійна праця, але зріла студія, яка й стала вихідним пунктом для всього семінара. Вона була сигналом для дальших праць: А. Жуковського про українську родину у творчості М. Вовчка, В. Косика про В. Стефаника, О. Вітошинської про Б. Грінченка. Всі ці матеріали ждуть ще свого опублікування як вартісні причинки, що понаписали вже досвідчені журналісти й письменники.

Після першої черги праць засідання семінара перервалися, частково за браком часу у всіх кандидатів, дуже заангажованих у громадському житті, але головне тому, що засадничо напрям був визначений і всі виявили охоту вже самостійно іти до завершення студій, тим більше, що студії мали продовжуватися у різних промоторів. І справді: А. Жуковський промувався — вже після відновлення аудиторного навчання УВУ — 1969 року, а рецензентами праці були проф. Н. Полонська-Василенко і проф. д-р П. Оглоблин. Його праця була опублікована в серії монографій УВУ, а сам кандидат одразу після складення докторату був включений в склад викладачів; згодом після складення докторату «третього циклу» у Новій Сорбонні (1975) був габілітований в УВУ з правами доцента-суплеанта. Сьогодні він — надзвичайний професор УВУ і продекан Філософічного факультету.

Дещо пізніше промувався В. Косик в УВУ, і його запрошено на викладача (1976). Після складення докторату «третього ступеня» у Сорбонні (1981) перейшов габілітаційний процес в УВУ. О. Вітошинська склала спочатку в УВУ магістерський іспит у проф. Полонської-Василенко і проф. Ю. Бойка (1970), а згодом після докторату першого ступня на Сорбонні та інтенсивної праці у делегатурі УВУ у Франції стала викладачем УВУ. Вже після написання цього спогаду габілітувався в УВУ д-р К. Митрович.

Іншим шляхом пішов О. Штуль, який вже 1969 року був запрошений на викладача високошкільного літнього курсу українознавства; курс відбувався у зв'язку із конгресом ЦЕСУСу, що був скликаний до Мюнхену. Розраховуючи на велике число учасників конгресу, ректорат доклав усіх зусиль, щоб вахляр викладів на ВЛКУ був дуже широкий, тобто щоб у курсі брала участь якнайбільша кількість українських інтелектуалістів. Загалом мало викладати 29 фахівців, не тільки членів колегії УВУ, а й видатних публіцистів, і серед них не могло бракувати Штуля. Він взяв тему «Аналіза останніх матеріалів з України, як джерело оцінки актуальної свідомости та інформації про національні рухи в Україні». Децю пізніше, вище церковне управління Української Автокефальної Православної Церкви проголосило 1971 р. (знагоди 50-ліття УВУ) вищі богословські курси (двічі на рік: узимку й улітку) а керівництво курсів двічі запросило до викладів м-гра О. Штуля; щоправда, в більшості викладали на курсі священики (православні), але до деяких проблем треба було притягти і мирян; так м-гр О. Штуль мав курс гомілетики, а його виклади мали такий добрий відгук, що задалегідь було ухвалено при продовженні курсів просити й надалі О. Штуля. До речі, саме ці курси посилили співпрацю Штуля з УВУ, бо у них він бачив практичне здійснення з погляду чисто теологічного «неутральне» значення, декан філософічного факультету, як керівник курсів, — проф. Н. Полонська-Василенко запросила — католиків (О. Кульчицький: психологічні й філософічні аспекти пасторальної теології; В. Янів: християнська соціальна наука церкви; Г. Васкович: педагогіка; К. Митрович: філософія). Курс пройшов без будь-якого дисонансу, і Штуль належав до найгарячіших пропагаторів такого почину.

Захоплення плянами УВУ і віддана праця для УВУ Штуля стала для факультетської ради філософічного факультету виправданою підставою, щоб його покликати на викладача, хоч як правило викладачем міг стати щойно доктор. Я особисто не переставав намовляти Штуля зробити докторат, піддаючи йому тему докторської тези, яка мала виходити від його семінарійної праці. Індуктивно зібрані матеріали для документації певної «синтези» мають тільки тоді вартість, коли збереться якнайбільше «елементів» (у даному випадку сумлінний аналіз літературних творів під кутом значення родинного життя). Отже я запропонував, щоб Штуль опрацював питання української родини в творах українських письменни-

ків першого півстоліття нашої відродженої літератури (від Котляревського до Свидницького; Свидницького ми взяли як останнього, у зв'язку з тим, що саме його Штуль вже проаналізував). Було видно, що Штулеві проект дуже припав до вподоби, і він почав крок за кроком збирати матеріяли. Вже 1971 року він мав вступ до теми «Родина в українській літературі XIX ст.». Тоді ж таки він мав виклади для ширшої громадськості у вечірніх годинах про українську родину в «Енеїді» Котляревського. Виклад мав подібно завершену структуру, що й студія про «Люборацьких», і в індексі викладів за 1972 рік прізвище Штуля фігурує між викладачами, а як тему Штуль запропонував аналізу творчости І. Квітки-Оснoв'яненка.

Свою темою про Оснoв'яненка Штуль був захоплений і не раз у розмові зі мною говорив, що має масу матеріялу й нотаток. На жаль, однак, невідкладні обов'язки лідера ОУН, виснажлива редакційна праця і, врешті, важка недуга не залишили ні часу, ні енергії на закінчення праці про Квітку-Оснoв'яненка. З опрацьованих розділів є лише п'ять. Патронуючи докторську працю О. Штуля, я віднаходив в ньому той дослідницький ерос, доповнений естетичною інтуїцією літературознавця й критика, що його я відчув під час першої зустрічі у Варшаві. І знову доводиться повторити: яка шкода для української літератури, що Олег не міг іти шляхом, який йому визначав його талант. Але й навпаки: яка шкода була б для нашого громадського життя, якби Штуль не став, пройшовши шлях воїна, лідером поважної партії, що вийшла з динамічного руху української національної стихії. Недоцільно ставити питання, що саме було важливіше й доцільніше, і навіть відома приповідка, мовляв, «не час жаліти рож, коли у полум'ї ліси», задовільної відповіді не дасть: іноді естетика «рож» сильніша від стійкості лісів... Бо з естетики часто зростає те захоплення, що дає згодом завзяття: не лише самому авторові, а й його оточенню. Інша річ, вміти чесно йти власним шляхом, і Штуль ішов ним до смерті, вміючи при тому мати відкриті очі і на чисту поезію, доказом чого є його есеї, густо розсіяні в редактованім ним «Слові». Мабуть, саме вони давали йому відпружитися серед праці й обов'язків лідера, вони й стишували біль важкої підступної недуги.

Серед його критичних есеїв і я завдячую Олегові кілька теплих слів про мою останню збірку «Життя», в якій стільки розкидано думок про смерть. Це один з його останніх літературно-критичних есеїв — (може, й останній) — і це був пер-

ший відгук на появу моєї збірки, підготований до авторського вечора у Парижі. «Дозріваючи, залишатися молодим» — був заголовок цього есею. Дозрівають тим чи іншим способом усі люди. Але не всі залишаються молодими.

Думаю, що Олег також залишився молодим, про це мені говорить постава, з якою він роками витримував свою недугу, коли в розмовах з ним я відчував його тиху меланхолію, але ніколи не відчув знеохоти і завжди бачив бажання стояти на стійці, на якій його поставило життя.

І врешті-решт: я таки дуже шкодую, що Штулеві не було дано йти шляхом дослідника-естета, але я низько схиляю голову перед його долею лідера, що йому його обрії давали змогу мати зрозуміння цілоти справ і жертвувати собою для справи: бо це був шлях цілого покоління.

Статті Штуля в нашому Збірнику (їх 27) написані впродовж майже 40 років життя. Перші з них написав Штуль, коли він був ще студентом Варшавського Університету. З воєнних часів є лише одна стаття з промовистим заголовком «За що ми боремося»; інші написані на еміграції в Німеччині й переважно у Франції.

Тематика статей Штуля, які тепер публікуємо, багата. Вони стосуються літератури, мистецтва, й насамперед політики чи політичних діячів. Це спогади про діячів ОУН (Олену Телігу, Олега Ольжича, О. Сеніка-Грибівського), статті про Київ, про похідні групи (обидві статті мають документальне значення), заяви й промови Штуля як голови ПУН та вияснення позицій ОУН (полеміка з Донцовим).

Уже цей вибір, який тепер публікуємо, свідчить, що статті Штуля, порозкидані в пресових органах, а і його листування дають широкий матеріал для вивчення найновішої історії ОУН, ба навіть України.

Портретний рисунок Олега Штуля работы мистця Любослава Гуцалока

УСЕ ВІД НАС ЗАЛЕЖИТЬ

«Світ кличе: «Хто порятує нас? Ми потребуємо сильної людини». Не шукай тієї людини далеко. Вона зовсім близько. Ця людина — це ти, я, кожний з нас!.. Але, як можна себе самого виховати на сильну людину? Нема нічого важчого, коли не захотіти, та немає нічого легшого, коли хотіти» (ст. 5).

Цією цитатою з Дюма починає О. С. Марден одну з своїх цікавих книжок, свіжо видану в українському перекладі *).

«Захотіли» — ось Марденова рада всім, що хочуть успіху в житті. Захотіли себе відповідно виховати, й досягнете щастя.

В якому напрямку себе виховувати (чи когось) для досягнення щастя? Найважливіше — не той чи інший фах (хоч і це само собою розуміється), а «передовсім хай він буде людиною! І як би його доля не кидала із сходинки на сходинку, він завжди буде на своєму місці» (ст. 7). Це загальна основа книжки. І це правда, бо «чи було коли таке, щоб не себелюба, добродійного, приятного, товариського, приемного, співчутливого, загально не любили? Для недужого така людина приносить більше користи, ніж лікар, бо має більшу цілющу силу, ніж найкращий лік. Всі двері перед нею навстіж розчиняються — скрізь із радістю її вітають» (ст. 23).

Хтось питає, чи ці прикмети такі важливі? Так, дуже важливі! Це, може, дрібні речі, але «з дрібниць складається досконалість, і це не дрібниця» (ст. 41). Дізраелі колись казав: «Ми надто багато покладаємо надії на системи, а замало звертаємо уваги на людей» (ст. 31). Ці слова варто тепер, коли життя таке складне, пам'ятати більше, ніж будь-коли.

Але не самі ці прикмети творять великий характер, велику особистість. Для цього ще мусить «святість даного слова стати — другою натурою», треба бути мужнім і відважним, треба так гармонійно розвивати свої здібності й сили, щоб вони «творили повну, тверду цілість», треба розуміти, що «не-

*) О. С. Марден: Характер це могутня сила. Укр. Вид. Інститут. Львів, 1937, 16°, ст. 75. Ціна 1.00 зл.

похитна відданість своїм обов'язкам — це є той цемент, що скріплює будову моралі» (ст. 61), і треба знати, що честь і добре ім'я — це речі найдорожчі в житті. «Стратиш честь — страшиш все».

З цими прикметами людина здобуває успіх в житті й щастя, хоч може не здобути грошей. Але «хто не волів би бути мільйонером характеру і вдоволення, аніж бути людиною, що сидить на купі золота?» (ст. 70). Бож що може бути більш вартісного, як характер? «Один добрий і сильний чоловік більше вартий тоді, коли будуюмо державу, ніж тисяча людей без характеру» (ст. 33).

В цій невеличкій книжечці знаходимо людей, що люблять життя, його красу і його обов'язки. А в кожному доброму, хоч і тяжкому обов'язку, треба знайти красу, і її можна знайти, бо коли в такій душі грає музика, то почуємо її скрізь.

Варто читати цю книжку; і треба зрозуміти, що радість життя, сполучена з любов'ю своїх обов'язків, це сила й щастя. І все це приступне кожному.

Певно, — не буває так, щоб хтось, прочитавши книжку, відразу став великою людиною. Але завжди треба пригадувати собі життєві засади і варто ще раз пригадати, що «найкращий успіх — це гідне життя». У книжці зазначено, що це вже починає розуміти американська молодь, тож це мусить зрозуміти й українська.

ДАЛЕКИЙ ШУМ *)

(1917 р.)

*І знов думки і серце у вогні
А гостра туга — у невпиннім зрості.*

Олена Теліга

Коли буває так — от як у мотті, коли прочитаєш слова Унамуно: «Так довго не зможемо провадити блискучого, повного слави життя, доки не запалимо в серці нашого народу вогню вічного неспокою»¹⁾, тоді починаєм шукати якоїсь точки опору, чогось, що завжди кидало б у вогонь і серце, і думки, що будило б тугу за чимось великим, що будило б «вічний неспокій», не давало б замкнутися в балагані дрібниць.

Рука сама тягнеться хочби до — Микола Хвильовий — Твори, т. I.

А там у нього:

«Слава в верхів'ях революції і на землі радість.

...Гряде весна. І повинь так шумить, що на серці надзвичайний, божевільний пожар».

Це про революцію — і читаю до ранку. Читаю Хвильового, бо в нього знаходжу щось, що видається виходом думкам, що родяться в настрої мотта.

Там про революцію, а 1937 р. — 20-ліття революції; стільки про неї пишуть, стільки говорять, підходять з усіх боків, заглядають у всі обличчя сімнадцятого, сперечаються.

Це учасники. А що зроблять ті, що в березні 1917 р. ще не жили, а коли відбувалося таїнство Крут, не вмiли ходити,

*) Доповідь, виголошена 15. V. 1937 р. в Укр. Студ. Громаді в Варшаві.

1) Керч Р. Франко — вождь еспанців — Квартальник «Вісника».

нічого не бачили — до тих належу і я. Але я хочу про 1917 р. знати, бо відчуваю, що це було щось дуже важливе. Коло цього не можна пройти мовчки.

І я читаю Хвильового — але це ж комуніст і не авторитет. Слава Богу, з нагоди 20-х роковин про революцію пишуть всі — хто вміє, хто не вміє, хто має що сказати і хто не має, пишуть доктори, професори, священники й ченці, військові й цивільні, сивобороді й шмаркачі — пишуть, друкують на різному папері — тільки читай, хлопче, й вчися.

Візьміть перше-ліпше число «присвячене» й побачите — «Перші дні...», «Чи ми були приготовані...», «Великий зрив», а найбільше «В 20-ліття» і сакраментальне — «Чому ми втрапили державу?».

Священник пише:

«А ми, батюшка, вчора вас бачили, — каже мені на другий день учениця гімназії на лекції релігії. Я з мамою стояла на балконі й бачила, що ви йшли. Українська маніфестація — це найбільша й найкраща маніфестація. Мамі особливо подобалася вона тим, що не було червоних шмат, лише жовто-блакитні прапори. Ще мамі дуже сподобалося, що українці співали поважні пісні: «Нам допоможе св. Юрій» чули ми.

Розкажіть нам щось про Україну, — почали мене прохати мої учениці»²).

Ось як змальований відчутий початок революції, — українці захоплюються тим, що мають жовто-блакитні прапори (часом фіранки), — захоплюються «співучою мовою», а Україна тим, що там «р'єки льються чище сребра». Все гарно — шкода тільки, що не знаємо, які інформації отримали про Україну петербурзькі панночки.

А чому ми програли? З тих же самих причин, з яких могли виграти: «об'єктивні обставини тут винні». З об'єктивних обставин вибухла революція, з об'єктивних причин прогавлено об'єктивні обставини, в яких можна було створити державу, об'єктивно пізніше прийшли об'єктивні обставини, в яких вже не можна було перемогти більшовиків, що також були зроджені об'єктивними обставинами. (Боже, в якому об'єктивному році я народився!). Все йшло автоматично, ніхто не винен, бож «чи ми були приготовані до 1917 р.»?

Так представили революцію о. П. Табінський, Андрій Жук, Вол. Дорошенко. І все це лише в одному числі «Нового Часу».

²) Юрій Липа, «Новий «Новий Час» з 5. IV 1937.

А коли б так прочитав все, що написано «В 20-ліття сімнадцятого»?

Коли несміливо поставите питання, а, може, таки хтось винен, що прогавлено об'єктивні обставини, в яких можна було створити державу, може винні таки в чомусь ті, що революцію «робили»? — тоді автор в тому ж числі «Нового Часу» відповість, що топчете в болото кров, пролиту в 1917 р., хочете починати з 1937, не берете справи в історичній перспективі (забуваючи про те, що писав у своїй новеллі «Рубан»). Провід винен? Та ж складати вину на провід за те, що так сталося, це всеодно, що обвинувачувати «Богдана під Берестечком в тому, що він не був у телефонічному контакті з ханом».

Але коли все було таке «об'єктивне», то чого ж говорити про «зрив» — навіщо говорити, що можна починати нашу історію від 1917 р.? Тоді, мовляв, не було ще жодного ґрунту й провід нічого не міг зробити, бо цілий рух був слабкий?

Люди революції! — скажіть мені, я хочу знати те, чого сам не бачив, докажіть, що неправду кажуть ті, що обвинувачують провід, що був не доріс до того, щоб провадити розбурхану стихію. Хто має рацію? Чи справді шукати винного, це говорити про «телефони Хмельницького»?

Скажіть мені про революцію правду або дайте легенду! Бо те, що ви казали, воно «все добре», але що з тим робити, коли — «думки і серце у вогні, а гостра туга у невпиннім зрості»? Дайте щось про те, «як пахли березневі дні сімнадцятого року», як «дихала земля», який «п'яний був вітер і сліпуче сонце», як «кров гамарила в жилах», як «билися серця цієї Великої Весни»³⁾?

А від Хвильового до мене пливе справді «найхмільніший плин», якийсь «Далекий шум незроджених поезій»⁴⁾. Рука знов бере Хвильового том I, якого можна читати цілу ніч.

Оцей же Хвильовий сам бачив революцію, чому він не говорить про кволість руху, чому він бачить не кволий, а одчайдушний тип тов. Жучка, такий прекрасний, що він хоче проспівати йому «степову бур'янову пісню»?

А на ній...

«Блюзка колір хакі, без гудзиків, колір "хакі" — се ж зелений, а вся революція стукає, дзвонить, плужить, утрамбовує по ярках, по бур'янах, біля шахти, де кольор "хакі"».

Вся революція без гудзиків, щоб було просторо, щоб мож-

³⁾ Гал. Журба, «Новий Час» з 5. IV. 1937.

⁴⁾ Олена Теліга. Лист «Вісник», кн. XI, 1936.

на було розправитись, зітхнути вільно на всі легені, на всі степи, на всі оселі...

На весь світ!»⁵⁾

Був такий настрій, далеко не кволий — його не завважувалося, були такі люди — прекрасний матеріал на «мурашок революції», але їх не використано. Один полковник оповідав мені, що до особистої охорони головного отамана мусів брати москалів, бо не було українців. А звідки ж більшовики набрали людей? Невже ж вони тоді все робили лотишами? Невже ж до них не йшли українці? Ні, йшли, йшли! Бо коли наш «невинний» провід достосовувався до «кволого руху» і випереджав більшовиків в соціальних гаслах та оглядався, щоб часом не замазатись в якийсь фанатизм чи (Боже, борони!) імперіялізм, тоді більшовики запалювали очі мільйонам Жучків, і ті могли казати:

«сьогодні ми їдемо на Кубань, бо віримо в свої запалені очі»⁶⁾. І навколо цього все обертається!

В одному споміні читаємо, що в свій час не можна було нічого зробити, бо «українських газет не було, тай не було», а у Хвильового:

«Проехал 200 верст на Україне і не нашел мови, но за то, правда, нашел українські настроєнія»⁷⁾.

Було так чи не було? Думаю, що було, бо чудний українець — то

«він флегматик не знає який, то він злодій з великого шляху, то він революціонер»⁸⁾.

А молодь, що живе тугою за далеким шумом революції — топче традиції 1917, коли каже, що інтелігенція не зрозуміла своїх завдань, бо ніби та маса ще була не прокинулась. Що значить не прокинулась? А де ж тут гордість раси в того, хто вважає, що наша раса не відчула заграви нової доби, що вибухла в 1917 р.? Та ж коли українець не відчув цього, коли не був приготований до 1917 р. (так, ніби до переживань, треба теоретичної підготовки), він нездібний переживати, значить — він на двох ногах, значить дерево, а де ж гордість, і хто топче традицію 1917 р.?

Маса була несвідома — так, але масі «горіли очі», масі гудзики тисли груди, маса дихала, повними легенями. А чому

5) М. Хвильовий. Твори, т. I, ДВУ 1928, стор. 65.

6) М. Хвильовий. Твори, т. I, ДВУ 1928, стор. 68.

7) М. Хвильовий. Твори, т. I, ДВУ 1928, стор. 122.

8) М. Хвильовий. Твори, т. I, ДВУ 1928, стор. 28.

наші соціалісти (не з породи Муссоліні й Гітлера) не захопили і не повели за собою оті маси?

Кажуть, що молодь неслухно закидає тодішньому прововоді, що він не висунув гасел. Та не в гаслах річ. Що значать гасла без реалізаторів? Уявімо собі, що Ленін зформулював свої гасла і, не встигнувши їх поширити, вмер; що гасла ті хтось вкрав і привіз Грушевському чи Винниченкові, — що з того вийшло б? Нічого! Чому? Бо на Україні «кожний бравнінг має свою історію», а наші міністри не хотіли знати історії бравнінга, не хотіли боротьби, не могли до боротьби закликати. Чому? Бо боротись треба було з Росією, а Росія це для наших політиків була свята річ. Як часто українці кричали: «не ми нищимо Росію, а російські реакціонери». Вони тоді більше вболівали за Росію, нім росіяни, були її кращими патріотами.

Молодь закидає тодішньому прововоді, що він не хотів відділятися від Росії, а оборонець старичків каже, що це «своєрідні телефони Хмельницького», бож ті роки не знали найновіших «соціяльних здобутків». Та невже ж ми, молоді, говоримо про «телефони Хмельницького»? Яких «здобутків» їм бракувало, щоб зрозуміти, що Москва це ворог? Чи не вистачало хочби одного Шевченка, щоб знати суть і бажання «байстрюків Єкатерины»?

Вони все те знали думкою, але їх душа цього не приймала, а приймала Драгоманова. Що зробили вони з Шевченка? Драгоманів про нього писав:

«Не було в нього ніякого систематичного погляду на життя і працю, який дає тільки систематична наука». А прекрасний Арабажін в «Вільній Україні» писав:

«Було б великою шкодою, коли б ми замінили ясні, широкі ідеали нашого часу неясними поетичними думками та мріями Тараса, що раз-у-раз хвилювалися-мінялися... світогляд Шевченка дуже плутаний і неясний, його твори носять в собі усі змішані до купи елементи народньої душі з її романтичною поезією, з її історичними пережитками»⁹⁾. Отже для Арабажіна Шевченко пережиток. Шевченко пережиток, бо живо відчував всі московські знуцання над Україною, бачив кров, пролиту москалями, бачив фундаменти Петербургу на козацьких кістках. А Грушевський «аж до самого вибуху війни вірив, що до ния-

⁹⁾ «Вісник», ч. 1, 1935.

кого конфлікту України з Московщиною не дійде»¹⁰). Цей по-ступовець —

«професор вірив, що царат зробить все потрібне, щоби українці відчули, що вони в Росії мають якийсь ґрунт під ногами, що вони в царській Росії мають змогу діяльності й розвою»¹¹). І тут містилися всі «телефони».

Українська стихія не потребувала ніяких соціальних здобутків, щоб вибухнути ненавистю до зайди, а наші політики тоді зчинили цілий рейвах, щоб якимось цю ненависть притлумити. І Винниченко заспокоював:

«Ми рішаємо дуже важну справу — долю України, майже на сотні літ. Нам тепер не треба роздувати свій гнів, бо його за віки набралось без того багато. Треба сіцпити серце і радити раду спокійно.... Не треба кидати нашого спільника — російську демократію, не треба дуже насідати на нього, хоч ми де в чому й не згоджуємося з ним. Ми зв'язані історично, політично, економічно і культурно з російською державою, а значить і з російською демократією»¹²).

Чи це свідчить про те, що рух на Україн був кволий і нездібний до боротьби з зненавидженою «російською демократією»?

Стихія себе виявляла, бо «Нова Рада» писала:

«Не дуже треба турбуватися про те, щоб швидше озброїти Вільне Козацтво, розводити «козаку романтику», як це робиться по газетах, і тим розбуджувати стихію, з якою важко буде дати собі раду — треба обережніше»¹³). Так присипляли наші мудреці українську стихію, боялися її, боялися свого війська, не хотіли власної держави, хотіли федерації, а на федерацію не заносилось, і з глибоким сумом деклямував Єфремов:

«Коли та федерація буде, я не знаю, але з тугою на серці бачу з усього, що її доведеться одсунути аж до часу, поки там федералісти народяться — підростуть»¹⁴) (федералісти підрозли, зробили процес СВУ, Єфремова — засудили і так заплалили). Таку собі співали колісанку щовечера, а в день читали *Наукову Історію України-Руси* — що є прекрасний *compendium* фактів і літератури, але яка нічого не витягала з фактів.

10) М. Мухин. Проф. М. Грушевський.

11) М. Мухин. Проф. М. Грушевський, «Вісник», кн. 3, 1936.

12) За «Вісником» IV, 1935, стор. 268.

13) За «Вісником» IV, 1935, стор. 275.

14) За «Вісником» IV, 1935, стор. 278.

І раптом — раптом, як пише Семенко:
Застукало, зататакало з Ромедану:
Заклопотано чухали потилиці:
Стонадцятий раз перегортали «Історію Грушевського».
— «Немає»... 15)

Не чухали потилиці ті, що ще не читали великого Compendium'у, бо ще не мали вищої освіти, — безвуса, романтична, «вузько-думаюча» молодь — і створила Крути. Спокійно йшов п. професор за трунами крутянських героїв і, мабуть, жаль бренив в його душі, що це все може попсувати федерацію. А потім багаторазове бомбардування Києва, десятки тисяч українців розстріляних московською більшовицькою демократією, недвозначний спів «ах яблочко, да на від красное, что Україне канец дело ясное» і що ж в результаті?

А результат: в 1920 (!) році наш батько пише достойне вождя революції:

«Ми відкидаємо боротьбу з Сов. Росією, з комуністами-більшовиками, явну і тайну: тактику оружних повстань і політику зривання з середини. Ми навчилися шанувати в більшовиках провідників світової революції, яким за се мусимо пробачити не одно з того, що нам боком вилазить, тим більше, що наші власні помилки оправдують неоднo в їх упередженнях і помилках у відношенні до нас» 16).

Чи ж це не ультра-хахляцьке — «прости мене, моя мила, що ти мене била»? І для того, щоб мати трохи більше особистої гідності, чи конче потрібні «найновіші спеціальні здобутки»? Думаю, що не конче, а вистачить мати в собі щось від тих людей, які вміють сказати твердо і спокійно: "Я руці, що била", не пробачу» 17).

Це нашим політикам було чуже.

Як могли люди такого стилю підійти до Яреми, якому «виросли крила»? Як поводитися вони в ритмі тієї доби, яка породила Мар'яну, що «Року 1917, покинувши ("к чорту") середню школу, пішла в Че-Ка»? Погляньте на Мар'яну — вона пише листа комусь невідомому: «Твій народ має два чудних слова, вони не перекладаються «север» і «грусть». Але найкраще слово на землі:

«Че-Ка».

Пам'ятаеш?: стоять ешельони, а паротяг так задумано шипить. Ідемо в далекі степи, де чекає тривога, невідомість, де

15) За «Вісником» IV, 1936, стор. 269.

16) За «Вісником» IV, 1936, стор. 272.

17) Ол. Теліга.

ціле провалля жури й радости! Станція, ще станція і семафори і степи... *Тоді не було порожнечі*»¹⁸⁾.

Хто написав би таке з наших політиків? Та ж один член Центральної Ради може собі пригадати з часів своєї діяльності лише, «як горів дім Грушевського», а про заняття Києва більшовиками так згадує: «... По місті роз'їздило авто, з якого якийсь «матросик» виголошував промови, вітаючи слухачів з «визволенням». Чи кінець нашого короткого державництва?! Та треба було подумати, де примістити родину, бо пивниця не надавалося на домівку на довший час»¹⁹⁾.

Порівняймо лише хвилі захоплення, що заливають жадою творчости чогось нового, великого — душу Мар'яни; що не лишають куточка на особисті справи, на роздумування над компромісами, що розширяють очі, які дивляться вперед, де горить тривожна мета, — з автором спогаду «як горів дім проф. М. Грушевського», і зрозуміємо ціле провалля, що стояло поміж ними.

Там мрія, тривога, замріяні простори, широкі степи, провалля жури й радости й спогад про це, а тут спогад про шукання помешкання. Два протилежні бігуни.

Певно, такі спогади, як Мар'яна, мають наші діти революції з Зимових Походів, але це також стихія революції, а не вчений провід. Бо де Рим, а де Крим — як міг підійти Грушевський і вся винниченківщина до тов. Мар'яни? Чим вони її захопили? Та ж це ті люди, що очолювали революцію, що думали про приспання стихії, про «Швайцарію, що обіймала б цілий гльоб», чи вони могли порозумітися з людьми, яких туга за невідомим ганяла «від дикої станиці до холодної ночі і від дикої ночі до холодної станиці»²⁰⁾. Чи могли вони, роз'їджені мудрощами не нашого поля, очолювати націю, коли *йшла м'ятежна епоха. Йшла духм'яна романтика, і нечутно ходили по борах тіні середньовічних лицарів*»²¹⁾.

Коли читаєш ці слова, кров починає стукотіти у скронях, дихаєш швидше, і невже ж цієї епохи не відчули сини «голубої Савої», невже ж ті, що «сіддали повстанські коні» були деревом? Невже ж не було людей, що хотіли б змінити світ?

Чому тоді провід не використав тих настроїв, тих душ,

18) Хвильовий, т. I, стор. 284.

19) «Діло», ч. 67.

20) Хвильовий, т. I, стор. 78.

21) Хвильовий, т. I, стор. 309.

що в них стояв гул серцець, в яких горів пожар революції? А вогонь горів — бо «Влетіла буря, крикнула — дзвінко, просторо:

Повстання!

За шуміло в зелених гаях, загримало, загуло. Прокинулась ріка — подумала світанком — та й розлилась — широко-широко на великі блакитні гони.

...Йшла повінь... летіла буря...» ²²⁾.

І зірвались тисячі-тисячі. Шукали, хто б їх повів за голосом їх душ. Зірвались тисячі тих, що не знали, чого вони прагнуть, але знали, що прагнуть якихось хвилювань. Зірвались тисячі тих, що обожнювали портрет Шевченка, ночами думали про козацько-українську державу, мріяли про прославлення Тризуба. І з одного боку став Грушевський, а, з другого, Че-Ка з романтикою бравнінга, з походами на Кубань, Берлін з палаючими очима, — маса пішла на вогонь.

Вони були несвідомими українцями? А чи вони були свідомими комуністами? Погляньте, як не могли вони зрозуміти жидівської калькуляції Маркса, — і не зрозуміли, і самі почали шукати України, — не тієї, що казала ховати гнів, хоч ворог насідав, що гасила стихію, — хоч ворог бомбардував Київ, а тієї, яка знає право межі, що ховалася в Холодному Яру і зустрічала російську демократію, власне, повстанням і, власне, підривами з середини. Сідлано тоді повстанські коні.

Що за цінізм і облуда — казати, що ми топчемо пролиту кров, що принижуюмо традиції 1917 р.! Мовиться про в и б і р т р а д и ц і ї з 1917 р. Що вибрати, що поставити на п'єдесталь, чим жити, захоплюватися? Чи запаленими очима? Чи тими, що кастрували пробуджених піратів степу? І для якої ідеї маємо клякати перед мертвими душами, (і їх «расовими» оборонцями), що казали пробачити більшовикам їх терор, їх пожари, розстріли, гвалтування жінок, грабежі й інші дари «великої Росії», принесені ними нам?

Це не критика задля критики, не злосливість, не свідоме понижування проводу тодішнього, бо він і так опиняється поза життям нації. Коли ставимо питання: хто винен, то не для того, щоб винних віддати під суд. Багато вже отримало від шанованих більшовиків, провідників світової революції, «по ділах своїх», а решта, коли не переродилася, то й так вже не стане на дорозі майбутнього. Йдеться про обличчя революції, про її суть. Ми, що бачимо загірні вогні майбутнього

²²⁾ Хвильовий, т. I, стор. 267.

України, хочемо бачити суть революції в стихійному розмаху, в тих всіх вітрах, що греміли в степах «степової Елляди» і в серцях її «м'ятежних синів».

Та ж не теорії, а цей розмах, «тіні середньовічних лицарів» кинули синів ентузіязму під Крути, в партизанку, під Базар, і зігріта пожежою революції кров бризнула на чорнозем. «Духмяна романтика», «запалені очі» — ось суть революції, тут відбивається наставлення, стиль мас.

Нічого не могли в тій завірюсі вдіяти люди, що вийшли з-під самоварів. Ті люди, що так легко позамінювали портрети царів на портрети червоних або білих намісників, хоч, може, й шкода було трохи аксесуарів, до яких звикли. Яку ініціативу могли проявити вони, чим могли захопити вони прозрілих рабів, що жадали помститися на непростених гостях за їх надто довге господарювання в українській хаті?

Певно й самовари інакше зашуміли в дні революції. Ці люди всі ходили на вулиці, цілувалися, але найкраще себе почували все ж таки, коли увечері «в тихому затишку міщанського добробуту шипить самовар — Ш-ш!

І зимою: Ш-ш!

І літом: Ш-ш!

І восени: Ш-ш!

Та тиха надмрійна пісня обивательського щастя. Апогей його — «канарка в клітці»²³⁾.

З них народилися «мартівські українці», люди з розколенним я. Буря, що пролетіла над ними, побила їм самовари, позабирала високі ковнірці, але не вирвала самоварного духа, й все вони мріють про щастя, вершком якого є канарка в клітці. Не зробили вони нічого тоді, не зроблять і тепер, хоч і мають досвід, бо історія вчить, що люди з історії нічого не навчилися. А нова революція ще більше буде не в їхньому дусі.

А ті, що їх вогонь горів у Ч е к а ?

Їх я також розкололося. Не один відчуває, що вбив власну матір, перед ними стоїть українська нація, посаджена ними у червоний «рай», і вони дивляться на свою внутрішню порожнечу.

«По пожежі — маленький дим і... смердить»²⁴⁾.

Стих гул.

Застрілився Хвильовий, що так вірив в комуну, «що хотілося вмерти», Мар'яна хоче вішатися, бо віддалася сіфіліти-

²³⁾ Хвильовий, т. I, стор. 172.

²⁴⁾ Хвильовий, т. I, стор. 56.

кові, — революція скінчена. По сірих, заболочених завулках республіки *бігав пєс з облізлим хвостом*.

Не цікавіше й у нашому гетто, замість самовара — прекрасне трикратне «цілую руці», ані болота, ані завулків не бракує. Лопань — пливе й по цей бік.

— А «Лопань теж має свою історію: на березі багато калу й дохлі коні, а вчителі гімназії і досі ловлять удочками рибу й думають про минулі дні, коли фунт хліба білого коштував три копійки, а півпляшки двадцять чотири!²⁵⁾».

Але ж мусить бути якийсь вихід із цього задрипаного завулка, бо ж не всі тут такі самозадоволені, як М. Рудницький в своїх незрівнянних «європейських» мемуарах в «Ділі», ч. 67.

*Буває час: палаткотять уста,
Тремтить душі дзвінке, роздерте плесо,
Немов хтось кинув здалека листа
І кличе хтось без підпису й адреси.²⁶⁾*

Молода душа, почувши такий клич в сірому заулку, шукає підпису й адреси.

«Редактора Карка покликав голос: так, він знає сей голос, се голос сімнадцятого року, голос молоді, бадьорої, червінькової революції, тривожної радості — може, глибокої, може, синьої, може, се не голос, а сон з оточеного ворогами героїчного Луганську»²⁷⁾.

І редактор Карк «пішов тривожний: стояли в очах січневі сніги, іржали десь повстанські коні — думав»²⁸⁾.

Думав про «підпис і адресу» голосу, що його кликав — це й 1917 рік.

Думав, як думаємо ми, молоді, про 1917 р., але не про тих з 1917 р., що казали здушувати «акумульований у віках» гнів, а про тих, що їм «вітер на арфі грав», про тих, що їм «степи творили б у й н у весну і щастя їм, як матері, що роджає вперший раз»²⁹⁾.

Чуємо далекий шум доби, якої не хочемо понизити, чуємо стукіт сердець тих, що кров пролили в запалі, в любові до пожежі революції, не топчемо їх, а стоїмо перед ними з єдиним бажанням — самим пережити те, що вони мали змогу пережити.

25) Хвильовий, т. I, стор. 38.

26) Олена Теліга. Лист «Вісник», 11, 1936 р.

27) Хвильовий, т. I, стор. 40.

28) Хвильовий, т. I, стор. 41.

29) Хвильовий, т. I, стор. 136.

Але для цього треба конче звідусіль вигнати, випекти розпаленим залізом дух обивательщини, відділити обивательщину від пориву. Її стоптати, а не підносити, а пориву прагнути. Тільки тоді — *завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії*.

Так думаємо в 20-ліття революції ми, що її не бачили, що хочемо розгорнути цю книгу.

(«Вісник». ч. 7-8, 1937 р.)

З РИТМОМ ЖИТТЯ

Олена Теліга

«Це саме література є тією областю, де передусім скупчуються центри національного здоров'я».

Є. Маланюк

«Коли життя нації зредуковане до справ духових, коли вона не може рости вширину й довжину, нічого іншого не залишається, як рости вгору, як перегрупувати національну енергію і скупчити її на царині духа. На ній полягає нині історична відповідальність української літератури»¹).

Здається, нема нікого, хто не погодився б із цим твердженням. На протязі віків література формувала обличчя світу. Вогненні язики літератури викликали вибухи революцій, піднімали мертвих з глибоких могил. Ми це прекрасно знаємо по собі. Знають це і червоні росіяни, що з диким свистом нищать наші таланти, даючи рівночасно можливість розвиватися своїм.

Росіяни на місце зничених Зерових, Хвильових, Бажанів, саджають своїх Пушкінів, саджають дуже сквалливо й з криком: «подивіться, що за краса — це найкраще в світі». Їхня мета: вмовити в нас, що ми можемо жити лише їхнім мистецтвом.

А тимчасом росте на щасте н а ш е разом з українською нацією, пробудженою громом революції 1917 р., нова українська література, що йде з ритмом життя, а ритм життя іде разом з літературою. Взаємна залежність очевидна. «Моя теорія міститься в твердженні, що життя значно більше наслідує мистецтво, ніж мистецтво життя»²) писав Оскар Уайлд.

¹) Є. Маланюк. Наступ мікробів. «Вісник» IV, 1935, стр. 298.

²) O. Wilde. Djalogi o sztuce — Warszawa 1923, st. 52.

І далі він же: «Життя це найкращий, єдиний учень мистецтва»³⁾).

Ця нова література, що її печать лежатиме на нас, що здобудемо майбутнє нації, дуже мало знана. Ця література, це передусім література групи «Вісника».

На цьому місці хочемо приглянутися до творчості єдиної серед цієї групи жінки, найкращої з сучасних поеток — Олени Теліги.

Найголовнішою рисою її творчості й суттю її величини треба вважати її безприкладну щирість. «Щирість глибока, велика, справжня щирість являється першою характерною рисою великої людини»⁴⁾), каже Карлайл. У поета ж це м у с и т ь бути на першому місці. І в Олени Теліги ми це знаходимо в кожному рядку. Все нею сказане, виривається з вибуховою силою наверх. Почувається, що це вплив внутрішньої конечности. Це пливе до нас в елегантних рядках, але ніде вона не улягає магії слова, ніде не грається словами, а лиш кидає на папір твори глибин своєї душі. З цих запашних рядків до нас говорить іскриста радість життя і цікава, ціла людина. Її

«душа вклоняється просторам
і землі за світлу радість жить».

Тут мало сказати радість — це є надзвичайне захоплення, це діонісійське сп'яніння життям. Душа її не знає половинчастости, — коли радість, то діонісійська, радість Ніцшівського Заратустри, що танцює. Ось «танго»:

«і знов з'єднались в одну оману
О, дивне танго — і сум і пристрасть,
Пливу на хвилях твого туману,
Згубила керму, спалила пристань».

І далі танець в ритм пульсуючої крові — «Козачок»:

«А душа розбещеністю п'яна
Вип'є туги золоту отруту.
О, злови мене, злови, коханий,
Я так хочу біля тебе бути.

Тільки зловиш, — радісно і в'юнко
Закручу тебе поривним рухом,
А з оркестри бризне поцілунків
Весняна, бурхлива завірюха».

³⁾ Ibidem, st. 31.

⁴⁾ Т. Карлейл. Герои и героическое в истории. — С.-Петербург 1891, ст. 91.

Але не є це людина, що знає лише саме безжурне щастя. Скаля її переживань дуже широка. Це ж саме п'янке захоплення шттовхає поетку в невідому даль:

«В осяйну ж мить, коли останком сил
День розливає недопите сонце,
Рудим конем летить за небосхил
Моя душа в червоній амазонці».

Хто знає п'янку насолоду танку, хто знає захоплення і щастя, хто вміє це відчутти цілим серцем, кому «гостре щастя раптовим блиском» «душу до дна пропалить», — той знає і божевільний біль. Це ціла людина:

«Але для мене у святім союзі
Душа і тіло, щастя з гострим бодем.
Мій біль бринить. Зате, коли сміюся
І сміх мій рветься джерелом на волю».

Знає поетка й такі хвилини, що замкнені в словах:

«Мое серце в гарячих зморах,
Я й сьогодні не можу спати».

Але це не причина для якогось квиління, вона його не знає:

«Але вранці спокійно встану
Так як завжди, без жадних змін».

Не всі повинні знати все. А, крім того, загальна мораль Олени Теліги

«Щоб власній вірі непохитній
Палить лампаду в синій млі
І йти скрізь грудні і скрізь квітні
Зі сміхом по сумній землі».

Ось життєва філософія поетки, бо чи ж кожна справжня поезія не є філософією! ⁵⁾

Але хоч так добре знає вона, так інтенсивно переживає і радість, і біль, так само добре відчуває вона і власну юність, і ще незбагненість життя. Всі захоплення і болі пережиті — ще не все, ще щедрість і багатство життя не вичерпане, ще душа не пересичена, ще далі хоче жити —

«Не любов., не примха й не пригода,
Ще на всьому зватися дано,
Ще не завжди у глибоких водах
Відшукаєш непорушне дно».

5) Z. Lempicki. Literatura, poezja, życie. — Warszawa 1936.

Захоплення аж сп'яніння — це ще не значить захоплення без розбору. В Олені Теліги надзвичайно суворо дотримана своєрідна селекція, своєрідна гієрархія цінностей:

«Душа з розбігу стане на сторожі,
Щоб обережно, — але гостро стежить.
Всі інші душі — зимні чи ворожі,
І всі глибокі поміж ними межі».

Разом з захопленням життя, Олена Теліга відчуває весь його трагізм⁶⁾. Не дивиться на нього крізь рожеві окуляри, а сприймає його натуральні кольори. Часто, після захоплення, — життя дає болючі несподіванки, і так часто поетка натрапляє на ворожий світ, тупі ворожі обличчя. Тоді виривається крик:

«О, як же ж душно і як же ж тісно
В олив'яних кліщах облич».

Бачить поетка, що «сірий натовп», «похмурий натовп» не зносить тих, хто понад ними, хто понад його пересічністю і облудою, і хоче знищити того, хто не раб. Але і серед того ворожого світу, в боротьбі з ним знаходить вона красу й кидає клич перемоги й надії —

«Не загинеш! За муром день».

І таке повне, таке правильне, таке гарне й сильне сприймання життя, його радості й трагізму, його щастя й болю, сполучене в Олені Теліги зі спражньою вічною жіночістю:

«Віки летять, щоб все могло змінитися.
Згубили лицарі колишню шпаду...
Тобі, кохання, Золота Царице,
Ми заховали вікову лампаду».

Але світ її не замикається в цьому колі. Це не є її суть, це не є її мета. Про жіночість свою вона має відвагу говорити одверто, але цей світ тримає її далеко менш, ніж тих, які не признаються, які позують на крицевих, які однак є менш крицеві й менш жіночі. Ясно каже «Мужчинам»:

«Ми лише жінки. У нас душа — криниця —
З якої ви п'єте: змагайся і крепись.
І ми їх даємо не у залізнім гимні,
У сріблі ніжних слів, у вірі у вашу міць,
Бо швидко прийде день, і у завісі димній
Ви зникнете від нас, мов зграв вільних птиць.
Гойдайте ж кличний дзвін, кришіть вогонь із кремнів,
Ми ж, радістю життя вас напоївши вщерть,
Без металевих слів і без зітхань даремних
По ваших же кістках підемо хоч на смерть».

⁶⁾ Д. Донцов. Наша доба і література — Львів 1936, ст. 170.

Чи це не найкраще розв'язання жіночого питання! ⁸⁾, і як незрівнянно убого виглядає після цього безтолкова дискусія в нашій «жіночій» пресі про те, чи треба жінкам цілувати руку, чи ні ⁹⁾ і чи жінка це ніжна істота, чи ні ¹⁰⁾. І, може, власне тому, жіноча преса, обговорюючи творчість жінок, або промовчує О. Телігу, або лише скаже: «... і О. Теліга». І треба зазначити, що це дуже рідке явище, щоб велика жінка була в своїх творах такою жіночою, признавалась до цього і просто була горда цим ¹¹⁾.

Кожний вірш Олени Теліги вдаряє силою чуття, і кожен вірш вдаряє силою образів. Розпечена уява поетки замінює поняття образами, що заповонюють уяву читача й тримають до кінця вірша й далі знов змушують читати від початку. Справжня поезія мусить бути образна, образи зворушують найглибше, лише образи змушують нас переживати разом з автором. Уява поета все бачить. «Чому Гомер списує наочніше від інших поетів! Бо більше дивиться» ¹²⁾.

Побіч з оригінальними й свіжими образами в О. Теліги є й рідна культура вірша. Безперечно, найважливіше в поезії — порив духа. «Але який високий той порив не був би, під певною горизонталлю його лежатиме те, що звемо ремеслом» ¹³⁾. О. Теліга не хоче бути оригінальною через недбалість форми. Форма в неї бездоганно викінчена, блискуча. Блискуча форма, блискучі рими. Рими. Хіба це таке важливе! Безперечно — «поет пише вірші все ж таки зліва направо, а не навпаки» ¹⁴⁾, але рима це в руках мистця «вираз думки й пристрасті: створює нові настрої; рима здібна убоге людське лепетіння замінити в мову богів, це єдина струна, додана нами до грецької ліри» ¹⁵⁾. І, власне, й в римуванні Олені Телізі мало хто дорівнює, а з поеток жодна.

Сила вислову, краса образу і вишукане римування — це нерозривні прикмети її вірша, — напр.:

«Це звижається в ніч, коли змучена пам'ять
Божевільних думок від вогню не хоронить,
І вони закипають, іскряться снопами,
Щоб пізніше застигнуть на скронях.

8) О. Теліга. Якими нас прагнете. — «Вісник», X, 1936, стр. 735.

9) О. Мочульська. Анахронічне лицарство. — «Жінка», ч. 2, 1936.

10) «Жінка», липень-серпень, 1937.

11) E. Kretschmer. Ludzle genialni. — Warszawa 1934, st. 134-35.

12) Fr. Nietzsche. Narodziny tragedji. — «Biblioteka polska», st. 63.

13) С. Маланок. Поезія і вірші. — «Вісник» VII-VIII, 1936, ст. 571.

14) Там же, стор. 570.

15) O. Wilde. Djalogi o sztuce, st. 95.

Тільки вранці, як вітер росою полоще
Звислі руки дерев — і пропалені чола,
Я лишаю її — чорну стиснуту площу
И вихожу на шлях — з синім небом довкола».

Цьому уривкові з «Чорної Площі» дорівнюють силою лише нечисленні найкращі вірші нашого найновішого поетичного доробку. І так сила вислову скрізь — у неї «сум летить непереможним чорним змієм», а життя її «весняна світла повінь». І скрізь краса: «душа з розбігу стане на сторожі» — і так все сказано в образах, але не в надмірному накопиченні метафор.

І попри все це Олена Теліга не популярна в т. зв. широких колах нашого офіційного життя. Непопулярна, як і її світогляд — світовідчуження, непопулярна, як і визнавці цього світогляду, взагалі. Широкі кола не люблять виразних індивідуальностей. Біля таких індивідуальностей треба підтягатися вгору, і тому «їх не мається за спільників»¹⁶).

Але нам, молодим, по дорозі з цією творчістю. Ми маємо такі ж соняшні очі, так же вміємо п'янити радістю життя і знаємо такий же чорний біль. Вона близька нам, як близький ритм життя. Ця література близька нам, бо в ній здоров'я нації, і в цьому здоров'ї, в таких людях наше майбутнє. Яке близьке нам, яке наше

«Я руді, що біла, не пробачу,
Не для мене переможний бич».

І яке близьке нам, задивленим в палаючу легенду Крут, Базару, Тернопілів, Альказару:

«І в павутинні перехресних барв,
Я палко мрію до самого рання,
Щоб Бог зіслав мені найбільший дар:
Гарячу смерть — не зимне умирання».

Ось поезія, ось життя, до позему котрого ми радісно ідемо. Це ритм нашої «зубатої епохи», поспішати за ним допоможе нам творчість Олени Теліги.

Ніхто не може однак передати своїми словами сконденсованости справжньої поезії. «Коли критик вже сказав «своїми словами» все, а радше ту малу частину, що їх «власні слова» можуть висловити, тоді він може лише відіслати до оригінального твору мистецтва, нехай ідуть і побачать самі»¹⁷).

(«Дорога», 20 серпня 1937)

¹⁶) Джакомо Леонарді. Думки. — «Вісник», VI, 1937.

¹⁷) Ald. Haxley. Muzyka nosa. — Warszawa 1936, st. 45.

З МАНДРІВКИ ПО КНИЖКАХ

1919 рік

«Нерозритою могилою» назвав Дм. Донцов добу нашої революції. І, може, назавжди лишиться «Нерозритою могилою» та містерія, що в її таємничих актах започаткувалось наше *переродження* — джерело майбутньої могутности.

Нескінченний ряд поколінь черпатиме з неї натхнення так, як живуть її образами очевидці.

1917 рік був, може, тільки веселим початком тієї містерії, що грали її на українській землі до 1923 р. відкрито, а за зачиненими дверима грають досьогодні.

Кожний з виконавців містерії не може забути страшної, трагічної і захоплююче гарної гри, але дехто ходить під враженням поодиноких фрагментів.

Леонід Мосендз, відомий поет і письменник (співробітник ЛНВ і «Вісника»), зачарований 1919 роком; йому присвятив він прекрасні вірші, йому присвятив свою останню збірку оповідей *).

«Так! Усе, що я тут оповідав, оповідаю і оповідатиму — все сталося в дев'ятнадцятому. У цьому єдинім році, що з «шатких» черкаських душ — креснув козацьку іскру» — читаємо в книжці ст. 33).

І раптом та іскра роз'яснила несподівано багато. Зважмо, коли це діялось. Це діялось тоді, коли «все луснуло. І з таким гуркотом, що навіть мертві обернулись в могилах» (ст. 12). Почався страшний буревій, серед якого не вільно було вагаться, не вільно було надіятись на якийсь лад, на якусь «справедливість». Безсилою виявилася холодна логіка власної орієнтації, власної ініціативи, власної сили й зручности.

«Було це на початку нашої доби. Душі, *плекані на засаді оборони — пасивній засаді усіх покірних — починали усвідомлювати, що запорукою перемоги є засада цілком протилежна — *напад...**» (підк. наше). І доба наша, власне, почалася з того, що все дотеперішнє, звичайний біг речей «луснув». «Юр-

*) Л. Мосендз. «Людина покірна» — «Укр. Бібліотека», Львів, 1937, 16°, ст. 128.

ба дихала в один такт з оратором». На сцені містерії, що звалась 1919 рік, почалася гра сил — ми чи вони?!

Після дуже довгого спокою, після стану, основою якого була покора, стало ясно: «Не вівцями, а вовками треба бути, щоб дійсно не прогаяти цей парсий, грімкий і кривавий дев'ятнадцятий рік» (ст. 21), стало ясно, що краще «згинути, вчепившись у горло ворогові, аніж ховатись від нього, як це ховаємось ми» (ст. 20) (підк. наше).

Так розгортався 1919 рік. «І враз серед причаєної тьми почули ми далеко гуп-гуп, гуп-гуп... і знов і знов. То десь на Заході били гармати... Гармати тих, що не хотіли бути худобою» (ст. 22). І люди перестали ховатись. Почали рости повстанські загони. Йшли до них всі ті, що не хотіли бути худобою, всі, що так пристрасно любили свою землю, українську землю.

І перед нами пересуваються по-мистецьки змальовані автором постаті тих, що зрозуміли єдино правильну правду: «Не висвітлювати, а реагувати. Ось сенс життя» (ст. 55 — підк. наше). Прегарні картини партизанки. Ми бачимо, як: «Штаб загону, сниснутий у невеличкій хатині, спав покотом на застеленій соломою долівці. Всі вдягнені, з револьверами та бомбами при руці» (ст. 112). І тут побачите селянських хлопців, побачите інтелігента, побачите американского старшину, в якому заговорила кров українського козака, який хотів зрозуміти: «як і з чиеї вини вольнолюбний козацький рід з бігом віків перетвориться на сонного велетня, що так ґрунтовно прогаював сигнали великих історичних діб» (ст. 117). Побачите й старого діда, що загинув в обороні краси українських піль: «Так і знайшли потім старого, руки, задубілі на держалах кулемету, не віддавали ворогові навіть потрощеної зброї» (ст. 29).

Знаходимо в цій невеличкій книжці масу цікавих думок, мистецьких картин і глибоку життєву науку, але Мосендз такий мистець, що його повчань не завважаєте, зачаровані красою вислову й темпом акції.

Це книжка блискучих новель (хоч зовнішній вигляд книжки видавець добряче зіпсував, обкладинка кепська, текст ряхтить від помилок), новель наскрізь оригінальних, оповідань співторця нашої епопеї, що вміє воскресити пережиті фрагменти у всій їх суворій красі.

Автор, чи не найкращий сучасний новеліст, створює такий настрій, що повторюється за ним: «Треба й нам за ними... туди, де гупають гармати» (ст. 20).

Олег Штуль

(«Дорога», ч. 1-2, 1938 р.)

ЗА ЩО МИ БОРЕМОСЯ

Готи, гуни, авари, татари, турецькі мурзи й польські воєводи, білі дворяни й червоні, врешті, німецькі визволителі — всяка погань перекочується через наші землі протягом цілих тисячоліть, лишаючи за собою пожарища, шибениці, трупи й мільйони обездолених калік та бездомних сиріт і тисячоліттями бореться український народ за свою свободу. Бореться — раз падаючи, раз підносячись до висот блискучого розвитку. Аж 25 років тому знов почалася боротьба за національне й соціальне визволення України. Не спинилася вона досьогодні, попри більшовицьку та німецьку окупації. Тепер ми в лавах Української Народньої Революційної Армії змагаємось за переможне закінчення останнього періоду цієї боротьби.

Ми боремося за повну свободу українського народу, яку можна досягнути лише, створивши українську незалежну державу. Ми боремося проти скажених імперіялістів Москви й Берліну, за вільні держави всіх поневолених народів на їх етнографічних землях.

Боремося за могутню державу трудящих України, що стане сторожем порядку на межі Заходу й Сходу, що забезпечить інтереси робітництва, дасть йому вільну працю на заводах і шахтах, які будуть власністю народу, а не капіталістів; державу, що розвине вільну творчість трудової інтелігенції, що дасть селянам мільйони гектарів української землі на умовах, що їх вони самі визначать.

Кожна сільська громада вільним вибором вирішить, за яку вона форму володіння землею: приватницьку, кооперативну чи колективну.

Лише у власній державі, лише через національне визволення трудящі України зможуть забезпечити собі й поглибити соціальні здобутки революції 1917 р. Московський більшовизм перекреслив всі ці здобутки, замінивши диктатуру пролетаріату на диктатуру над пролетаріатом, забираючи плоди нашої праці на розбудову Москви, на годування голодних російських

областей, на розбудову російської промисловости. Скасовано самостійність УРСР, скасовано українську армію, а коли гітлерівські орди посунули на Україну, боєць, шукаючи виходу з радянського табору експлуатації, кидав зброю, москалі ж лишили нас на поталу німецьким звірям, щоб боронити свої землі, свої фабрики й свої родини. Ми боремся за те, щоб восьмимільйонна українська армія, своїми мозолистими руками стискаючи рушниці, ведучи танки й літаки, наводячи дула гармат, боронила себе, свої родини й хати, а не добробут тамбовських бородачів, лишивши свою хату на спалення, а родину на вивезення в прокляту Німеччину.

Ми боремося за українську державу, в якій український трудовий народ матиме можливість вільного культурного розвитку, де школи всіх ступенів служитимуть українській молоді, де наші багатства йтимуть на розбудову нашої нефальшованої культури, а не московського метро чи німецьких ресторанів.

Ми боремся за єдність українського народу, за спільний революційний фронт всіх трудящих України, за її визволення, за її свободу, її могутність. Боремося за українську самостійну державу, де замість гніту й шпигунства ворожих трудящим режимів пануватиме соціально справедливість, свобода думки й слова, свобода творчості, де всі працюватимуть для своїх нащадків для слави майбутнього грядущих поколінь українського народу.

(«Оборона України», ч. 1, 1 серпня 1943)

СУВОРИЙ І ВЕЛИКИЙ

Олег Кандиба-Ольжич, як людина і революціонер

(Фрагменти)

Мов полум'яний метеор, промайнув крізь обрії життя О. Кандиба-Ольжич. Але коли в одній з камер бункеру з КЗ Саксенгавзені під ударами німецьких посіпак згасло його життя, метеорне світло Ольжичевої постаті ще зміцніло й перетворилося на вогненний стовп дороговказу. Постать цього пророка революції настільки величезна, що хоч ми всі її бачимо й чуємо між собою, не в силі охопити і назвати своїми словами. Бож він — це не лише поет О. Ольжич, а й Кардаш — революціонер. Не лише вчений археолог др. О. Кандиба, автор наукових праць різними мовами, а й член Проводу Українських Націоналістів. Не лише теоретик і практик розбудови української культури, а й той, що повністю і безпосередньо керував вирішальними етапами Української Революції, як — Карпатської України 1938-39 рр., Києва 1941-42 рр., так і останнім етапом найжорстокішої боротьби з німецьким варваром 1943-44 рр. Цим разом вже як Заступник Голови Проводу Українських Націоналістів. За все це й наклав головою.

**

Українська національна революція — явище не лише політичне, а й суто духове. Вже на самих початках виявила вона себе в культурнім процесі дуже повно й суверенно. Чи не найповніше відбилась ця революція в літературі, а зокрема в поезії.

Д. Донцов, Є. Маланюк, О. Ольжич, Л. Мосендз, О. Теліга, О. Стефанович, М. Чирський, О. Лятуринська — це імена, що висловлюють розвиток нової української духовости на Зах. Українських Землях і еміграції. Серед них стоїть О. Ольжич. Але він стоїть не лише серед них — він стоїть і над ними.

Він разом з Оленою Телігою належав до наймолодших з них. Але рівночасно й до найбільш зрілих і самостійних.

Це не випадок, що великий батько став відомий під іменем О. Олесь, а великий син — О. Ольжич. Дві зовсім відмінні доби, дві зовсім різні тенденції і два зовсім окремі стилі. — Тому й псевдоніми бринять протилежно.

О. Ольжич серед своїх сучасників — поетів — виразний дальший етап розвитку. Його поезія і в мистецьких засобах, і в змісті — це вже поезія нового покоління, яке не бореться з минулим в ім'я майбутнього (як, напр., Є. Маланюк), а на здобутках попередників сама буде майбутне.

Він не бореться за спадщину минулого в самому собі. Він вже весь суцільний. Кожне слово важке, як камінь. Кожен образ мов викутий з граніту.

Він знайшов повновартісну духовість, здорове українське світовідчування. Його попередники у важких змаганнях здерли віковий осад, віковий бруд чужого, нездорового. Він бере чисте золото, шліфує і бачить, що воно в своїй цілості незмінне сьогодні, як і тисячі років тому.

Віднайдені українською революцією життєві закони вічні. Їх він зображує в своїй поезії, в мистецьких образах і славить їх тривкість від кам'яної доби до сучасних днів. В його поезіях чи не найвиразніше й змальовані вічні цінності.

Доба, що породила Ольжича, була справді «жорстока, як вовчиця». І йому, і його сучасникам вона віддала своє «чорне лоно». — Земля скривавлена «сціпеніла, ствердла на каміння». Тому й нове покоління мусіло вирости нескориме. «У при- смерку нори», серед вітрів «дощів холодних», «кудлатих хмар» і «каламутних рік» — росло це покоління. Перед ним стали важкі й відповідальні завдання. Ольжича мрією і життєвим змаганням було піднести це покоління на висоту завдань. — На ту висоту, на якій стояв він сам.

Тому він кличе всіх знайти «благословенство не форми — суті» та знайти «життя саме в красі неповторимій і суворій». Його манить не «образ бездоганий», а «праобраз для усіх один». А тим праобразом, тим ідеалом є: «Одвага. Непожитність. Чистота». І при тому зазначає:

«Міцніша віра і дзвінкший чин
За словомудріє і за тимпани».

Віра і чин. Цим позначений весь життєвий шлях О. Ольжича. Велика віра є велике покликання української духовости і невпинне змагання за розвиток її.

Зорганізована і проваджена ним культурна ланка ПУН-у — це ще не оцінене явище в розвитку українських Визвольних Змагань. Це середовище, в якому кувались ідеї не лише для культури. Але найважливішим тут була саме індивідуальність Ольжича.

При тому він зовсім не намагався впливати на ширше своє оточення. Не раз можна було годинами просидіти зовсім мовчки з ним або за дві-три години розмови почути лише 2-3 речення. Але це, мов прожектором, освітлювало дану проблему, і в пам'яті залишався образ, що не зблід досьгодні.

Та найбільший вплив мала його сама індивідуальність. Сам його характер. Сама його поведінка, тобто, сам Ольжич, навіть коли він не говорив нічого. Це була дійсно: «Одвага, Непохитність, Чистота». На ньому справді лежало благословення не форми — суті!

**
*

Вперше зустрів я Ольжича в грудні 1939 р. в Кракові. Мені було відоме, що боротьбою Карпатської України за волю проти угорсько-німецьких імперіялістів керував він. Мною оволоділо зрозуміле хвилювання: як гляне на мене така людина.

Привітавшись лагідним глибоким поглядом в очі, він сів і, сперши підборіддя на долоню, дивився десь понад і поза мене. Дивився усюди, лише не на мене, й мовчав. Але від нього ішло якесь випромінювання, якийсь магічний вплив, що не давав відірватись від нього. Він майже не говорив, майже не питав, але в його товаристві чулося потребу говорити. Висловити свої погляди, думки, свої болі, жалі чи впадощання.

Чулося, що хоч він стоїть понад цим, водночас він такий близький цьому всьому, що саме перед ним хотілось «розкрити» себе.

Одразу ж після першої розмови чулося, що ти нерозривно з ним зв'язаний. Чулося, що він, власне, під зовнішнім покоем горить великим болем і великим змаганням, і хотілось прийти йому на допомогу та слухати його наказів.

Таке траплялось і з великими людьми. — Олена Теліга теж не могла вирватись з цього почуття. Чулось, що даліше життя поза шляхом, яким іде і іншим вказує іти Ольжич, буде зра-

дою. Його чистота й відданість відразу хапали за совість. Бачилось, що він цілковито відданий революції, консеквентно до кінця. І коли ви хоч раз подумали про революцію і боротьбу, то тепер по розмові з Ольжичем ви чули, що м у с и т е бути послідовним.

А послідовність, це було те єдине, що могло вивести Ольжича з рівноваги. — Колись мене захопила хвиля критики в присутності Ольжича. Він мовчав і слухав аж до кінця. А коли я скінчив, незадоволено крутнув головою і промовив тільки: — «Так, треба виробляти кадри». Це було все, але я це зрозумів. Я відчув тисячі питань, що іспитували мене з усіх боків, відкриваючи мені власні мої вади. А в першу чергу відчув слушний (і це було найважче) закид у непослідовності: коли ти сам себе без репти не віддав праці над кадрами, коли так мало маєш за собою, то як ти можеш говорити про те, що чиясь робота має недоліки? Говори про це лише тоді, коли маєш на це право. Це мені раз на завжди відбило охоту перед Ольжичем спекулювати, кидати «фрази».

З нього була така правдивість, така чесність, що здавалось, він мучився, що пережив 30-ий рік свого життя, бо колись він писав про покоління, яке несе на собі тягар боротьби: «Як велично, що нам не дано до тридцятого року дожити» В його вірі і підході до служби ідеї була якась чисто релігійна містика, що не визнає ніяких компромісів, ніяких відхилень, ніяких промовчань чи переочень.

Холодна очей твоїх синя вода,
Що бачуть гостріше і далі.

У цих двох рядках автопортрет Ольжича. Лагідні, прозорі, але й сталеві зимні очі. Як же ж глибоко вони бачили й як далеко.

Ще Німеччина не показувала всіх своїх пазурів. Ще Гестапо не розпускало по Європі своїх зграй, а Ольжич бачив суть німецького варвара й його провал.

Ще не одному здавалось, що попри все Німеччина таки бореться за свої права, а націонал-соціалізм, може, ще має певні позитивні вартості, ще не один Дегрель чи Квіслінг вірив, що гасла, виписані під свастикою, сперті на ідеях, а Ольжич бачив вже все наскрізь, до дна.

Він бо, що визначав шляхи української духовости, що скрізь шукав не форми, а суті — бачив і тут суть.

У першій розмові з ним в 1939 р. я був заскочений його вірою в поразку Гітлера. Він в це вірив напевно більше від Чемберлена чи Черчіля, хоч ці диспонували даними розвідки й краще знали свої можливості й своїх союзників.

Його характеристика німців була блискучіша від всього, що досі на цю тему сказано. Весною 1944 р. Ольжич мав готову на цю тему працю, яка вже була в друку. Коли в травні 1944 Гестапо Ольжича заарештувало, разом із ним заарештовано й інших. Відступаючи з України, німці вже декого з українців лишали живими в конц. таборах чи в'язницях, не вважаючи їх аж надто небезпечними. Але Ольжич м у с і в згинути. Не могли вони залишити в живих людини, що бачила їх підлу, варварську, жорстоку й боягузливу при цьому душу.

**
*

О, вірте, всі мури земного впадуть,
Як серце обернеш у сурму.
Найвищі бо вежі духовости ждуть
Твого шаленого штурму.

Революцію Ольжич сприймав як явище духового порядку. Геройство бойовика «в екстазі атентату», він трактував, як зусилля духа. Основною ідеєю історії України він вважав ідею слави. І звідси боротьба за українську державу — це боротьба за духову суверенність нації, яку держава забезпечує. Тому революціонер це не нігіліст, не той, що незадоволений світом, озлоблений і понурий, а той, що не може жити в духовій неволі. Людина духа, людина справді вільна душею бореться проти всякого гніту своєї душі. Так само народ, що перестав бути «піском мільйонів», що став нацією — шукає в революції свого духового визволення і суверенности.

На ці засади спиралась його філософія української культури, як найвиразнішого вияву української духовости. А це наближувало неймовірно високі регіони культури до звичайного бойовика, кольпортера чи розвідника. Це одуховлювало революційні маси, надавало їм обличчя. Відділяло їх безоднею від всяких псевдо-революцій чи інших гістерій, метушні й крику та кочової жадоби самовияву без твердої, свідомої і політично доцільної мети.

Цим і пояснюється згаданий вище факт, що Ольжич і керовані ним культурні ланки поклали таку тривалу печать на широкі маси націоналістичного українського активу.

Зрештою, не випадково і сам Ольжич в рішучі моменти ставав працівником найвідповідальніших відтинків боротьби.

Треба було тоді бачити цього поета, цього доктора археології в розмовах зі зв'язковими, що йшли на нелегальні переходи кордонів, з кольпортерами, що йшли на роботу, з якої багато не поверталось. Невидимі нитки, виткані з ідеї суспільності явища української революції, в'язали Ольжича з ними в одну нерозривну цілість. Вони, носії революційного чину, що з погордою ставились до «поетичних виливів», тут усвідомлювали, що завдання: пройти крізь ворожі застави, засідки й вовчі ями — це по суті штурм «найвищих духовостей веж».

**
*

Чекає спокуса тебе не одна,
І повні зрадливої знади
Прозорі озера науки, вина
Поезії пінні каскади.

Та де той п'янкіший знайдеш водограй
І плеса синіші холодні,
Як ставити ногу недбало на край
Блакитної чаші безодні.

Ходити над безоднею. Це те, що робив Ольжич до кінця свого геройського життя. Не для нього була теорія, що, мовляв, вартісну людину треба охороняти перед небезпеками для майбутнього. Він вважав, що коли не здобути того «майбутнього» тепер, кинувши до бою всього себе, то ніякого майбутнього не діждешся. Нащо ж проповідувати чин, коли самому лише придивляти до чинів. А небезпека? Вона зрослась з відважним життям. Це була життєва філософія і Олени Теліги. Це була послідовність, це була духова вивершеність.

Хто знав Ольжича лише поверхово, той трактував його як поета й археолога. Може ще, як теоретика революції, але як практика?

Зовнішньо він так «небойово» виглядав, що важко було в це повірити.

Він містив в собі всю скалю людських добрих прикмет від ніжності до суворости, від мрійности до аскетизму. В своїй людськості він дійсно л ю б и в ходити над безоднею. Він дійсно любив безпеку, а не наражався на неї лише з обов'язку. Тоді він мінявся. Тоді чулося, що він живе ще повніше. Тоді він був закоханим, що носить в собі щастя солодких таєм-

ниць несподіваних зустрічей. Недарма ж найвищим вивершенням він вважає:

Навчись надать блискавичність думкам
І рішенню важкість каміння.
Піти чи послати і стати сам-на-сам
З своїм невблаганним сумлінням.

Де певніше це виявляється, як не над безоднею небезпеки?

Одну з найглибших проблем філософії — проблему боротьби плоті й духа Ольжич переносить в площину в і д в а г и .

О, вір у відваги ясне багаття
І скинеш, як порвану лаху,
І слабість, і сумнів, і марність життя,
Коли ти не відаєш страху.

І так тебе хміль наливає уцерь
І так опановує тіло,
Що входить твоя упокорена смерть,
Як служба бентежно-несміло.

Ольжич, як ніхто, вірив у багаття відваги. Тому він був справді вільною людиною, що боролась за волю для інших. Для себе не шукав нічого. Всю «марність життя» він скинув був дійсно як «порвану лаху». І дійсно можна уявити собі, як окривавлені кати вже вийшли з його келії, а упокорена смерть ще не відважувалась переступити порога. Він її не боявся.

Лише хотів зустріти її в шинелі сірій, у вибухах гранат, у «незміримості пориву». Зустрів її в пориві гарячої боротьби проти окупанта. Хоч не в шинелі сірій, а в сірому однострої бойовика революційного підпілля.

**

Сам — провідна і керівна постать революційної дії — Ольжич дуже добре відчував і бачив всі її труднощі. Бачив вади поодиноких людей, бачив вади суспільної структури української нації. Небезпечні вири, що їх копає дух руїни тепер, як і сотні літ тому. Бачив нестійкість тих, що мусили б провадити. Бачив брак політичного вишколу серед мас і політичного хисту у багатьох провідників. Але понад усе його боліло, що не злився в цемент пісок мільйонів. Що всі зусилля, супроводжувані безконечними жертвами й подиву гідним героїзмом, — часто вироджуються в неорганізовану шарпанину, в стихійні вибухи, коліївщину, і що розбурхана стихія починає розвивати власний національний організм.

Бачив це не лише він. Але лише він старався цьому запобігти так послідовно, так віддано справі, так зовсім ізолюючи, наче б «уневажнюючи» свою особу.

Важким, впертим, до самозаперечення напруженим змаганням він боровся за очищення обличчя української дійсності. Намагався своєю святістю вирівнювати гріхи. А найважливіше — пробував знайти духовий вихід з кризи, в яку зайшли українські визвольні змагання, де все дужчав ворожий натиск з обох фронтів, а українські сили з середини пожирала власна анархія.

Ольжич не шукав компромісів зі злочиним. Він шукав справжнього виходу, справжньої розв'язки. Він розбудовує збройні відділи, він шукає політичної концепції, і в самому розпалі цієї його діяльності приходить арешт і смерть.

**
*

Під час допиту одного з в'язнів — націоналістів в КЗ Саксенгавзену Гестапо ставило питання: «Вважаєте ви дійсно, що Ольжич теоретик культури й більш нічого?» — Але перекопати їх в цьому було неможливо. З отруйним усміхом вони все заявляли: «Ми вже це вияснимо з ним непосредньо».

Та, як завжди, як ще в Карпатській Україні, наткнулись вони на граніт його волі. Він розбився, але не зігнувся. З нього вирвали тільки його життя, яке він завжди носив наопашки. Більш нічого.

Ми вже звикли, що нашу діяльність супроводжували жертви чи з процесами, чи без них, але завжди з допитами. Характеристичне, що у всіх акціях, що їх вів Ольжич, так добирались люди, що не було ніколи ні «всипів», ні каяття, ні заломань. Карпатська Україна, Київ, а врешті Львів 1944 р. та й сам Саксенгавзен — це чисте геройство і світла легенда Української Національної Революції без чорних плям — і тут постать Ольжича ушляхетнювала всіх, ширячи авреолу святости й героїства.

І коли гордий дух його стане на останній допит перед Престолом Всевишнього, то й там він сміливо гляне в обличчя Всемогутнього й буде без закиду. Скаже, напевно: «Чому Ти, Боже, забрав мене передчасно, в розпалі моїх змагань за душу народу мого, за те, щоб не осквернився неволею Твій образ і Твоя подоба — українська людина?»

(«Орлик», рік II, ч. 6, червень 1947)

МУР — В ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ

(Кілька думок до дискусії)

1.

Дозвольте маленьке «pro domo sua».

Написавши заголовок цієї статті, мені самому стало трохи ніяково. Заголовок надто претенсійний. Таким він мені здався.

Не підлягає сумніву, що у декого також постане питання: хто це відважується писати на таку тему?

Щоб оминутися зайві ускладнення, відразу скажу: я не письменник і не критик. Кваліфікації мої дуже скромні. Але я — читач того, що пишеться. Читач, що любить літературу і вважає її за одну з найважливіших ділянок культури взагалі. А культуру вважаю я не лише впливом національної духовності, але й чинником, що формує ту духовність, формує обличчя нації. Це не жонглювання словами. І тому й мене, як члена нації, а не лише членів МУР-у цікавить справа: чи наша література йде до величі, чи поринає у прірву, в сліпу вулицю, в болото.

Це, власне, дає мені право забирати голос в такій справі, як теорія і практика МУР-у.

2.

Виходячи з вище зазначених міркувань, уважно читаю повоєнний літературний доробок двох останніх років, аж до «Арки» включно. На підставі прочитаного я дійшов до сумного висновку: *українська література переживає важку кризу*, літературного процесу нема, і нічого не допоможе голосне твердження: «Ми свідки і учасники початку нової хвилі нашого літературного процесу, що веде до витворення високого своєрідного, глибоко українського літературного стилю»¹⁾. І зовсім не переконують твердження, що «ми повинні всіх своїх зусиль докласти, щоб цей процес ніщо не затримувало, щоб ми йому

¹⁾ Юрій Шерех — *Стилі сучасної укр. літератури на еміграції*. — МУР. Збірник I, ст. 59.

сприяли, на нього працювали, йому присвятили все своє літературне життя»²⁾).

На мою думку, процесу немає. Немає літературних шкіл, немає стилів. Немає навіть поодиноких більшої ваги творів. З'явилися дуже цікаві й високоартісні речі, от хоч би речі: І. Багряного, М. Ореста, В. Барки, Т. Осьмачки. Але це відгуки минулого, відгуки нашого вчора, речі навіть здебільшого писані вчора. Вони не виростають з сьогоднішнього дня, не відбивають ніякого сучасного процесу, нічого не говорять навіть про сучасне літературне середовище, без якого немає творчости.

Є також літературні журнали. Є «Звено», яке так лає рецензент в альманаху МУР-у, є «Заґрава», про яку МУР нічого не каже, але й не багато сказати може. Є три збірники МУР-у, є його ж альманах, є «Хорс» (навіть з портретом У. Самчука і Марії Дені), є багато де чого, але літературного процесу нема, і нема нічого з *великої літератури* завтрішнього дня.

Більшість письменників борсається безсило у власній слабості.

3.

Без літературного середовища немає творчости. Чи є в нас таке середовище? МУР вважає себе тим середовищем. Які він ставить собі завдання? На цю тему читаємо, між іншими, таке: «І тому тепер перше завдання МУР-у — відновити літературний процес... Об'єднання справжніх майстрів, що знають, куди йти, знають, чого хочуть, і спроможні не тільки «писати й видавати літературні твори, а й рухати вперед літературний процес»³⁾

Тут є неухильне правило: крім відчуження, письменник і ціле середовище мусять *знати, чого вони хочуть, до чого вони йдуть*. Розуміння цього правила нібито є у членів МУР-у.

Розуміє і знає це І. Багрянний, заявляючи: «...кожний письменник (особливо в наш час)... мусить насамперед здавати собі справу, *чого він хоче, для чого він те перо бере, яку літературу він мусить продукувати і для чого* — інакше він не є жаден письменник...»⁴⁾. І хоч після першого Збірника МУР-у ми І. Багряного більше на сторінках МУР-івських видань не ба-

²⁾ Юрій Шерех — *Стилі сучасної укр. літератури на еміграції*. — МУР. Збірник I, ст. 59.

³⁾ Юрій Шерех — *Стилі сучасної укр. літератури на еміграції*. — МУР. Збірник I, ст. 58.

⁴⁾ Іван Багрянний — *Думки про літературу*. — МУР. Збірник I, ст. 25.

чили, проте ніхто цього твердження не заперечив. Отже, виходило б, що МУР його приймає.

Але це тільки теорія, до речі, *виразно* поставлена *лише* І. Багряним, який після першого З'їзду МУР-у в тому середовищі себе більше не виявляє.

А як в дійсності? Має МУР ідеали? Бореться він за щось? Бажаючи започаткувати літературний процес, знає він, що хоче мати на кінці цього процесу? Чуємо з усіх сторін багато мудрих слів про те, чого хоче МУР, а найбільше чуємо вислів «велика література». Та у виданнях МУР-у це бринить, як порожній загальник, навіть як трюїзм.

Середовище МУР-у веде дискусії, пише теоретичні статті. Але що в них знаходимо? Не знаходимо там *науково-критичних розглядів*, коли поминути такі винятки, як др. О. Грицай, проф. Л. Білецький, проф. В. Подоляк чи І. Багрянний. Хоч цих прізвищ і багато, але все ж вони винятки, бо не вони надають обличчя МУР-івській творчості. Не знайдете в МУР-івських дискусіях і пророчого виголошення нової, або й не нової, але свої віри. Назагал все, що говориться про літературу (за винятком названих винятків), — це говорення для самого говорення. Ніхто не знає, чого хоче, або свідомо затемнює все і хаотизує. По суті — це жування січки, але вбране в гарну форму. І в цьому є система: на початку й на кінці кілька загальників, з якими всі погоджуються, а в середині повне заперечення їх. Але бувають і консеквентні статті, тоді вони побудовані на штучній конструкції — от аби було щось велемудрого сказано, бож читачам потрібен «духовий корм». При тому виходять із засади: що менше зрозуміло, то цікавіше.

Постає питання: на що це все пишеться? На це питання може бути дві відповіді: 1) щоб щось сказати, щоб жонґлювати словами, 2) щоб розкласти українську культуру. І одна й друга відповідь має свої підстави.

Та не будьмо голослівні.

4.

Ініціативна група, що засновувала МУР, так визначала його становище: «... у високомистецькій формі завоювати собі голос та авторитет у світовому мистецтві»⁵⁾.

І далі знаходимо пояснення: «Сучасні завдання українського мистецтва: в основному ті самі, що й десяток чи два років тому — беззастережно, повно та віддано стояти на сто-

5) «Чого ми хочемо» — МУР. Збірник I, ст. 3.

рожі інтересів нації, що боролася, бореться й буде боротися за утвердження себе в правах, які їй без найменшого сумніву належать. Його провідне завдання — мистецькими засобами творити синтетичний образ України, її духовости в минулому, тепер і завтра»⁶⁾.

Голова правління МУР-у в той же тон декларує: «Зараз ми не в школі, а на фронті»⁷⁾.

Та це все теорія, це гарні слова, які ніякого впливу на діяльність МУР-у не мають. Мало того, ці слова не раз заперечені їхніми авторами. Бо як можна «стояти на сторожі інтересів нації», як можна бути «на фронті», не маючи супроти ворожого варварського наступу ніякого фанатизму, ніякої крайности, ніякої виключности «в ідеї, в чині, в способі поведінки»?⁸⁾.

Як можна бути на фронті змагання за життя чи смерть нації або української літератури й триматись там «золотої серединки», бути «і вашим і нашим»? «Не думаю категоріями революціонера, але рівночасно не розумію реакції на революцію», — каже У. Самчук⁹⁾. А як же без революційного думання витримати на фронтах і зробити революцію хоч би й в літературі? Чи дрібноміщанською згідливістю? Не припускаємо, щоб У. Самчук не розумів, що революції не роблять неревольюціонери. Жадної революції. А коли він це розуміє, то чому інакше каже? Оце ж то, власне, й не ясне. Або У. Самчук таки думає по-міщанськи, або бавиться гарними фразами, щоб усім подобатися, щоб бути дамою «приємної во всех отношениях», як сказав один мій приятель, прочитавши статтю Самчука про те, що всі партії погані.

Чи причина одна, чи друга, — вже час авторові «Волині» вирішити, за що він: за фронт боротьби, за велику українську літературу чи за жонглювання фразами, яке не коштує зусиль, не вимагає мук творчости, а роздає похвали ціломи роєві жонглерів? Коли цю дилему сконкретизувати, то можна висловитись: змагається У. Самчук за те, щоб бути письменником чи весільним генералом?

5.

Попри зусилля д-ра О. Грицяя втлумачити нашій літературі й письменникам основні і високі критерії оцінки, МУР

⁶⁾ «Чого ми хочемо» — МУР. Збірник I, ст. 4.

⁷⁾ Улас Самчук — *Велика література*. — МУР. Збірник I, ст. 40.

⁸⁾ Улас Самчук — *Велика література*. — МУР. Збірник I, ст. 38.

⁹⁾ Улас Самчук — *Велика література*. — МУР. Збірник I, ст. 38.

продукує геніїв незвичайно легкою рукою. Одним з таких геніїв став у нас І. Костецький. Він і «європеїст», він і носій «переконання, що Україна й українська література повинні принести світові вселюдську правду». В нього «джойсівсько-гемінгвеївська манера» і «жанр... новелі-пісні», що вже має міцні національні в нас традиції від В. Стефаніка й М. Черемшини, через Г. Косинку та Й. Позичанюка»¹⁰). Як же просто через МУР підтягнутись до Джойса і Стефаніка!

А. І. Костецький не легковажить свого хресного батька. Він виходить з цієї високої площини і заявляє: «Зарахований Юрієм Шерехом до європеїстів, я хочу... уточнити, деталізувати... питання про укр. реалізм ХХ сторіччя». Пересічному читачеві ця фраза не зовсім ясна й зовсім не логічна. Але що може сказати *пересічний читач*, коли написав це автор джойсівсько-гемінгвеївських творів?

Приголомшивши ось так читача, автор далі проголошує: «Предметом я маю вигляд (?) на той прямий і широковимірний шлях, яким іде література доби, звана літературою великою»¹¹).

Прочитайте цілу статтю, і вам так і не буде ясно, коли це почалась та доба, що її література зветься великою, ані не зрозумієте, пощо доводити, що таке реалізм, коли автор нічого не потребує і в ніщо не вірить, і все йому байдуже?

Пояснення може бути одне: новонароджений геній, поперекидавши всі поняття і критерії, візьме собі за основу «суб'єктивну правду» і буде з читачем і українською літературою виробляти, що йому подобається.

Але він не хоче бути гіршим від інших. І він не хоче бути неприємною дамою, тому й він кидає крилате слово «Мій виступ я хочу скерувати під девізою неповороту назад».

Це теорія — і з нею ми мусимо погодитися. А практика? Тобто — де оті «новелі-пісні», що їх культивував і В. Стефанік, і М. Черемшина, і Гр. Косинка, і що спільного мав з ними Джойс і навіть Гемінгвей? Прочитайте собі «Божественну лжу»!¹²). Прочитайте і побачите, наскільки нова це річ в порівнянні з тим, що було нове 40 років тому. Прочитайте «Ціну людської назви»¹³), подивіться на тих ідіотів, що є нібито

¹⁰) Ю. Шерех — *Стилі сучасної укр. літератури на еміграції*. — МУР. Збірник I, ст. 65.

¹¹) Ігор Косецький — *Укр. реалізм ХХ сторіччя*. — МУР. Збірник III, ст. 33.

¹²) І. Костецький — *Божественна лжа*. — «Хорс». Ч. I, ст. 49-68.

¹³) МУР, Альманах, ч. I.

мистцями, і скажіть, що це має спільного зі Стефаником або літературою «на фронті», або взагалі з літературою.

Автор нас мало дивує. Його не цікавить ніяка література, зокрема українська, його не цікавить жадна проблематика. Його цікавить погоня за забавою в словах («камбрбум» тощо) і за оригінальністю. «Подайте сцену переходу безводною пустелею через повислий на ниточці гудзик провідника»¹⁴), — каже він. Ось що його в літературі цікавить.

Мій Боже, кожному може подобатись, що він хоче. Але, що це має спільного з українською великою літературою і закликком У. Самчука «творім суспільство великого стилю, міцних душ, рівних витривалих характерів»?¹⁵).

Я знаю, що МУР — це не касарня, де всі мусять однаково думати. Але, коли говориться «Не будемо допускати, щоб слабкість і халтурництво підводжено під ознаки «шукання»¹⁶), — то це теорія, а на практиці — «божественна лжа».

Ніхто не хоче заперечувати права на експериментаторство. Навіть на графоманію. Але під печаткою «європеїзму», під авторитетом У. Самчука, під маркою «великої літератури» давати халтуру та ще й притягати туди революцію — це рішуче забагато на наш час розхитання всякої ієрархії понять. Пишіть уже краще про «гудзики на ниточці провідника в безводній пустелі», але не чіпайте України. Хай нам залишиться хоч кілька понять, не втягнених у болото.

6.

Уже цитований Ю. Шерех ствердив, що МУР має бути об'єднанням «справжніх майстрів», що знають, куди йти, знають, чого хочуть, і спроможні не тільки писати й видавати літературні твори, а й рухати вперед літературний процес.

Коли повірити Ю. Шерехові, що справді те, що робиться в МУР-і, робиться свідомо, то треба (за І. Багряним) запитати: яким правом ковбасника, що продає отруєну ковбасу, судять, а, прим., Ю. Косача, що отруєє українську літературу і розкладає наше суспільство, замість повісити, вважають великим письменником?

І Ю. Косач, щоб здобути довір'я у читача а потім легше йому подати отруту в смачній шоколяді, старається бути «да-

¹⁴) МУР, Збірник III, ст. 37.

¹⁵) МУР, Збірник I, ст. 52.

¹⁶) МУР, Збірник I, ст. 5.

мою приятной во всех отношениях». У нього знайдете прекрасні вислови, як ось: «Ми є за Haltung в літературі, а не за Unterhaltung». Письменник не може тільки відбивати життя... Письменник мусить реагувати на життя»¹⁷⁾.

Знайдемо в нього й про відбивання письменником «вічних правд», про «нові ідеї», про те, що письменник не сміє стояти осторонь, «коли його батьківщина мобілізує все, що живе в ній, на оборону чи на наступ»¹⁸⁾. Словом, у Ю. Косача знайдете все, що треба для правильного розуміння літератури.

Але це тільки теорія. А практика?

На практиці його твори — повна демобілізація української літератури, повне руйнування всякої драбини критеріїв. Стягання в болото всіх осягів минулого і винесення на п'єдесталь гнилі.

Не будемо голословні.

Треба визнати кожному право на критику й на власну думку. Але гляньте на Косачеву «ретроспективну вилазку» п. н. «Вільна українська література». Він хоче свободи в вияві, але «трагічні оптимісти» на таку свободу не заслуговують. Йому вільно все стягати в болото, але Д. Донцову заборонено в своєму журналі висловлювати свою думку. Логіка? На що вона вільній людині. Об'єктивізм? «Це боязкість власної думки»¹⁹⁾. Ю. Косач має право на суб'єктивізм, але не має такого права Д. Донцов.

Д. Донцов. Це сьогодні модний «козел відпущення». Не був він таким тоді, коли було за честь друкуватись у його журналі. Але тепер можна безкарно гарцювати по всіх варто-стях, бож йому, Д. Донцову, пришиито шовінізм, тоталітарізм і ще там, що тільки заманеться сказати. От Ю. Косач і гарцює. Доба «Вістника», що дала О. Ольжича, О. Телігу, Ю. Клена, Л. Мосендза, Є. Маланюка, Р. Єндика, У. Самчука і все, що було вартісного по цей бік залізної заслони, — це доба «темна і глуха». Д. Донцов придушив свободу людини, ізолював нас від Європи Р. Ролляна, не давав читати Папіні, Сінклера, Голсворсі. Позбавив нашу літературу етосу, заперечив гуманізм, викинув на смітник Толстого й Достоевського, насаджував аморальність і бандитизм, створив «сузір'я епігонади», знищив все й зробив «пустелю духової України», по якій «переможно чвалала квадрига «трагічних оптимістів».

17) Юрій Косач — *Вільна українська література*. — МУР. Збірник II, ст. 56.

18) Юрій Косач — *Вільна українська література*. — МУР. Збірник II, ст. 57.

19) МУР, Збірник III, ст. 62.

Хто повірить після всього, що Д. Донцов був не Геббельсом, що розпоряджається державним поліційним апаратом і концтаборами, а тільки редактором ніким не субсидованого журналу? І хто повірить, що поруч «Вістника» існували ще й найрізноманітніші часописи, журнали й видавництва — від О. Назарука до М. Рудницького, що поборювали Д. Донцова, друкували твори Ю. Косача й вели дискусії з «Вістником» — та ще й які! Зовсім не «гірші» від Косачевої.

Для чого ж Ю. Косач пише всю цю неправду? Чому «трагічних оптимістів» називає епігонами, хоч тут же й говорить компліменти Маланюкові й пише ентузіастичні статті про Ольжича, коли це модно ²⁰⁾.

Говориться про відповідальність письменника. Чи Ю. Косач цю відповідальність має? За кого він вважає Ольжича? Ніхто того не знає, і сам Ю. Косач не знає. Для нього Ольжич — це «філософ» «явище скристалізоване», «людина гарячого горіння», «товариш Бояна», «командир літературної неоготичної школи» і т. д. і т. д. — в одній статті. В другій статті Ольжич належить до тих, що створили «добу глуху», яка задушила український літературний процес в 30-тих роках.

Що ж думає Ю. Косач? Яке його мистецьке кредо? Який у нього смак? Де відповідальність за слова? Де мистецьке сумління, хоч би й найбільш суб'єктивне? Де суверенність письменника?

Очевидно, ніякої суверенности в нього нема, і за неї він не бореться. Він «розпочинає кампанію» не за право на суверенність, а за право на спекуляцію. За право писати, що «на ум набреде», залежно від гумору, а, може, й від замовлення.

Кожен має право на свободу, але не на безкарне герцювання по душі народу, по національній духовості, по людських і національних вартостях. Ю. Косач хоче і це право мати.

Суверенність письменника? Толеранція? Гуманізм? Стегна й сльози в літературі? На все згода. Але не нищіть до останку своїми писаннями про літературу здібности оцінки серед нашого суспільства. Нема ні слова правди в тому, що пише Ю. Косач про аморальність «Вістника». Він нічого не хоче розуміти з того, що в «Вістнику» читав. Навпаки, він свідомо перекручує. Але яка ж мораль і моральність у творах Ю. Косача? Як використовує він свободу, яку вже тепер певно має?

Вже було сказано вище, що в літературі можуть бути й стегна й сльози. Не думаю обстоювати «спрямування» літера-

²⁰⁾ «Літопис політв'язня» — Ч. 1 — 1946.

тури, бо не бачу можливості творчості на замовлення. Але в ім'я пошани до мистецтва вимагаю від нього великої правди. Коли хтось не здібний у великих справах ту правду відрізати, нехай пише про самі сльози й стегна, або нехай робить... нехай робить, що хоче, але нехай не засмічує української літератури.

Але Ю. Косач хоче робити літературу. І поводитьсь в ній, як чужинець (дуже правильний вислів Ю. Шереха), що не цікавиться її розвитком, а, навпаки, трактує її як піддослідного крілика, що далеко менше вартий від самого експерименту.

Певно, експериментаторство потрібне. Але література — це не реторта, в яку можна вливати різні кислоти і дивитися, що з того вийде. Література — це духовність, це те *найделікатніше і найсвятіше, що має людська спільнота*. А Ю. Косачеві це байдуже. Він хоче побачити, що з того вийде. Наговоривши про боротьбу ідей в драмі ²¹⁾, він пише «Ворога», де нема жадної боротьби ідей, бо носії їх — це євнухи, і де є лише ошукування німцем дурного «хажла» і кохання українки до ката її братів. І це мала б бути якась складова частина того синтетичного образу України, про який говорить МУР?

Або «Соната b-moll». В кожного народу є жінки, в яких статевий інстинкт вбиває всякі шляхетніші чи просто людські почування і робить їх тваринними самицями. Може, були такі жінки й між нами. І, може, Ю. Косач має право писати про таких жінок. Але яке право має він так паплюжити жінку українського підпілля? Героїня «Сонати b-moll» закохується в німця, хоч знає, що це кат її братів. Мужність німця їй більше варта, ніж мужність товаришів, цілого народу й її власний обов'язок. І хоч німець їй зраджує, але вона його все ж кохає і не має сили виконати наказу вбивства, поки не переконується, що його мужність заломилась. Чи це морально? Чи морально принижувати українську жінку, українську революціонерку, наділяючи її низькими, тваринними рисами? А МУР мовчить і дозволяє далі те саме робити, бо, очевидно, вважає такі «моральні» твори великою літературою.

І Ю. Косач пише (а пише він, мабуть, на трьох машинках відразу: вірші, прозу й драму) «Еней і життя інших» ²²⁾. Знов же предметом його знуцань стають українські революціонери.

²¹⁾ Ю. Косач — «До доньї Ельвіри де Гравальос Альфара» — МУР. Збірник III, ст. 51.

²²⁾ МУР, Альманах, ч. 1.

Вони або збочені, або зблазньовані. І це не випадково, що єдиним джентлменом, який діє за своїми словами, є спекулянт Божок. Бо вся творчість Ю. Косача є спекуляцією і не чим іншим. У нього не жінки, а тварини; революціонери не є революціонерами; генерали не є генералами; але німці завжди шляхетніші, цікавіші, вірніші своїй батьківщині, ніж українці.

«Література — це не пропаганда» — кажуть нам з МУР-у. Так. Згода. Але чи може українська література робити пропаганду ворогам і їхнім ідеям і понижувати українців і їх ідеї? Чи можна дозволити окремим особам, які втратили почуття відповідальності, затроювати українську духовість і вихолощувати українську літературу?

7.

На вищеподаних прикладах видно, які «ідеї» заступають найружливіші представники МУР-у. Видно, які наслідки його діяльності. Це — насамперед демобілізація, кастрація української літератури, знищення ієрархії понять, моральний розклад, так добре проваджений в Зах. Україні колись М. Рудницьким та іншими.

Явище для нас не нове, проте гідне уваги, бо відновлюється воно завжди в нових формах, формах «мистецьких рухів», що втягають у свою орбіту сліпих. Тепер з'явилося воно у вигляді МУР-у й уже видно «генеральну лінію» та критерії, за якими МУР укладатиме свою систему.

На прикладах Ю. Косача й І. Костецького вказували ми на продукцію «геніїв». Спродуковано також і «святих» літературного руху та зроблено спроби стягнути з п'єдесталу відомі постаті. Ю. Косач «знищив» Д. Донцова, «трагічних оптимістів», і т. д. Віктор Бер розправився з Є. Маланюком, зробивши з нього вихолощеного раціоналіста, що заперечує творчий порив²³⁾. Улас Самчук проголосив брак виключності, брак виразних кантів і обличчя, як свої нове кредо. Але він же й не зчувся, як його стягнуто вниз такими натяками: «Звичайно, і ці твори («Волинь», «Юність Василя Шеремети») не стоять поза літературою», і як же ж блідо й штучно приліплені компліменти, після яких автор стверджує, що «епопеї Самчука з погляду сьгоднішнього нашого дня — дивні й навіть архаїчні»²⁴⁾. Зате, які генії наші Джойси — Косач і Костець-

²³⁾ Віктор Бер — *Засади поетики*. — МУР. Збірник I, ст. 7.

²⁴⁾ Юрій Шерех — *цит. стаття*. Збірник I, ст. 61.

кий! Коли Самчук згадується весь час поруч Нечуя-Левицького, то перші два — не інакше, як поруч Гемінгвея і Стефаніка. Чапленко — хуторянин, О. Бабій — стилізатор «старо-провінціонального стилю», Є. Маланюк — поставлений в один ряд з Косачем, при чому Косач разв'язав проблему — «я і Україна», а Є. Маланюк «не має сили» цього зробити.

Вже це могло б вистачити, щоб уявити собі, як «впорядкував» Ю. Шерех українську сучасну літературу. І все це в такій формі, що ніде не чути заперечень.

Так розправляється МУР і з Оленою Телігою в статті Гр. Шевчука — «Без металевих слів і без зідхань даремних»²⁵⁾. Цю «операцію» Гр. Шевчук проводить також безболісно. На початку зазначає, що велика поезія вміє говорити про любов до батьківщини, не вживаючи слова батьківщина. Гарно — правда? На закінчення порівнює поезію О. Теліги з мініятюрою образу Делякруа і говорить про «лезо життя революціонера». Все гарно! Пересічний читач твердить, що це «дуже добра стаття про велику поетку й революціонерку». Але в самій статті Гр. Шевчук намагається «знищити» поетку. Це він робить так, що читач і не завважує, він висуває тезу, що поезія О. Теліги виростає з... альбомної поезії, і на цю тему говорить стільки «мудрих» фраз, що читач не завважує, як спритний жонглер ставить О. Телігу зараз же поруч із графоманами («вона знала те, що невідоме графоманам»). Її мистецькі засоби він зве збляклими або заяжженими поетизмами. Лянцетом бездушності він розрізує і випатрошує вірш і не знаходить жадного свіжого образу. «Героїчність» О. Теліги в тому, що вона готова «непомітно, крадькома» піти слідами чоловіка на страту, а не свідомо і з відкритим чолом. Так у Гр. Шевчука виглядає О. Теліга. Не дарма ж він знає, чого хоче. Він хоче стягнути униз всіх, щоб піднести Ю. Косача і І. Костецького з їх бездушністю і бездумністю та паплюженням українського духового світу. *І хаос в нашій духовості готовий.*

Щоб ніхто нічого не шукав, Ю. Шерех ще докаже (підтримуваний І. Костецьким), що нема навіть таких проблем, як матеріалізм — ідеалізм і що *віхи для великої української літератури майбутнього поставлені.*

Коли рівночасно доведено й У. Самчуком припечатано, що «сі в дружній співпраці в лавах МУР-у мусять по тих віхах йти, то дійсно можна сказати, що український літературний процес визначено.

²⁵⁾ «Арка», ч. 1.

Найбільш дивне, одначе, що це «визначення», крім статті Ю. Бойка в «Рідному Слові»²⁶⁾, ніде не було заперечене. Так якось охоляло все, що ніхто не чинить опору. Єдиний д-р О. Грицай запротестував, але лишився самотнім. Представники атакованих середовищ, мов води в рот набрали.

У. Самчук зачадів у згубному фіміямі. Проф. Л. Білецький — рятується втечею в «несучасні» теми, Б. Подоляк — чинить посередній опір, підносячи велич свого колишнього середовища, а поза тим допомагає розбудовувати МУР-івського троянського коня, І. Багрянний — замовк.

Тим часом потрібний алярм. Наступ проти веж української духовости іде повною парою. Найвищий час усім — на оборону бастіонів! Чується, що оборонців було б багато. Інстинкт самооборони, здорова реакція живе в нашому суспільстві. Пора перейти до протинаступу. Далі чекати не можна! Ми дійсно на фронті!

Далі дивитись на те, як Косач виводить повій і презентує їх як музу, не сміємо.

Писав Тичина:

А справжня муза
неомузена
Там десь на фронті
в ніч глуху
Лежить запльована
залузана
На українському
шляху.

Прокляття покоління, прокляття вічності впаде на тих, що лишать українську музу запльованою і залузаною.

Боротьба за справжні вартості завжди важка. Але віримо, що відважні не вимерли. Віримо також, що ті, хто зараз *несвідомо* служать розкладовим тенденціям, знайдуть вихід на шлях української здорової літератури і допоможуть здобути їй велич.

(«Орлик», рік II, ч. 8, серпень 1947)

²⁶⁾ Ю. Бойко — *Куди йдемо?* «Рідне Слово», ч. 1.

«СОВЕТСЬКА КУЛЬТУРА ЙДЕ ВПЕРЕД...»

1.

Московська компартія завжди добре розуміла значення культурної ділянки і на неї від самого початку своєї дії звертала окрему увагу. Сьогодні москалі досконало розбудували свій «пролеткульт» і поставили його на службу пропаганді. В недавню початому новому наступі Москви на всіх фронтах політичної війни культурна ділянка відіграє першорядну роль. Не раз зустрічаємо думку, що всякий тоталітаризм знаходить багато послідовників в колах т. зв. інтелігентщини.

Більшовики це добре знають і знають, що інтелігенція — це ключова позиція в кожному суспільстві, й тому на цьому відтинку натискають всі пружини.

Радіо, преса, книжка, фільм, сцена, концертна зала — все взято під увагу, й на всіх мовах світу Москва трубить до наступу на ворожий їй світ. Перечислені минулого року культ-робітники, що вже стали фактично політ-робітниками, захиляються від бойових гасел. «Являючись законним спадкоємцем всього кращого й передового, продовжуючи традиції великих московських клясиків, советська література йде вперед, йде вище, все більш розкриваючи свої невичерпні можливості» — проголошує напередодні «великого Жовтня» «Литературная Газета» (ч. 51 з 1. XI. 1947). І під цей бойовий рекламний вереск на всіх мовах все затрубіло про незрівнянність советської, московської, хоч і багатомовної літератури.

«Найбільше завдання виконує советська книжка в моральній ділянці, розбуджуючи в читача захоплення зусиллям на користь суспільства в ім'я добра, поступу, допомоги» — підголоском підспівує Марер у Відні («Stimme der Zeit», ч. 2/3). Отже за мораль б'ється лише советська література, а несоветська вирізняється лише розкладом. Ми продемонструємо це нижче на прикладах. Але в першу чергу б'ється сьогодні советська література за підтримку політично-пропагандивного наступу, що його недавно розпочав прокураторським тоном Ви-

шинський. У нас ще в пам'яті т. зв. антивоєнна пропаганда Кремля 20-их років. Для змучених війною народів це дуже со-лодкі помадки, й ними знов взялися годувати світ кремлівські гангстери. Але цим разом з більшою консеквентністю і широким фронтом всіх союзних і ще не зовсім союзних народів.

Білоруський орденоносець Якуб Колас заявляє: «На пленарному засіданні ООН виступає наша білоруська делегація на чолі з тов. Кісельовим... Хіба це не прямий обов'язок білоруських письменників допомоги дипломатичним представникам республіки в їх боротьбі за мир, в їх демаскуванні імперіялістичних авантюристів?» (Лит. Газ., ч. 44 з 8. X. 1947). Ця заява Коласа була лише повторенням генеральної лінії сучасного етапу, яку приписано тепер письменникам СРСР і яку вони виконують стахановськими темпами. Частина завдання «досечно» виконана до річниці Жовтневої революції. Пригляньмося до деяких її аспектів.

2.

В центрі уваги Вишинського, тобто Політбюро, стоїть сьогодні Америка. В першу чергу «реакційні» (а що не реакційне, що не комуністичне?) кола Америки підпадають під обстріл. Це ж в Америці наказано перевірити деяких державних урядовців щодо їх симпатії до тоталітарних систем. Це, очевидно, б'є по комуністах. А хто такі комуністи?

На це відповідає «Литературная Газета» (ч. 50 з 29. X. 1947): «В комуністах втілено сьогодні все чесне, сміливе, поступове. Коли ти хочеш бути певним завтрашнього дня, коли хочеш бути горожанином вільної держави, коли не хочеш чистити черевики багатим чужинцям, — покладайся на комуністів. Коли хочеш демократії і миру, коли тобі дороге життя твоїх дітей... — прислухайся до голосу комуністів. Коли ти хочеш, щоб в віках збереглась самобутня культура твого народу (ота сама самобутність української культури — непростий гріх — О. Жд.), коли не хочеш, щоб все створене поколіннями вчєних, поетів, будівничих було залите хвилею стандартного «американізму» — іди за комуністами». Америка не хоче йти за комуністами, тому «Известия» ч. 255 з 29. X. 1947) твердять, що вона йде назад до деспотії, і тому сьогодні в Москві твориться окремий літературний жанр: антиамериканська література.

На старті першим був К. Сімонов зі своєю п'єсою: «Русский вопрос», що пішла на безконечну кількість сцен СРСР і з'явилась різними мовами за допомоги тих чи інших «неза-

лежних» чи «демократичних» видавництв. У цій п'есі представлені американські журналісти, видавці й їх службовці. Як представлені?

З одного боку, все це середовище — це публічний дім, як із фізичного, так з морального погляду. Забріханість, продажність, жадоба грошей і вигод хоч би коштом власних переконань — ось їх головні прикмети. Видавці мусять оббріхувати СРСР — журналісти це роблять задля грошей. Герой п'еси не хоче продати свого сумління, не хоче написати протисовєтської книжки, бо він знає, що СРСР стоїть тільки за мир. За це його руйнують матеріально, але він не заламується, бо вірить, що існує інша Америка, справжня Америка — прихильна до СРСР. П'еса зроблена незвичайно примітивно й пласко, але «допомагає дипломатам боротись за мир» — і тому править за справжнє мистецтво.

Нещодавно той же самий Сімонов, що вже став «спецом» в американських справах, написав повість: «Дым отечества», де також «розкриває всю гниль капіталістичної Америки», намагаючися довести, що американці ніколи не були справжніми союзниками, а завжди були ворогами, бо не віддавались беззастережно в лапи Кремля. «А всі наші приятелі з застереженнями врешті-решт найчастіше виявляються ворогами», — каже його герой Басагрін.

Компромітація бувших союзників займає тепер багато місця в советській літературі. Витягується тепер те, що колись писав Маяковський про Америку («Stimme der Zeit», ч. 4), пишеться про жажливе становище американських ветеранів війни (ibidem) і т. д. Юрій Герман написав повість «Союзники», в якій знаходимо таку сцену: на советську базу за полярним колом приїздить делегація союзників обговорити справу прислання летунської частини на допомогу москалям. При обговорюванні справи виявляється, що для союзників найважливіша справа — це справа садовини і публічних домів, що, очевидно, викликає обурення всіх радянських людей такою гниллю капіталістичних гідр.

Марк Донской — автор фільму «Радуга» (за повістю Ванди Васілевської) доводить, що ген. МакАртур, будучи союзником СРСР, думав його експлуатувати фінансово, а коли це виявилось неможливим, став його ворогом.

Г. Мдівані друкує спогад про день 25. V. 1944, коли німецькі літаки збомбардували й оточили печеру Дервар, де перебував Тіто зі своїм штабом. Зі спогаду недвозначно виходить, що місце побуту Тіто зрадив німцям член англійської місії, Ран-

дольф Черчіль. А чому? Тому, що всім було ясно, що «маршал Тіто не дозволить англо-американським імперіялістам поневолити народи Югославії» («Лит. Газета», ч. 48 з 22. X. 1947 р.).

Якийсь хахол, Юрій Гордієнко, в тій же газеті (ч. 50 з 29. X. 1947) пише про колишнього союзника:

Плывет на платформах корейская соя,
И рис, и пишустого хлопка тюки,
Мелькают крылатие каски конвой,
Кривые улыбки, прямые штыки,
Гудят под колесами звонкие рельсы,
И стонут и сетуют сталью литой:

«Ко — рей — цы!

Ко — рей — цы!

Ко — рей — цы!

Раздавлен ваш край Вашингтонской пятой».

(«В Южной Кореи»).

Ленінградські театри ставлять комедію Євг. Петрова: «Острів мира», що посилається на цитату з промови Вишинського про підпалювачів війни.

3.

Та не лише Америка стоїть під обстрілом. Советська пропаганда спрямована на те, щоб довести, що дійсно лише комуністи «втілюють все чесне, сміливе, поступове». Під час процесу над катами конц. табору Саксенгаузен в Берліні доводиться, що лише комуністи судять воєнних злочинців, а в західніх зонах їх по голові гладять. Аж недобре стає, читаючи те все: і за кого вони мають всіх своїх читачів, коли пишуть такі нісенітниці?

Лише одне ч. 44 московського часопису («Лит. Газети» з 8. X. 1947), органу правління Спілки радянських письменників СРСР, містить статті: 1) Ванди Васілевської — «Криваві гроші» — про фінансування англійцями польського підпілля, 2) Б. Кандідова — «Приятель фашизму Пій XII» — про «спілку Пія XII з гітлерівськими катами», і 3) Б. Биховського — «Скандальна філософія» — про «розклад і упадок» французької філософії. А поруч стаття про літературу, що «освітила світ» — очевидно, московську.

Лише московська література малює справжню людину. Лише вона стоїть на сторожі вселюдських ідеалів — свободи, миру й демократії. Лише вона є джерелом советського патріотизму, патріотизму, — де любов до Росії пов'язана з почуттям її місії звільнити світ від насилля й неволі.

Лише «советська людина» — людина-творець. Лише ця людина здібна на оптимізм, бо вона прямує не до грошей і нищення, як людина західного світу, а до любови й перемоги добра й альтруїзму. Тому «советська людина» має непереможний оптимізм, першим джерелом якого є советська література. (А. Адаліс: «Творці життя» — «Лит. Газета», ч. 48).

Так само — передову науку має лише СРСР. Це тисячу разів ствердили члени Академії Наук на переджовтневих зборах. Це стверджує і Г. Коновалов в новому романі «Університет» («Октябрь» чч. 6, 7, 8). Роман Коновалова має представити сов. університетське середовище. Оце багатонаціональне, з пошаною всіх народів, їх самобутніх культур, що має показати, як наука завдяки Жовтневій революції стала здобутком всіх народів. Це м а л о б у т и в романі сказано, а що сказано? А сказано, що комуністи — носії нової, справжньої моралі, а советські університети — носії розвитку р о с і й с ь к о ї філософії, яка являється справжньою філософією, а західня філософія — це, поза Марксом, Енгельсом і ще, може, Дарвіном, псевдофілософія.

Так доходимо до суті цілого наступу: чи він завалить капіталізм, чи не завалить, а, підносячи московську культуру як найвищу, найкращу и т. д., русифікацію «визволених» народів СРСР таки прискіпшить.

4.

У читача напевно постає питання: що ж робить тепер українська советська література?

Що? Вона підголоском підспівує тому, що їй диктує «Литературная Газета» з Москви. Як література провінційна, для місцевого вжитку, українська література не ангажується в «закордонну акцію».

Як підтверджує Л. Серпілін (політрук з «Известий» для української літератури), головними темами української літератури являються не світові проблеми, а проблеми внутрішнього порядку: останньої війни й повоєнного будівництва. Малишко написав поему «Прометей» (Сталин), О. Гончар — «Прапрапороносці». Первомайський написав віршовану повість з часів війни — «Молодість брата».

На сценах перше місце посіла п'єса О. Корнійчука про повоєнне будівництво: «Приїздить у Звонкове». Тут показане колгоспне село й іде жорстока розправа з відомими з минулорічної чистки: 1) «низькопоклонством перед буржуазною культурою

Заходу», 2) настроями післявоєнної передишки, якої не сміє бути, і 3) з рецидивами українського буржуазного націоналізму.

Як не стараються українські письменники й взагалі робітники культури догодити Москві, а всеодно нічого не виходить. От Ігор Савченко, як пише «Радянська Україна» (ч. 174), вже другий орден добуває, крутячи фільм про стратегічний геній Сталіна: «Третій удар». Ось у с і письменники Дніпропетровська й Криворіжжя пишуть про шахти, про заводи, про «Автобуд». Дмитро Ткач пише про флоту, Бейлінов про металургію «Придніпров'я», а все одно щось в Україні не так.

Коли читаєте «Лит. Газету», а в ній про московську літературу, то там і передова, і чесна, і найкраща, і висока праця письменників кипить. А коли читаєте про українську літературу, то чи це буде «Радянська Україна», чи «Правда України», чи навіть «Известия», — все одно щось в Україні не так. І над молодняком не працюють, як слід. І журнали не влад, і клуби не справляються.

Корнійчук розпинається вже навіть в московській газеті «Правда України», що всі письменники України, від Фейбесовича до Вишні, присягли ще минулого року виконати всі завдання партії і покаяться згідно з вказівками Жданова, а от і сам Корнійчук мусить признатись, що в українській літературі все з'являються «рецидиви буржуазного націоналізму» та й годі. І то навіть у письменників, які вже знають, що цього не можна, й у письменників, які про націоналізм навіть поняття не мають.

І от поклявся Корнійчук під бурхливі оплески за всіх письменників України, що вони, повні любови до великого Сталіна, під керівництвом ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У віддадуть всі сили на створення книг, гідних... советської літератури — найідейнішої й найпередовішої в світі («Правда України», ч. 160). І взяли письменники за роботу.

Взявся за роботу й Ю. Яновський, що довго мовчав, як зі злобою пише прокуратор А. Борщаговський («Лит. Газета», ч. 44). Аж врешті не лише написав, але й видав повість «Жива вода», що малює життя в повоєнній Україні й охоплює широку проблематику «від колгоспу до шахт Донбасу», від «цехів заводу до Нюрнберзького пропесу». А що вийшло? «Яновський опинився по пояс в іржавій болотяній воді». Вдавсь йому, пише прокуратор, лише малюнок переселених з Західньої України родин, що «виросли в буржуазному режимі», а тепер востають в колгосп. Вдавсь малюнок їх відмінності від колгоспників, їх побуту, їх одежі, мови. Словом — вдавсь малюнок

людей, ще не зламаних советською дійсністю, що ще мають своє обличчя без наказаного «ентузіязму». А решта? «Це фізичні й моральні виродки». Партієць Карпо — це «розкладена морально людина». Інваліди війни не мають допомоги від держави. «Українські банди» в Яновського не вплив куркульства і т. д. Словом: Яновський подав в повісті «фальшиву вигадку», а не дійсність. Мова повна архаїзмів! Дівчину порівнює він (без іронії!) з князівною і взагалі вживає безліч «реквізитів націоналістичної романтики». «І буржуазний об'єктивізм, і націоналістичні помилки свідчать про наявність поважних ідейних прогріхів в творчості Яновського», — закінчує московський прокуратор.

Ми не хочемо повторювати свого часу сказаного про трагедію калік. Але не можна не підкреслити факту, що Україні не може вирвати серця навіть Москва. Що націоналізм лежить в крові й висить в повітрі. І тому Москва так з поспіхом проводить винищування біологічної субстанції українського народу й так прискорює повну москалізацію. Послідовне збивання української советської літератури до позему абсолютно провінційної, не останній в цьому засіб.

(«Вежі», рік II, ч. 2, зошит 1, 1948 р.)

ЦЕРКВА У МОСКОВСЬКОМУ ПЛЯНІ

Часом аж дивно й незрозуміло, як ми, українці, інколи мало реагуємо на дуже важливі події, що відбуваються на нашому 4 світовому фронті боротьби з Москвою. Не раз московські заходи величезної ваги залишаються в нас просто непоміченими, не кажучи вже про те, що ми намагалися б чинити їм опір або, принаймні, склали б певний плян оборони. Про ініціативу з нашого боку, взагалі, не доводиться в більшості випадків навіть і говорити.

Саме такий стан бачимо на відтинку церковному. Ще під час війни Кремль раптом «умертвив» голову Союзу воєвничих безвірників Ярославського і в своїй пропаганді виразно повернув у бік релігії. До Москви привезли різних церковних достойників, у тому числі й «червоного декана» з Кентербері. Ці достойники «ствердили» «справжню релігійну свободу і взагалі свободу в Советському Союзі» і цим самим спростували висловлювання тих, хто говорив про переслідування релігії в СРСР. Таким чином, Москва досягла на деякий час прихильного ставлення до себе світової громадської думки. А ми знаємо всі, скільки потім зусиль треба було, щоб світова громадська думка хоч частково довідалася про справжній зміст советської «свободи», «демократії», взагалі режиму.

Про імперіялістичну політику Москви супроти поневоєних нею народів світ і до цього часу не має ще справжнього, повного уявлення і дуже мало говорить про це. Доказом цього може бути хоч би й остання промова Черчіля, який говорив про Росію, але не зауважив і досі поневоєних нею народів.

У напруженій атмосфері холодної війни часто проходять незауваженими факти, що являють собою не що інше, як захоплення певних вихідних позицій Москвою для майбутньої справжньої війни, зокрема ж для війни на ідеологічно-політичному та пропагандивному фронті. А фронт цей виявив себе надзвичайно важливим у минулій війні й буде не менше важливим і в наступній. Бож не сміємо забувати, що СРСР, як

цілість, а не лише Москва, це — політична сила, і її розбити лише військовими засобами майже неможливо.

В українській пресі лише в одному часописі і з великим запізненням з'явилося повідомлення «Дейлі Телеграф» про те, що на початку вересня до Єрусалиму прибули представники советської дипломатичної місії при уряді Ізраїля, щоб прийняти майно російської духовної місії. Таким чином, Москва, використовуючи свій патріархат, стала неподільним власником майна, вартістю близько 70 млн. дол.! Сума для країн Близького Сходу — дуже велика. Численні монастирі, церкви, маєтки, будинки, не лише в самому Єрусалимі, а й у Яффі, Гайфі, Назареті, Геброні та в усіх частинах Палестини й взагалі на Близькому Сході — стали знаряддям у руках Москви. Уявімо собі, скільки попливе туди тепер «паломників», скільки виїде туди «правителів», скільки з'явиться в тих монастирях «ченців» і скільки там сновигатиме оплачуваних — з «релігійних фондів» агентів.

Хто хоч трохи знає, як Москва в минулому використовувала матеріальну скруту східних патріархів, щоб їх для себе здобувати щедрими подарунками «на церкви», той не здивується, коли довідається, як вони можуть інколи співати хвалебні гімни Москві, як «підпорі православія». Не треба навіть і згадувати, що тим же шляхом і без подарунків, а лише за наказом Москви підуть усі православні церкви в державах «народної демократії». Отже, Москва прив'язує до себе ще одним шнурком вже залежні від неї держави й здобуває вплив на увесь православний світ.

Москва має імперський розмах і, коли розпочинає якісь заходи, то провадить їх у відповідних масштабах і у прискореному темпі. Церковна акція була запланована нею ще під час війни, і тому довга боротьба за маєтності духовної місії проходила рівнобіжно з іншою ширшою акцією, яка ту боротьбу підбудовувала й допомогла їй виграти, розгортаючи водночас новий фронт, який щойно в майбутньому виявить своє значення. Коротко кажучи, Москва змонтувала проти західного світу цілий церковний фронт, що відограватиме не малу роль в політичній боротьбі.

З 8 до 19 липня 1948 р. в Москві відбувалося урочисте святкування 500-ліття автокефалії московської православної церкви. Ці свята Москва використала для чисто політичних завдань, і вони показують, яке значення надає Кремль церковним справам. Хоч на святкування до Москви прибули, головним чином, лише пререпрезентанти церков сателітних держав, але

все ж таки не бракувало і представників від Антіохійської, Царгородської та Грецької Церков. Щоправда, представник Царгородської (Константинопільської) церкви не брав участі у політичних ухвалах, але, не зважаючи на це, Москва використала цей з'їзд для пропаганди і справжнього галасу на увесь світ що вона, мовляв, стоїть на варті чистоти православія і є його найбільшою опорою.

Святкування були організовані за всіма правилами традиційної для Москви практики «потьомкінських сіл»: гостям показали переповнені народом церкви, показали пам'ятки минулого й «сьогоднішній стан церкви» з духовною академією, з прекрасними хорами та навіть новим виробом риз і чаш. Показавши це все, господарі зажадали від гостей, щоб вони висловили своє признання та свою любов до братнього московського народу.

«Святейшій патріях московський і всея Русі» Алексей надав тон усім промовам, називаючи московську церкву єдиною підпорою православія. Він сказав, що чистота православія збереглася саме у московській церкві, і то саме тому, що вона незалежилася від церкви грецько-константинопільської, коли та почала хитатися в період фльорентійського собору. Цим самим Алексей недвозначно визнав, що Москва ніколи не визнаватиме Вселенського патріярха, бо вона, так би мовити, стійкіша у вірі, ніж Константинопіль! Другим завданням святкувань було довести, що Москва є центром православного світу! І це, очевидно, і було «доведено» устами присутніх. Представник «польської православної церкви» заявив навіть, що «Ідея Третього Риму», яким має бути Москва, має свої історичні основи.

Чого ще більше треба? Для закордону зроблено було максимум пропаганди. Такий журнал, як «Вестник Московской патріархії» пише про все з такою типово московською елементарністю, з якою писали колись давно всі царславні журнали. Очевидно, що більшість присутніх єпископів ще пам'ятає старі часи, бо не один з них кінчав високі студії в Росії. І коли тепер вони бачать і чують той самий тон, то, звісно, вірять в її (Росії) релігійність. Це і дає підстави їм вважати, що союз з цією Росією — річ закономірно-природна, а тому й вони стануть проповідниками цього союзу не зі страху, а з віри. Настільки це зміцнює позиції Москви й полегшує закріплення її владу в недавно окупованих країнах — зайво говорити.

І патріярх московський, і голова ради у справах російської православної церкви при Раді міністрів СРСР Карпов виразно

підкреслювали, що світ вже поділився на два бльоки — московський і протимосковський. З цього просто і ясно випливали всі ухвали проти наступу Ватикану і проти екуменічного руху, як проти знарядь американського імперіялізму. Під цими ухва-лами фігурують і підписи представників Антіохійської та Александрійської церков. Ми поминаємо тут питання — кого ті представники репрезентують, важливе те, що і їхнє ім'я стоїть під ухва-лами, так чи інакше спрямованими проти Заходу. Важливо, що й вони вноситимуть замішання в лави протимосковського фронту, що й вони поставлені по той бік барикади. Бо мова йде не про православну церкву, а саме про московську православну церкву. Отже, і їх тепер впряжено до московського воза.

Увесь час на цьому урочистому з'їзді була мова про Москву та її церкву й виразно підкреслювано — не СРСР, а Росію. Росія єдина й неподільна, як Третій Рим! Як підпора віри Христової! Політичний успіх Москви — безсумнівний.

Це все на зовнішньому відтинку. А на внутрішньому?

Немає жадного сумніву, що в СРСР (і у Московщині, і на теренах поневолених народів) не бракує людей, які вірять не так у Бога й Церкву, як в те, що говорить священник. І от для них московська пропаганда, несена московським священником, — є дійовіша, ніж пропаганда політрука. І це також Москва врахувала і поставила церкву на послуги хвалення конституції СРСР, Сталіна, режиму, а головне — на послуги русифікації.

Загляньте до того ж журналу Московської патріархії й прочитайте там про те, як виглядають патріярші чи єпископські візитації в Україні. От, наприклад, відвідуючи Харків, московський патріярх урочисто святкує день святителя «Афанасія Кубьєнскаво і всея Росії чудотворца». А всі єпископи і протоіереї розпинаються про любов України до первоієрарха московської церкви. Народ же навіть «плачет от умілення».

Очевидно, що вся ця подорож призначена для пропаганди за кордоном, але немає сумніву, що все ж таки хтось в церкві таки був, а значить і чув про те, що, мовляв, всі святі були москалями і таке інше, в стилі старого московського православ'я. Все це призначене на затирання духової окремішности української нації і на підкреслювання єдності Росії, на сторжі якої стоїть сам Господь Бог і Свята православна Церква.

Під час всіх урочистих церемоній ніколи не бракує і представника «воз'єднаної» греко-католицької Церкви, як свідка поширення панування Москви на сусідні території. Ніколи та-

кож не бракує і підкреслювання, що православна віра, завдяки допомозі «братнього» московського народу, зростає, бо ось у Чернівцях таку чи таку католицьку церкву передано православним. Православні ж завжди за традицією починають говорити російською мовою й підкреслюють пов'язаність офіційного православія з московським народом й інтересами московської імперії.

Треба зробити чіткий висновок: *Москва застосовує тепер православіє для своїх русифікаційних завдань, а у майбутньому вживатиме його і для імперіялістичних.* У поділеному на два політичні бльоки світі вона намагається якнайбільше скріпити та централізувати свій блок і, накидаючи йому політичну доктрину та своє державне панування, зміцнює його ще й духовим впливом у ділянці релігійній.

Якою ж є протидія антимосковського світу взагалі, а українського світу зокрема? Що ми робимо й що повинні робити?

Ці питання будуть темою наступної статті.

(«Український Голос», рік I, ч. 1, 1949 р.)

ГРА ЗІ СМЕРТЮ

(Репортаж про ризик без політики)

1.

Було це влітку 1939 року. Над світом вже збиралися по-нуро-чорні жмари війни, але липнєве небо над Волинню було радісно блакитним. Лани збіжжя вкривалися тією позолотою, що віщує багатства. Ми йшли в пахучій прохолоді лісу серед запаху нагрітого повітря, запаху, що його, мені здається, має тільки вогкий ліс волинського Полісся. Ми саме оглянули в товаристві пані Лесі Підгірської та її доньки (обидві розстріляні німецьким окупантом) хатину, в якій жила деякий час у Колодяжному Леся Українка. Пройшовши повз озеро, вкрите лататтям, над яким бігала колись Леся Українка підглядати мавок і водяника, — ми поверталися на хутір Підгірських і говорили про силу, яка може міститися в жінці. При фізичній слабості, жінка може вмістити в собі таку силу духа, якої не здобуде ніколи людина фізично сильна.

Філософічний настрій не покидав нас цілий день. Цьому сприяло і відповідне товариство, що з'їхалося сюди. Радієві комунікати перевели розмову на війну. Хтось говорив про красу небезпеки. А чи не найбільша небезпека існує на сучасній війні? Чи не найбільша краса гри з життям своїм і чужим на літаку, в повітрі, де стати на землю — часто дорівнює смерті?

З-за столу підвелася імпазантна постать Самійла Підгірського (розстріляний московським окупантом). Ця людина, мов вирублений з суцільної скелі монумент, втілення краси і потужності волинської землі, — завжди хвилювалася в дискусії.

Він почав доводити протилежне: сучасна війна збільшила небезпеку, але відібрала всю красу, яка полягає у грі м'язів, яка полягає у силі людини. Взагалі, цивілізація своєю службою людині знищила саму людину і зробила з неї невідьника власних винаходів. Про красу немає тепер мови. Яка ж бо краса у

сучасній війні? Яка краса в тому, що літун, ховаючись на висоту кількох тисяч метрів, кидає бомби і вбиває противника, якого не бачить і який перед ним є безборонний, або артилерист, що з віддалі кільканадцяти кілометрів обстрілює шанці? Де тут відвага та поезія краси? А вояк у тих шанцях або й навіть звичайна цивільна людина? Чи ж можуть їм допомогти їхні відвага та сила від невідомости — куди саме впаде граната? Сліпі випадки, пасивність, масове вбивство гарматного м'яса — от чим є сьогодні війна. Вояк під обстрілом не має ніякого шансу боронитися від артилериста, якого він навіть і не бачить. Чи не зубожіло людство від тих часів, коли дикун з ножем у зубах кидався на ворога й гарчав у бою, що в ньому, і він, і його противник обидва мали однакові шанси? Чи не було це більш лицарським? Чи не було тут більше гідности людини, яка ставала до ворога лицем і могла довести свою відвагу та волю до перемоги?!

2.

Ці думки воскресли у мене, коли на вулицях Парижу з'явилися плакати про виступ тореадорів із Кончітою Сінтрон на чолі. Жінка мішаного походження і перуанської національности — відомий тореадор? Це не спекуляція на сенсаційності? Віддати за таке видовище сумнівної вартости 350 франків чи ні?

Емігрантові, що лише недавно поселився у Франції, не легко зважитися на видатки. Але арена з тореадорами — це все ж таки видовище, яким захоплюються мільйони людей, і мусить вже щось у тому бути. А до Іспанії чи навіть до Марселю поїхати — це ще більший видаток.

Цікавість перемогла, і от я на ґальорці Зимового вельдому. Враження, очевидно, далеке від арени Мадриду чи Севільї. Замість південного сонця, холодний вечір, а сонце імітують рефлектори. Замість піску, арена вкрита туго збитою чорною землею. Багатотисячна юрба, — не еспанська. Паризькі дами, між якими сьогодні й голлівудська Ріта Гайворт, не мають мантиль, і напевно жадне серце не тріпоче хвилюванням за знайомим тореадором, бож головний тореадор — жінка.

Серед глядачів панує скептицизм, і бідний недавно переселений до Франції питає себе — чи не втратив він даремно своїх франків? Щоб потішити себе, пригадуємо все, що колись чули чи читали цікавого про бій биків. Та ще хоч би бики були

еспанські! Сидячи в ізоляторі німецького кацету, ми обмінювалися з Мільком М. «грипсами» й, після вичерпання політичних інформацій, він писав про Еспанію й арену та тореадорів. Розповідав із захопленням про красу гри зі смертю в ім'я слави й усміху жінок. Таку гру могла створити тільки своєрідна психіка еспанців. До неї невід'ємно належить і бутафорія... Але спікер перериває думки.

3.

І тепер при стукоті моєї старенької машинки мене не покидає хвилювання, яке перемогло всі сумніви та скептицизм публіки, коли оркестра раптом заграла чудовий і тривожний, бадьорий і рівночасно зафарблений сумом марш тореадорів. Все замерло, коли в світло рефлекторів вийшли мальовничо в своїх барвистих театральних строях 16 тореадорів з недбало перекинутими через плече плащами, а на чолі їх не виїхала, ні, а витанцювала на чистокровному мустангу Кончіта Сінтрон. У кавбойському строї та еспанському капелюсі — сомбреро вона зрослася з конем, що танцював під музику. Усміхнене хлоп'яче обличчя її та по-юнацькому збудована, але водночас жіноча постать — мали в собі щось магнетичне. Якусь силу, що відразу ж здобула публіку. Її постава на коні також відразу переконала, що це хоч і жінка, але тореадор, який іде в бій. У бій для юрби, але в бій справжній, в якому смерть ходить по п'ятах.

Театральні поклони перед льожею перуанського амбасадора, і коня відводять, а тореадори міняють парадні плащі на «робочі» та розбігаються за бар'єри. На арену вибігає бик. Це спеціальна еспанська раса, небувалої краси. Це не наші круторогі, що недбало жують свою жуйку й пускають слину. Це плеканий бізон: великі роги, могутня шия, колосальні рамена, але майже кінський зад, який дає йому звинність, що часто нагадує звинність пса.

Граційним кроком виходять тореадори з червоними плащами, вони танцюють і зухвалими окликами дратують його і викликають кинутися на них. Коли він кидається на плащ, вони відскакують. Увесь сенс полягає в тому, щоб відскочити якнайменше, лише настільки, щоб бик не вдарив. Бо публіка засміє, засвище такого тореадора, який відскочить на крок від розлютованого бика. Це задалеко від небезпеки! Треба ходити самим краєм безодні смерті. Інакше це не гра і не арена, і тореадори це знають, і той з них кращий, хто більше ризикує.

Коли бик вже скаженіє від злоти, оркестра починає грати пасодобль. І тут під найвеселішу мелодію і виходить тореадор Ель Віто. Як кожен з них, він стрункий і високий. Як кожен з них, усміхнений. І він іде граційним кроком, держачи в руках бандерільї. Ці бандерільї треба застромити бикові в карк між лопаток. Але ніяк не вільно підійти до нього з боку, бо це занадто просто. А лише тоді, коли бик летить на нього по простій лінії, цілячи рогами в живіт! Відскакує тореро щойно тоді, коли застромив бандерілью, тобто в останню частку секунди, коли його від рогів розлюченого бика відділяють лише кілька сантиметрів. Треба чути тривожний віддих публіки й бачити усмішку тореадора, коли хочеш зрозуміти суть цієї божевільної забави.

Бик кидається від злоти й болю по арені, мов божевільний. Чи це жорстокість? Ані трохи. Бо тут гра — око за око. Шанси рівні. Або й зовсім нерівні! У тореадора в руках тільки бандерілья, він безборонний, а в бика у розпорядженні удар рогами, від якого чекає тореадора безсумнівна смерть. Чи це не удухвлення людини, що для показу своєї вищости та відваги йде на таку нерівність?

Короткий звук фанфари, й посеред арені з'являється Кончіта. Вона поволі з червоною плахтою і шпагою в руці підходить і стає перед льожею амбасадора й віддає свій капелюх: тореадор завжди залишає свій капелюх у руках своєї сеньорити, щоб вона зберегла пам'ятку про нього, якщо він загине. Глибокій поклін, і Кончіта починає загонисто викрикувати до бика. Вона дратує його плахтою на шпазі. Це не плащ. Плахта маленька, і нею не можна відвести бика далі, як на відстань довжини руки. Але Кончіта і цього не робить. Вона бика дратує так, що він, мов пес, вигинається і безнастанно кидається на плахту, яку вона тримає перед собою. Кончіта відскакує в бік, але так, що вільною рукою увесь час торкає його хребет, а то й за ріг!

Присутні еспанці не витримують і кричать на все горло «Евіва Кончіта!». На її спокійному і напруженому обличчі з'являється вдячна усмішка, але вона продовжує гру, і скажений бик в'ється довкола неї в могутніх ударах, але робить враження безсилового цуцика. І це безперечно є основою цієї гри. Повна перемога! Почуття власної переваги над могутнім звіром. І після цього тріумфу тореадор переходить до кульмінаційної точки гри й боротьби: тореадор дає останній бій. Махнувши плахтою, став віч-на-ніч проти бика, маючи шпагу в руках. Коли бик кидається на нього, він *мусить* вбити його уда-

ром шпаги в карк. Це вже не гра з бандерільями! Тут *не можна відскочити!* Треба стояти твердо, щоб запевнити собі силу удару, і тут *вихід тільки один:* або удар вдалий — і він спинить бика, й той, завмерши на секунду, повалиться на землю, або шпага не влучить, і тореадор опиниться на рогах, а потім під ногами звіра.

Поліційні правила не дозволяють у Парижі вбивати биків на арені, а тому Кончіта, вибачаючись, застромлює лише ще одну бандерілью ружом, яким звичайно вбивають бика шпагою. Але від цього емоція ніяк не зменшилася.

4.

Якесь божевілля огортає присутніх. Чи це жадоба крові? Чи це жадоба розваги коштом чийогось життя? Ні одне, ні друге. Це — просто захоплення красою відваги та вправності. Захоплення грою, в якій бачите силу людини, її мозку, її інтуїції, спритності, волі, ока, гнучкості, що перемагає сліпу неодухотворену силу. Захоплення людьми, що для слави ризикують життям і перемагають. Тут у мініатюрі — середньовічні турніри, тут, коли хочете, та сама основа, на якій народжуються герої, революціонери: жадоба перемоги духа над матерією!

І публіці дають емоції. Бики втомлюються, а люди ні. А тому, одного за одним випускають на арену аж шість биків, з яких кожен все лютіший, все з більшим темпераментом. Бики наче б теж відчували, що вони артисти. Наче б відчували, що тут їх не чекає смерть, але вони можуть смертю воювати з противником. Єдина нагода — вбити тореадора безкарно! Один з них з люттю і грацією, не чекаючи на плахту, кинувся на тореадорів. Тореадори зустріли сміхом задоволення такого противника. В Іспанії освистують і повільних биків, а не лише повільних тореадорів.

Гра йде і приносить щораз цікавіші моменти. Ось Ель Віто схибив, і бандерільї впали на землю, а він сам, відскочивши надто поспішно, впав майже під роги бика. Товарищі, як товарищі бою, кинулися на допомогу з плащами. Ель Віто свого не подарує. За хвилину він так бездоганно застромлює бандерілью, що публіка заревіла, а Ріта Гайворт нагородила його таким компліментом, що в черговій грі з шпагою і плахтою він їй віддав свій капелюх. І під поглядом голлівудської зірки, він сам став зіркою смертельного балету.

Проте Кончіта залишалася неперевершеною. Останній бик, останній бій. Кончіта в ролі пікадора! На білому чистокровному арабському скакуні надзвичайної краси, з яким вона наче зрослася у своєму ясно-сірому кавбойському одязі, вона була виключно ефективною. Це треба підреслити, бо щойно це дає цілковите уявлення про арену. Гарні звірі і гарні люди. Гарні жінки, що дарують усмішки й любов найкращому тореадорові — це, власне, замкнене коло, що висловлює поняття, яке містить у собі еспанський вислів «арена дель торос». Коли чогось бракує, тоді немає і свята, яким для південних народів є завжди бій биків.

Кончіта, як пікадор, була чи не найцікавіша. Вона тримає у руках списа, кінець якого з стрічками треба застромити в карк бика так, щоб він там залишився. І знову ж це мусить бути зроблене за певним правилом. Не з будь-якої позиції і не будь-коли. Вона дратує бика, щоб він з середини арени кинувся на її коня. Тоді вона відтягає його на край арени й попід самим бар'ром тікає від нього, намагається однак триматися, якнайближче до небезпеки. Кінь окреслює величезний лук, і увесь час роги бика біля самого черева коня. І, власне, тоді вона і встромлює йому вістря в карк. Трудність цього полягає в тому, що треба керувати водночас і конем, який чує небезпеку й тікає від неї та не дуже є ласий на оплески. Кінь бо не хоче гратися зі смертю, а пікадор мусить до цього його змусити.

Ця подвійна перемога — і над конем, і над биком, якого навмисне дратує Кончіта й водить по арені так, щоб була для неї якнайбільша небезпека, — має в собі стільки грації й сміливості, що лише тепер можна цілком зрозуміти чи не найкращу оперу «Кармен». Зрозуміти увесь вогонь любови та всю трагедію Дон Хозе та зухвалість самої Кармен і її покору перед тореадором.

І знову фанфари, і знову Кончіта з плащем і шпагою. Монтерлян у своїй надзвичайній повісті «Люди арени» пише про любов тореадора до бика. Чи це любов до своєї жертви? Чи жертви до ката? Ні одне, ні друге. Це — любов до доброго противника. Нормально лише війна примушує людину виявити всі її сили. Але війна несе й руїну та смерть для інших, невинних. Тут же небезпека смерти також існує, але для тих лише, що самі її хочуть. Таку гру справді може плекатися народ, в імперії якого колись сонце не заходило.

(«Український Голос», рік I, ч. 5-6, 1949 р.)

НЕЗАБУТНІЙ КАНЦЛЕР

(У восьму річницю смерті О. Сеніка-Грибівського)

Певно кожен з нас знає ті дивні сни, в яких сонна з'ява мішається з відчуттям дійсності: вам щось сниться, і рівночасно ви здаєте собі справу з того, що це тільки сниться, а в дійсності це не правда. Сонна з'ява приємна, а дійсність болюча: і ви намагаєтесь переконати себе, що сон — це дійсність. Ви мучитесь цією боротьбою з самим собою і прокидаєтесь, вкриті потом, та проводите тверезу оцінку сну і дійсності.

Такі сни мучили мене роками після Житомирського братовбивства. Ось бачу я Канцлера з його привітною усмішкою на устах, як він виряджає мене в дорогу на схід і наказує бути обережним, щоб не попасти на советських недобитків і на німецькі пости над Бугом. Дружно тисне руку й повторює доручення. У мене таке приємне почуття — Канцлер, один з найвищих провідників ОУН, тратить стільки часу на розмову зі мною, таким невідомим, що ще не має за собою ніяких виконаних поважніших доручень.

І тут же починає мучити думка: та ж Буг давно за мною. Я вже у Львові, а Канцлер не живе. Адже мені оповідали, як відбувся похорон, як називається вбивник.

А Канцлер посміхається й каже: Друже Ольже! То неправда, що мене вбили. Я живий, і ми з вами ще не одну штуку втнемо німакам у Києві».

Прокидаюся вкритий потом і, прийшовши до себе, стверджую, що це тільки сон. Що Канцлер не живе...

**

Іншим разом бачу уві сні шпитальні ліжка, на ліжках ранені з забандажованими руками, грудьми, головами. Багато незнайомих облич, але трапляються й знайомі. Боже, яка радість! А казали, що вони не живуть! Ось мої партизанські друзі, яких

ми поховали. Ось лежить Мітринґа й регоче до мене крізь бандажі, що тісно стискають прострілену бороду. Я кидаюся до нього: «Мітька — ти живий?» Він відповідає своїм хриплим голосом: «Ге, ге, ще не викопали тієї руди, з якої зроблять кулю для мене».

І знов думка каже: та ж я сам чув передсмертне його хрипіння над Случем, бачив його останні корчі, бачив його мозок на плечах, — він не може жити! А Мітринґа хрипливо сміється: «А подивись — там лежить Канцлер, теж живий».

І дійсно: там лежить Канцлер і посміхається до мене. Крізь бандажі просякає кров. Погляд його втомлений, обличчя змучене і страдницьке, але успішка, та неповторна Канцлерова, всіх підбадьорююча успішка — грає на устах. Він живий. Але це тільки милий сон, що обертається в кошмар.

Ось бачу наше організаційне помешкання у Львові, в яке вбігає задиханий повновидий закарпатець (його прізвище загубилось на довгих шляхах української революційної боротьби), з чорним від куряви обличчям. Його очі змучені, коліна вигнаються, але він намагається стати на струнко й голосить, що прибув з Житомира.

Житомир — це передова база нашого проникання в прифронткову смугу. Це наче б польова квартира нашого наступу. Звідси приходили вістки про втрати й успіхи. Та цим разом приносить зв'язковий кошмарну вістку: «Інж. Сціборський і Канцлер — вбиті!» «Ким? Гестапом?? Ні! Московськими агентами? Ні! Випадок? Ні! Вбиті бандерівськими братовбивцями!!!

Скрито, здаду, катівським пострілом у потилицю вбивник не мав відваги глянути ввічі своїй жертві; той, що дав наказ на вбивство, — не мав відваги признатися до цього одверто й сказати причини, подати мотиви злочину.

Бо й які могли бути мотиви? Ким був сл. п. Канцлер?

**

Для багатьох — Канцлер був втіленням революційної боротьби, що її вели УВО — ОУН. Скрізь, де кипіла праця й де йшли найбільш завзяті змагання, де була найбільша небезпека — там був Омелян Сенік.

Почавши працювати в революційних гуртках молоді ще в гімназійні часи, з 1914 р. О. Сенік в армії. На сербському фронті, в Альпах — фронтові землянки знають цього відважного й товариського підстаршину, що за відвагу дістає старшинський ступінь.

У жовтні 1918 р. О. Сенік спішить до Львова, й з вибухом революції він в перших лавах боїв за Львів. В складі III. Корпусу б'ється на жовківському фронті, а згодом бере участь у Чортківській офензиві. В складі VI Бригади УГА бере участь в переможному наступі на Київ. Переходить два рази тиф, але коли УГА починає вириватись від червоних, він разом з Ю. Головінським вириває II Бригаду з рук москалів, перестрілявши комісарів.

Його революційна вдача не мириться з жодним утиском. Потрапивши до польського табору інтернованих в 1920 році, втікає до Львова, де кидається у вир підпільної діяльності. Творить перші революційні гуртки, що вливаються згодом в УВО, даючи їй готові, заправлені кадри.

Ставши так співзасновником УВО, О. Сенік одержує функцію зв'язкового Головної Команди УВО з широкими колами громадянства. Чи може бути небезпечніше завдання для підпільника, як сталий зв'язок зі світом, в якому чекає на нього шибениця? Але О. Сенік виконує роками це завдання, закріплюючи УВО в терені й нав'язуючи все нові нитки. Рівночасно виконує ряд інших, найрізномодніших завдань, за що й дістає від полк. Коновальця ім'я Канцлера, яке пережило й його самого.

Як найближчий друг і співробітник сл. п. Ю. Головінського бере участь в різних акціях УВО, потрапляє кілька разів в ворожі руки, але щастя йому завжди усміхається, і він далі в роботі. Належить до тих, які дивляться далеко вперед і підготовляють бази під зтяжну боротьбу фінансову й ідеологічну.

Остаточно розконспірований виїздить 1927 р. закордон, і тут починається новий етап його діяльності. Він хоче з боротьби жменьки членів УВО — з р о б и т и всенародну боротьбу. Це вдалося йому на рідних землях, це робить він тепер на еміграції.

Еміграцію трактує як базу визвольної боротьби. Починає редагувати підпільний орган УВО «Сурму», яка розходить на землях. Об'їздить усі еміграційні осередки й намагається включити їх в ті процеси, які проходять на землях, а тим самим включити їх в боротьбу.

Виконавши це завдання в Європі, їде до США, де проводить величезну організаційну роботу, що стала підвалиною могутнього руху за океаном. Закладає нові націоналістичні організації та пресові органи, включає існуючі в могутнє річище націоналізму. Сьогоднішній стан українства США й Канади — це заслуга його натхненої праці.

На I Конгресі Українських Націоналістів О. Сеника покликано в члени Проводу УН. Важкі завдання зв'язані з перетворенням УВО в ОУН вимагають людини незвичайних здібностей, і Канцлер їде на землі, як перший Крайовий Провідник ОУН та працює там на цьому становищі цілий рік.

Повернувшись знову за кордон, веде багато справ краюї боротьби, починаючи з постачання нелегальної літератури й кінчаючи зв'язком з землями під московською окупацією. Переходи кордонів, прикордонні зустрічі, пачкування зброї — всі найнебезпечніші завдання виконує Канцлер. Живе під чужим прізвиськом, завжди нелегально. Переслідуваний польськими гончими листами, як співорганізатор убивства Перацького — попадає до чеської, а згодом до швейцарської в'язниці.

1934 р. їде знов за океан — цим разом головну увагу звертає на Канаду. І тут постають та закріплюються націоналістичні організації й пресові органи, що включають тутешню еміграцію, якій загрожувала денационалізація, в широкий фронт визвольної боротьби.

1938 г. їде до південної Америки, і в Бразилії, Аргентині, Урагваю, Парагваю закладає нові, або підсилює існуючі організації та видавництва.

Ще сучасна наша історія не написана. Але той, хто її писатиме, мусітиме підкреслити факт, що й сьогодні поборюваний деким український націоналізм — переміг ідейно. Що сьогоднішнє обличчя українського фронту боротьби, духове обличчя всієї України — має виразну печать націоналізму, носять риси, вирізьблені невтомними борцями ОУН. Найбільше праці в цей процес на світових просторах — вклав сл. п. Канцлер.

1941 р. Канцлер мав вже понад 50 років і знищене здоров'я. Але дух його і воля були загартовані, а інтелект налагодований новими ідеями. Він горів плянами боротьби й мав силу їх запроваджувати в життя. Своєю енергією він налагоджував інших.

У Кракові німці хотіли його арештувати й не пустити на українські землі, бо знали, що він зробить найбільше для закріплення суверенної української ідеї на безмежних просторах України. Він тікає нелегально до Львова, а звідти їде до Житомира. Ніхто не забуде тих днів і Канцлерового запалу.

Він плянував залізну мережу ОУН, якої не переможе жоден окупант. Цілими ночами оповідав він про силу Організації, яка, закорінившись на землях і маючи свої рупори в цілому світі, — може мірятись навіть з найсильнішим ворогом. Як горіли

його очі при цьому: «Друзі, така Організація буде сильнішою від англійського острова. Тому німаки так стережуть шляхи в Україну» — казав він перед виїздом до Житомира.

І німакам, і москалям була страшною така Організація. Тому Канцлера остережено перед ними. Але на допомогу одним і другим прийшла рідна анархія зі своїм пострілом у потилицю.

**

Не віряться, що Канцлер, ота жива, мов живе срібло, і життєрадісна, як юнак, людина — не живе. Не віряться, що українець міг вбити такого масштабу борця, не маючи його ким замінити.

Але Канцлер живе. Не лише у снах. І це не фраза святочної статті. Його бачать тисячі тих, що його знали, його відчують мільйони тих, для яких він горів. У хвилину сумнівів, в хвилину заломання — їм усміхається обличчя Канцлера і кличе їх вперед. Він, що перейшов тисячі заломань і невдач і з усіх вийшов переможно, — присоромлює кожного, хто вагається. Він стоїть на кожному роздоріжжі і вказує шлях. Його усмішка запалює віру в перемогу, яка дається тим, що боряться так невтомно, як боровся Канцлер.

(«Українське Слово», ч. 408)

ПОСТРІЛ СЕРЕД НОЧІ

У вирі бою рушничні постріли ляскають тільки сухим тріском. Навіть вибухи набоїв, навіть вибухи бомб серед мегушні бою не роблять такого враження, як один постріл уночі, серед мертвої тиші великого лісу. Хто з вояків, зокрема ж партизанів, не пригадує собі чуда місячної ночі у лісі, коли місяць немов застиг на погідному небі, обливаючи срібною імлою верхи дерев, заливаючи молочним туманом сяйва поляни. Птахи сплять, і, коли обриваються на мить на гілці, то чуїне партизанське вухо ловить сплескіт їх крил, як зловісне клацання замка зброї.

Серед такої тиші один постріл розходиться рокотом хвиль, немов дикий приплив хвиль океану під прибережними скелями. Постріл цей вдаряє в тишу ночі, як страшна бомба. Здається, що хитається весь світ, що дрижить земля і очі душі бачать, як хвилі вибуху кладуть дерева до землі.

Таке враження робить серед тиші еміграційного завмирання нашої еміграції, що то «розклеюється», «влаштовується» і «робить» політику, зовсім майже вияловівши від справжньої мистецької творчості в ділянці слова, — маленька книжечка: *Євген Маланюк: «П'ята симфонія»* (Видавництво «Київ», Філядельфія).

Книжечка має всього 16 нумерованих сторінок, а поезії в ній займають тільки вісім сторінок. Але це поява, що в тиші еміграційних джунглів розлягається риком лев'ячого голосу. Справді бо відізався лев нашої модерної поезії. Відізався «коротким ударом», що справді брентить пострілом.

Епічні поезії «П'ятої симфонії» присвячені незабутній постаті Василя Тютюнника. Тема поеми — вихід з оточення між Дубном та Бородами. Вихід, що став стартом переможного походу на Київ-Одесу 1919 р.

Так стукає судьба у браму серця
І треба вмить почути віщий стук...

Ось поетичне скоплення психологічної проблеми всієї операції, а в першу чергу її переломового моменту. І вся ця невеличка поема — це драма перелому. Це те, чого нам бракує: пориваюча література. Публіцистика, наукові твори, доповіді, спогади — все це потрібне, все це добре. Але пориваючий образ — це те, що необхідне. Такі образи дають тільки великі мистці. «П'ята симфонія» — це рідкий приклад, рідка поява того, на що чекаємо завжди, чого у нас мало. Чим би була Французька революція без «Марсельези», чим би був польський народ без творців Сенкевіча?

Є. Маланюк писав у своєму «Посланні»: «Коли у нації вождів нема, тоді вожді її — поети». Скільки було дискусій над цим ствердженням! Але дискусії нам нічого не допоможуть, бо не допомогли вони нікому: без міту, без пориву нема революції, нема ніякого піднесення, ніякого зрушення. І пориваюча література нам потрібна. Як же добре, що саме Є. Маланюк дає нам «П'яту симфонію». Як приємно, коли поет виправдує своїм ділом свої твердження...

Наче на фільмовій стрічці пробігають в поемі постаті, гострим кадром вирисовується ситуація і в ній герої. Але це ж не трактат, не історична студія, і читач, беручи книжечку в руки, питає: а мистецькі засоби? Мистецькі засоби «маланюківські» в повному значенні цього слова. Але це вже не є Є. Маланюк доби «Гербарія». Це навіть не гладко тесаний з мarmору Маланюк «Перстня Полікрата». Це щось більше, більше як Маланюк, що показав нове обличчя у «Владі» — це повна зрілість, свобода вислову, що переливається через вінця, невичерпність Майстра.

Можна для прикладу навести багато образів, як ось:

То мить була, коли скалками терцій
Дробило час.
... Штабний вагон у тужаві нестями
А обр'ями — смертоносний танк...

Це типово «маланюківські» образи, але вони завжди свіжі:

Перед двірцем вже двиготів мотор,
Щоб як на крилах пристрасти понести
В страсного дня розіскрений прозор.

Або:

Західне сонце вдарило в лісок,
Мов золота граната...

Але вартість «П'ятої симфонії» не вичерпується образами. Головне в ній — це драматична напруга, драматичний малюнок подій. Маланюк гідний Є. Маланюка. Пориваючий твір, що мусить мати продовження. І цього продовження ми просимо й вимагаємо від Автора. Вимагаємо, бо знаємо, що тільки Є. Маланюк може так почути «стук судьби у браму серця» і нам передати її віщий стук.

(«Українське Слово», ч. 647, 4 квітня 1954)

НЕ ВИГОЛОШЕНЕ ПРОЩАННЯ

над могилою сл. п. д-ра ОСТАПА ГРИЦАЯ

Наш незабутній Докторе!

Депеша про Вашу несподівану смерть — вразила нас боляче в суботу 8 травня. Вона сухо повідомляла, що похорон відбудеться на «Вальдфрідгофі», на якому стільки заслужених українських діячів чекають дня воскресення із мертвих, у вівторок, 11 травня. Ви стільки виявили доброзичливості й довір'я до «Українського Слова» взагалі, а до мене, як редактора, зокрема, що не маю потреби запевняти Вас про те, як дуже я хотів би віддати Вам останню пошану, висловити найщиріші слова болю, кинути грудку землі на глуху домовину й просити Бога, щоб ця чужа, непривітна земля Баварії — була Вам пером.

Алеж як прибути на Ваш похорон, коли треба на час випустити з друку наш часопис? Часопис, що його Ви називали завжди «нашим» і стільки дали для нього? Напевно, кожен відрухоно обуриться, не розуміючи, як так, щоб не можна прибути навіть на похорон одного з найцінніших співробітників? Але напевно розумієте це Ви, як розуміли умови нашої праці. І саме в цьому причина нашого виїняткового болю: не можна кинути грудки землі на могилу того, хто виявив супроти нас найбільше серця, висловив нам найбільше — нехай і незаслуженого — признання, дав нам найбільше моральної підтримки.

Ви, Незабутній наш Докторе, чи не найбільше цінили ролю преси. І то в той час, коли ця преса, що так широко користалася з плодів Вашої праці, не потрапила ніколи забезпечити Вашого прожитку, не зорганізувала видання Ваших творів, яка більше потребувала Вас, як Ви її. А проте ні від кого не чули ми такої оцінки преси, такої пошани до важкої, невдячної, чорної роботи журналіста й редактора, як саме від Вас.

Часопис ніколи не може задовольнити ні усіх своїх читачів, ні навіть своїх співробітників. Вони мають більш чи менш слушні завваги й претенсії. Ви мали найбільше право висловлювати жаль, але Ваші листи повні такого зрозуміння, якого не знайде ніколи жоден часопис, не зважаючи на те, що Ви були завжди пресою покривджені, а вона користала з Вашої неоціненої ще праці.

На Вашому гробі покладено багато вінків — від установ, від організацій, від визначних особистостей. У болю склонили голови над Вашою домовиною політичні діячі й працівники пера. Але не віддячилися Вам ті, кому Ви стільки приписували ваги — читачі Ваших творів. У Вашій особі відходить від нас рідкий сьогодні зразок робітника пера (бо Ви себе завжди вважали тільки робітником пера, не маючи нічого від тих, що судять себе самі, замість дати себе судити читачам), який своє признання бачить у служінні загалові читачів і критерієм оцінки своєї творчості вважає вплив тієї творчості на читача. Сьогодні модно вважати читачів за мотлох, над яким можна глумитись. Ви ніколи не йшли за жодною модою, тому Вам судилось створити свій власний стиль, створити вічні вартості, які перетривають віки, встоять перед всіма лихоліттями, що їх переживає наша Батьківщина, і будуть збережені в скарбниці Нації, як найцінніші скарби її духового надбання.

Вас оцінюватимуть політики, ідеологи, критики, історики літератури, літературознавці. Мені доводиться бути тільки гордим, що перший ширший нарис, хай тільки й часописного характеру, про Вас появився з-під пера співредактора «Українського Слова» д-ра М. Небелюка й на сторінках саме нашого часопису. Буде це вихідна точка для кожного дослідника Вашої творчої спадщини. Мені дальша оцінка не належить, за неї візьмуться більш компетентні. Але я маю право висловити Вам подяку за ту науку, яку Ви дали молодшому поколінню працівників преси, до якого належу й я.

Кожен юнак шукає самого себе, шукає шляху, шукає верстових стовпів, за якими йшов би у життя. Кожен юнак в тому шуканні виходить з опозиції до минулого, бо вважає себе в праві творити майбутнє й вважає себе покликаним творити те майбутнє по своїй фантазії, не оглядаючись на минуле, а ще менше на сучасне. В цьому періоді для кожної молодої людини вирішується найкапітальніше питання: або здобуде вона правильні основи, знайде правильний ґрунт для свого способу думання, закориться на справжніх вартостях, чи піде на манівці?

Я належу до тих, яким Ви своєю творчістю дали якір, що охоронив нас від манівців, кинувши на шлях ґрунтовної праці для здобуття освіти, а потім вказав шлях життя: впертої, невдячної, але необхідної праці для добра загалу, яку хтось же мусить робити, хоч є багато праці легшої, «приємнішої», а рівночасно такої, що на ній на людину не показують пальцем, як на дурня, а в найкращому випадку — як на дивака.

Ви вказали нам цей шлях прикладом власного життя. Ви зазнали злиднів сироти, сина вдови по священникові. Ви зазнали злиднів емігранта. Ці останні злидні Ви взяли добровільно на себе, бож перед Вами було багато можливостей влаштуватись на сталу працю, яка заповнила б прожиток. Ви залишилися при літературній у нашому розумінні праці, щоб мати можливість працювати над тим, за що не платять, але що необхідне для українського загалу: літературна, літературознавча й публіцистична творчість.

Завдяки цьому Ви не мали зовсім особистого життя. Ви його зреклися в ім'я можливості служити загалові, служити майбутньому.

Саме це зробило з Вас приклад для наслідування, зразок, на якому виховалось ціле покоління, що намагається в міру своїх сил виконувати свій обов'язок. А Ви, зі свого боку, не жаліли нічого, щоб до молоді кількох поколінь підряд підійти близько, якнайближче й дати шукаючим те, що їм необхідне.

Ви шукали вічних вартостей. Ви їх підкреслювали там, де вони були, Ви закликали їх творити й розбудовувати. І це те незнищенне у Вашій творчості й праці, це те, що створило тверде поняття «Грицаєвого підходу».

Але Ви залишили ще один зразок: зразок людини, яка займається справами аполітичними, не встряває в політику, займається перекладами перлин світової літератури, але яка всім серцем своїм з тими, що ведуть збройну й революційну боротьбу за суверенність української держави. Бож Ваша творчість була для України, яка стала Вам єдиною Матір'ю, Дружиною і всім, що Ви в житті мали. Звідси Ваші відгуки на кожен чин УВО та ОУН. Ви бо шукали незрушимої вартості, а що є більш незрушиме, як самопосвята для Нації? І цим Ви показали шлях для всіх дослідників: не замикатись в кабінеті, бо кабінетна праця буде мертва, якщо вона не буде включена в кровообіг національного організму.

Для розбудови ідеологічного надбання українського націоналізму Ви служили саме боротьбою за вічні вартості. Цим Ви зв'язані з діяльністю і Церкви і Націоналістичного Руху,

і преси, і науки, і літератури. Коли шлях Ваш життєвий був винятково важкий, то за те ж і здобутки Ваші, осяги Ваші — незміримі. Чи це не моральний батіг, не наказ для живих: продовжувати велике діло, іти шляхом, найважчі колоди на якому зрушив д-р Остап Грицай.

Нехай Господь дасть нам сил продовжувати Ваше діло. Нам було легше, бо нас стоятимуть десятки при тій праці, яку Ви несли самі. Але ж і заслуга буде менша. Ми не залишимо по собі й частини того жалю, що Ви залишаєте по собі.

Прощайте, наш Учителю і Друже! Не судіть нас за слабості наші. Перед Престолом Всемогутнього просіть для нас ласки Його, щоб дав нам сил іти Вашим шляхом.

(«Українське Слово», ч. 654, 23 травня 1954)

РИТМ ЖИТТЯ

Живемо в добі, яку соціологи називають добою пришвидшення історії. Біжимо все швидше, творячи т. зв. поступ.

У чому виявляється цей «поступ»? — У тому, що майже кожен з нас має помешкання у «функціональному» бльоку, в якому людина чується щораз більше самотньою, перебуваючи в юрбі, яка чекає спільного транспорту, чи в черзі супермаркету. Винаходимо й будуємо літаки надзвукової швидкості, від яких не можемо спати й які заборонені на тому чи іншому континенті...

Людина, що тисячоліттями змагалась за свободу, стає не-вільником будильника, що кличе до праці, на якій платять все краще, але не платять даремно...

Добробут, за який так змагаємось, комфорт, якого так прагнемо, штовхає нас до організованості. А організованість доводить нас до того, що Лювр оглядаємо за півгодини, а Сік-стінську каплицю за 15 хвилин, забуваючи про необхідність *студіювати* вияви людського духа.

Повертаючися з «організованих вакацій», стверджуємо, що «щось зламалось, щось не в порядку». Якщо запитаємо себе, коли це почалось, то ствердимо, що все почалось від того, що людина міста одного дня перестала дивитися на світ, перестала помічати схід і захід сонця, перестала жити з погодою, бо в підземці завжди тепло, бюро й фабрики кліматизовані. Американці називають це «ер кондишен». Але горе в тому, що все стало кондиціоналізоване. Людина випала з ритму життя, ритму природи.

Люди, охоплені темпом життя, збайдужіли до радості й до страждань. Своїх власних і загалу. І тут людство опинилося перед небезпекою.

Залишімо на боці політичні аспекти сучасних проблем. Хто з людського погляду був шокований голодом в Україні 1932/33 років, коли загинуло понад 15% народу? Хто

не міг спати чи їсти, коли щоденно гинули десятки тисяч невинних дітей втікачів з Бенгалії? Хто сьогодні думає над проблемою: що станеться із людством, коли гідрогенна бомба знищить мільярди людей або коли нам забракне води чи кисню в зв'язку із затруєнням довкілля. Перед обличчям таких проблем ні українці, ні французи не можуть бути байдужі. Байдуже, чи про них говорить А. Солженіцин, чи перед ним Є. Сверстюк.

Ці проблеми не можуть нам бути «далекі», бо вони нам дуже близькі, якщо хтось із нас здібний думати про основне.

Основний гріх нашої цивілізації — ми відірвалися від ритму життя. Єдиний шлях повороту — поворот до джерел.

«Воля, рівність, братерство» — гасла великої Французької революції — не порожні слова, хоч вони й не здійснилися, бо потонули в каламутних водах політичних і національних інтересів. Але сьогодні, т. зв. національні інтереси, парадоксально це чи ні, набирають загального значення. Не можна сьогодні здійснити власного національного інтересу, не беручи до уваги інтересів всіх інших народів. Одиниця, хоч і як «визволена», не може бути вільною, коли не будуть вільні всі.

Тому — боротьба, що ведеться в Україні за людську й національну свободу, ведеться за всіх, і за нас особисто.

Щоб побудувати світле майбутнє, треба знати минуле. Система винищування мільйонів у концтаборах, практикована Гітлером, торкалась усіх. Система придушування вільної думки московським імперіялізмом, що прикрився гаслами «міжнародного комунізму», загрожує усьому світові. Тому, хто стане на оборону С. Караванського, В. Мороза, Є. Сверстюка, В. Чорновола, Л. Лук'яненка, І. Дзюби, І. Світличного, — стає на оборону власної свободи. Свобода бо неподільна, й від цього принципу не можна втікати.

Чи французи з народження, чи французи українського походження, — всі мусимо звернутися до джерел: до гасла волі, рівності й братерства для всіх. А це значить: не може нам бути байдужою доля С. Караванського, Л. Лук'яненка, В. Мороза, Є. Сверстюка, І. Світличного, бо вони змагаються за рівність і братерство всіх у вільному житті людей і націй.

Життя людства страждає від первородного гріха: випадання з ритму життя. До життєвого ритму належать і моральні цінності. Користування здобутками технології доводить до нервовості, невдоволення, суму й нудьги. До повернення до нормального ритму життя належить — повернення до мораль-

них вартостей. А між ними перша: змагатись за великий ідеал, що зветься — свобода для всіх.

В СРСР здійснюється вже понад 50 років поневолення людини й народів. Сьогодні Москва шукає союзників на заході — проти Китаю, ладна навіть перейти на засаду расизму. Ми — проте — не можемо бути расистами. Азія чи Європа — вони мусять бути вільні. Мусять давати людині право на вільну думку, а народам — право на вільний розвиток.

(«Свобода», 1955 р.)

ЛІТЕРАТУРА Й МИСТЕЦТВО

НЕВГАСИМЕ ПОЛУМ'Я ЄРЕМІЇ

(Є. Маланюк: *Поезії в одному томі. Нью-Йорк, 1955*)

Останній з «п'ятирічного грона» колишнього «Вістника», Євген Маланюк височіє сьогодні самотньою колоною на руїнах нашого поетичного дорібку між двома світовими війнами. Коли сьогодні українська проза блищить цікавими й глибокими творами, то в поезії нема появ, які були б на рівні поетів «Вістника», що справді створили й визначили нову добу. Може, саме високий рівень цієї доби змусив замовкнути цілий ряд молодих adeptів музи? В нетрях Америки замовк зовсім О. Стефанович, не здобулись ми на видання творів О. Лятуринської, щоб мати поруч Є. Маланюка книгу найвищого рівня.

Між руїнами римського форуму стоїть непорушна, у всій своїй красі — тріюмфальна брама-арка Тіта. Сліпить її білий мармур, відриваються — наче живі — легкі плоскорізьби, а довкола — кладовище. Коли перенести це в нашу літературну дійсність, то матимемо Є. Маланюка, а довкола могили О. Ольжича, О. Теліги, Л. Мосендза, Юрія Клена. Якимись дошками закритий О. Стефанович, руштуванням нашої видавничої недолугости заставлено О. Лятуринську.

Тим більшим є досягнення Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці, що гроші Східньо-Європейського Фонду використало на видання тому вибраних поезій Є. Маланюка, включно із недрукованою збіркою «Проца».

У першій своїй збірці («Стилет і стилос») Є. Маланюк правильно окреслив себе: «Я кривавих шляхів апостол». Апостолом кривавих шляхів України він був і є в сучасній своїй твор-

чості, дай, Боже, щоб ним і залишився. З силою старозаповітного Єремії плаче він кривавими сльозами над втратою державності, над втратою батьківщини. Шукаючи причин катастрофи, вогнем Єремії картає наші слабості.

Чим був Д. Донцов у публіцистиці, зокрема в боротьбі з малоросійським комплексом і московським підступом, тим є Є. Маланюк в поезії — бичем проти кволости й разхлябаності. Вороги бо винні в наших нещастях, але ж вони нас не перемогли б, якби не наша рабська психіка, якби не наша вайлуватість, не наше загрузання в родючій чорноземі і розніженість сонцем. Тому стільки у Є. Маланюка хвали на честь «сворости бронзи», тому стільки сантименту до «римського орла» в протиставленні до чудової, але крихкої «степової Еллади».

Тому така туга у нього за готикою, за виходом з рівнини, яка (рівнина) нівелює, за пірамідальністю укладу нашого життя і думання та відчуження. Як гірко зве він тополі «єдиним готиком» України... Тому так картає заколисанисть шумом пшениць, рабськість у серці і з сумом стверджує, що не серед низин й родючості, а «на березі синього моря зростають крицеві раси».

Але картання його України й українців — з любови. Нема гарячіших любовних поезій, як поезії Маланюка, в яких він оспівує Україну, її красу, її можливості, її добре і зле.

**

Є. Маланюк — поет найвищого мистецького вислову. Його образи кипучо-бурхливі або соняшно-прозорі, але завжди глибокі, завжди рельєфні, завжди завершені й соковиті.

Є. Маланюк лірик. Але не тільки лірик. Хто знає, чи не прихований у ньому ще більший епік. Адже маємо ми такі неперевершені зразки його епіки, як «Послання», «Баллада про В. Тютюнника», «Липень» чи «Пролог» у останній збірці. Коли б дати змогу працювати над великими полотнами, ми могли б мати нашого «Дон Жуана» чи «Пана Тадеуша», хоч характером це були б поеми, які продовжили б перервану творчість Лесі Українки. «П'ята симфонія» — найкращий доказ його епічних здібностей і даних.

**

За Є. Маланюком вже 9 книжок поезій і книжка літературних нарисів, що, на жаль, знайшли наразі надто ма-

лий відгук. А ще сл. п. О. Грицай казав, що в сучасній українській літературній критиці Є. Маланюкові належить виняткове місце. Його есеї про російську літературу й слабості української — чекають ще свого дослідника, що дасть їх нашому загалові як неоціненний самоцвіт: для задоволення і науки про основи всіх наших трагедій.

Є. Маланюк живе і творить. «Мобілізований добою» він не складає зброї, і тому слід гаряче привітати «Прощу», що свідчить про творчу снагу поета. Йому суджено велике щастя: в розпалі творчості він вже може бути предметом студій і монографії, яка показала б всі скарби його творчості, зачарувала б читача неповторними вартостями Маланюкової поезії, думки й мистецьких засобів.

Поет казав колись, що є одна капітальна тема, зовсім нерозроблена в нашій літературі: письменник і біографія. Якийсь дослідник візьметься за цю тему й у відношенні до Є. Маланюка. Ствердить він, що Є. Маланюк був активним учасником боїв на Сході, найкривавіших боїв східнього фронту першої світової війни. Ствердить він, що Є. Маланюк був активним учасником Визвольних Змагань і пройшов їх поруч таких командирів, як Василь Тютюнник і Андрій Мельник. Ствердить, що поет був вірним сподвижником тих, які творили невмирущі духові цінності Націоналістичного Руху.

Дехто дивується, що Є. Маланюк тримався емігрантом і не включився ніколи в активну дію націоналістів. На це знайде відповідь в творчості поета:

Поете! Ти також є князем висоти
І тільки уторі — ти і краса і сила,
Та на землі, в житті ходить не вмєш ти,
Бо перешкодою — твої великі крила.

Ця думка поета, висловлена ще в 1922 р. («Альбатрос»), буде дискутуватись на всі лади. Але поет вийде оправданий, якщо до кінця збереже своє ствердження: «Завжди напружено, бо завжди — проти течій»...

(«Українське Слово», ч. 707, 29 травня 1955)

МИСТЕЦТВО Й ПОЛІТИКА

Скільки на цю тему виписано чорнила, скільки викручено на різних друкарських машинах фарби! І все ще є наївні, які вважають, що між цими двома поняттями нема нічого спільного...

Не заперечуємо: є мистці, що не займаються політикою, що цураються її, чи тікають від неї. Але тим гірше для них, — вони ніяк не можуть перешкодити, щоб їх не робили знаряддям політики. Візьмім для прикладу такі факти — найбільші комуністи, загніжджені, напр., у Франції, саме в мистецьких колах, які найбільше кричать про аполітичність мистецтва; поїздка того чи іншого театру або балету з Парижу до Японії, Єгипту чи Бразилії має на меті, коли не політичні, то господарські досягнення: наблизити держави між собою, дістати замовлення на книжки, на театральні п'єси, а часто й на промислові вироби, з'єднати симпатії, які придадуться потім в політиці.

Червоні москалі під цим оглядом мають той плюс, що відкрито признаються до політичності свого мистецтва. Вони просто карають своїх мистців і всіх мистців, що підлягають їхній владі, за всяку спробу аполітичності, хоч і називають це «втечею від життя» або якимось інакше.

Як це виглядає в літературі, в фільмі, в театрі, в радіо — знаємо. А як це виглядає в балеті — бачимо тепер, під час гостювання в Парижі московського Ансамблю народних танків СРСР під керівництвом лавреата Сталінських премій, «народнього артиста СРСР» Ігоря Мойсеева, до речі — нашого ж таки землячка, родом з Києва, що є живим доказом, як Москва шляхом шкіл і мистецтва денационалізує поневолені народи.

Балет Мойсеева виступає в Парижі аж 28 днів у величезній і найкращій залі Парижу — Пале-де-Шайо, яка кожного вечора виповнена по береги. Квитки на всі виступи випродані були вже за два перші тижні виступів. При цьому слід підкреслити нечувану в Парижі річ: на ці московські виступи

продають стоячі місця, і їх стільки, що публіку пускають сидіти на сходах і т. п.

Словом — балет має успіх, як рідко які виступи в Парижі, що бачив різні речі й має тонкий смак. Правда, між присутніми — ледве половина справжніх французів, не входячи в їх переконання. Правда, є досить французів, які не захоплюються цими виступами, але вся преса просто захлинається від похвал, й ці похвали підписані найкращими іменами фахових критиків.

Але чи є чим захоплюватися? Скажемо відкрито — ні, нема чим!

Те, що бачимо на чудовій сцені Парижу, це ні фолкльор, ні справжній балет. Це танки, компоновані Мойсеевим на базі народніх, до яких він наближається або відходить, залежно від власного бажання. Серед них є й один танок зовсім модерної композиції, яка з народністю нічого спільного не має («Футбол»). І хочби з якого боку підходити до показаного на сцені, захоплюватися нема чим.

Певно, це не аматори. Це професійні танцюристи, вибрані з сотень тисяч здібних. Вони чудово вишколені, вони працюють, як добре змащена машина й далеко краще, як машини советських заводів... Але — це ж прикмети кожного професійного ансамблю! Це високий ступінь техніки, а цим відзначається кожний добрий ансамбль професіоналів, і в Парижі, зокрема, таких за пару років — бачите сотні. Для того, щоб захлинатися від похвал, треба ще чогось більше: чогось великого в композиції, чогось оригінального в строях, чогось незвичайного в змісті.

І нічого такого не знаходимо. Композиція — рішуче пересічна, нічого нового й нічого небаченого. Строї — переважно просто скандальні, зокрема в усьому, що відноситься до російськоро фолкльору, вбогість якого аж плаче в порівнянні з у цій же програмі виведеними танками Молдавії чи України. В українській «Дрібушці» строї таки погані (у дівчат, а в хлопців — зовсім не українські, може, — семигородські), в татарському танку (та й у деяких московських) нагадують тандиту випадково зібраних строїв наших аматорських еміграційних ансамблів.

Зміст? — Нема душі, — кажуть приватно французи, що говорять щиро, «між своїми». Як не можна ні укладу танків, ні багатства строїв, ні оригінальності виведення танків і композиції порівняти з тим, що нам показали в цій ділянці юго-

слави, так нема ніякого порівняння змісту з, напр., балетом Латинської Америки, Фернандеса.

А все ж заля гуде оплесками... Один «Ле Монд» відважився написати, що не показав Мойсеев нічого надзвичайного, а оплески — «підтримує партія» (комуністична), бо дійсно «клякери» розсаджені, і вони мають завдання не лише бити браво й викликати на «біс», але й мусять захоплено вигукувати та шикати, коли хтось говорить і, мовляв, перешкоджає відчувати всю геніяльність мелодій та взагалі порушувати набожність вечора.

Ну й чому ж тоді преса так захоплюється? — Дуже просто: тому, що сьогодні політика ще наставлена на коекзистенцію і советських гостей треба приймати якнайчемніше.

Ми можемо зрозуміти вимоги політики. Дисциплінована нація, нація вироблена — без наказу підпорядковується напрямним державної політики. Але тут «чемність» іде задалеко. Не можемо зрозуміти, як дешево, ні за що продають французькі (паризькі) рецензенти своє мистецьке сумління...

Так виглядає політика з боку паризьких господарів. А як виглядає вона з боку «гостей»?

З боку гостей виглядає політика дуже консеквентно, як і у всьому іншому. Адже це не танки народів СРСР, а просто тільки — танки СРСР. І коли французька преса каже, що найбільшим успіхом втішаються танки молдавські й українські, то це зовсім не значить, що й ці народи вирізняє ця преса. Тому слушно зауважив проф. О. Кульчицький на базі рецензій у паризькій пресі, що українцям нема чого тішитись успіхом українських танків.

Все в балеті наставлене на те, щоб довести, що є один советський народ, що рівнозначний з поняттям «руський народ». В ньому існують такі чи інші відміни, як ось у Франції є провансальці, баски, бретонці чи ельзасці, але ж нікому не може спасти на думку трактувати їх інакше, як членів однієї французької нації. І цю мету Москва осягає повністю: все на сцені більш чи менш подібне. Кроки якимось підозріло наближені (більше чи менше, бодай деякі), свисти в українських танках, плескання по халявах, стукання по землі й акробатичні скоки — нагадують все неукраїнське, зокрема, коли йдеться про чоловіків. В жіночих руках ще якимось затриманий український стиль, але в чоловічих — не дуже.

Білоруські танки таки нічим не відрізняються від московських, навіть для нашого ока.

Отже — політика тут грає на всі сто, й нам нема підстав тішитись «популяризуванням українського мистецтва». Бо тут незацікавлений глядач бачить тільки одну частину «советського народу», й жодний рецензент не звернув уваги на різницю між українськими танками й московськими, хоч навіть москалям не вдалось заховати московської вбогости і строїв і всього фолкльору.

Є в балеті однак дві дуже оригінальні й мистецькі постановки. Одна — балетна й стилева: «Монгольська фігурка», друга — розвагова й скорше циркова: «Боротьба двох карликів». На них мало хто звертає увагу, може, тому, що виконують їх поодинокі особи. Так само недоцінюють аджарського танцю.

Про музику, не зважаючи на привезену цілу оркестру, не можна сказати нічого іншого, як те, що вона не виходить за межі пересічності.

На підставі баченого можна сказати: ясно, що досі москалі не показували закордоном нічого подібного — без вимог надій на коекзистенцію вони не мали б ніяких рецензій і ніякої публіки.

(«Українське Слово», ч. 729, 30 жовтня 1955)

ВІД НАЦІОНАЛІЗМУ ДО АБСУРДУ

Бог свідок, як не хочеться писати цієї відповіді на безпідставні інсинуації Д. Д. на адресу «Українського Слова» у статті «Від націоналізму до комунізму» («Шлях Перемоги» з 30 серпня 1959). Бож зовсім не дивно бачити таку статтю на сторінках «Шляху Перемоги», знаючи *мораль того середовища, знаючи особу Головного Редактора часопису*. Воно, може, й не дивно бачити під статтею підпис Д. Д. (Дмитра Донцова), який не може вилагатися з рамок «молодечого стилю», але...

Але дивно, що авторитет розміру Д. Донцова може пуститись на такого роду *безпринципне перекручування, підтасовування, фальшування думки*. І все ж писати статю, що полемізує з Д. Донцовим, прикро й боляче. З двох причин.

1. Д. Донцова вважаю історичною постаттю. Людиною з історичними заслугами в боротьбі з Москвою, комунізмом, мафіями й розхлябаністю. І авторитету цієї постаті не слід би підважувати.

2. Д. Донцова вважаю одним з *батьків українського націоналізму й своїм вчителем*. Мені здається, що свою духову формацію завдячую в великій мірі творчості Д. Донцова, а також тим зразкам, на яких він моє покоління виховував, подаючи їх у редагованому ним ЛНВ і «Віснику».

Але — не можна мовчати, *коли учитель заперечує те, чого мене вчив, і сам підриває свій авторитет*.

Нехай читачі вибачать за цей ліричний вступ. Але Д. Донцов надто велика фігура в нашій історії, він надто довго був для мене особисто *кумиром*, щоб тепер я не висловив свого особистого жалю, що доводиться виступати проти нього. Але він мене навчив *цінити правду, служити ідеалам, дивитись в суть справи*, а не на уявну зовнішність, боротись за свої переконання, не зважаючи ні на що. Ця наука каже виступити навіть проти найсимпатичнішої людини, коли вона не має рації, *коли вона чинить зло*.

Згадана вище стаття Д. Донцова чинить зло. Коли б таку статтю написав я, маючи 20 років, — це було б зрозуміло й

не принесло б жодної шкоди, бо хто прислухається до думки двадцятилітнього юнака? Коли б таку статтю написав я тепер, — було б півбіди, бо ж авторитет О. Ждановича малий і відгук його статті завжди буде дуже малий. Але коли таку статтю пише Д. Донцов, — це вже злочин. Бо ж кому багато дано, з того багато вимагають.

А в цій статті Д. Д. висуває твердження, що Д. Андрієвський, а з ним і «У. Слово» скинули маску, стали на тому, що треба «скінчити з націоналізмом і шукати нової орієнтації». Якої? Д. Д. відповідає вирваним зі статті Д. А. реченням: «Не завжди комунізм є нашим ворогом».

Коли б таке написав головний редактор «Шляху Перемоги», це не дивувало б. Зрештою, кожен читач подумав би, що це міжпартійні порахунки. Але Д. Донцов? Коли він таке пише, то значить, що справді «У. Слово» проповідує комунізм, йде до комунізму, відходячи від націоналізму! Які з цього висновки? Такі, що треба почати війну проти «У. Слова» й проти середовища, що «У. С.» видає, бо там завелась московська агентура...

Який абсурд! Абсурд, гідний маленького партійного полеміста, вульгарного агітатора, демагога, а не нашого вчителя. Така інсинуація надто низька, щоб на неї відповідати, щоб когось переконувати в протилежному. Адже чи відповідав би Д. Д., коли б йому хтось закинув, що він і досі залишився марксистом, яким був? Людину ж судять по її житті і праці, а не по вирваному реченню.

Д. Донцов вважає смертельним гріхом, що Д. Андрієвський у своїй статті ставить за зразок Тіта. В моїх вухах ще й досі брентить доповідь Д. Д., яку він виголошував у 20-ліття національної революції на запрошення Української Громади у Варшаві. Починалась вона приблизно так:

Дехто й досі бачить більшовицьку революцію, як п'яне гуляння злодіїв, що крали годинники. Але суттю більшовицької революції є не крадіж годинників, а Ленін. Це правда, а чи це значить, що Д. Д. вже тоді був більшовиком і ставив за зразок Леніна? Ні. Але у Донцова є такий підхід до всього, як у бандерівців: коли ти читаєш більшовицьку газету, то це тому, що це треба для побороювання ворога. Коли Д. А. згадує Тіта, то це тому, що він йде до комунізму, коли я запрошую на переговори В. Винниченка до Парижу, то це діється для визволення України. А Д. Донцов вважає, що коли бандерівці виробляють Бог знає що, а при тому йому говорять комплі-

менти й використовують для партійних поражунків, то ніякої небезпеки не може бути.

У математиці відома метода зведення до абсурду. Ця метода дорога серцю Д. Донцова. Але в математиці все відбувається на папері чи на таблиці. І доки від абсурду цифри не доведені до логічного висліду, ніхто не споруджуватиме будинку. В публіцистиці можна абсурд ставити в плян будови. Алеж це не личить Д. Донцову. Коли Д. Донцов це робить і тим приносить шкоду, то нехай не дивується, коли змушує цим виступати проти нього. А все ж ми триматимемося меж пристойности.

Зупинімся тут лише на питанні націонал-комунізму.

Не треба нікому доводити, що ми, всі співробітники «У. Слова», не є націонал-комуністами й не збираємося ними бути. Але чому нам не вільно говорити про таке явище, як націонал-комунізм? Чому нам не вільно говорити про Тіта?

Що Тіто комуніст — це так. Що ми проти комунізму — це також так. Але подати українським комуністам за зразок шлях Тіта — кому це шкодить? Чи не шукав і не знаходив Д. Донцов націоналізму у Хвильового, коли той підкреслював свій марксизм, але виступав проти Москви? Хто навчив мене цінити й любити Хвильового, коли не Донцов? Можна знайти його статті на ці теми. Чому він тоді не кляв Хвильового? Розуміється, тепер він готовий клясти, бо Хвильового цінять і може, перецінують противники Д. Донцова. А це вже міняє все в творчості Хвильового (не для нас, а для Д. Донцова!).

Певно, що ми не вважаємо за ідеал — комуністичної незалежної України, бо вона виглядала б так, як її описує Д. Д. в своїй статті або якось інакше. Але якби в Україні з'явився Тіто, чи Д. Донцов пішов би допомагати москалям його ліквідувати?

Напевно не пішов би, бо взагалі не ходить у походи, закликаючи до них інших. Напевно оцінив би це, як позитивний факт, але за однієї умови: щоб ніхто інший не оцінював би цього, як позитивного кроку вперед у відділенні від московської імперії.

Гомулка, Тіто... Чому про них говоримо? Не тому, щоб узгоджувати свої ідеологічні позиції з ними. Тут узгодження не може бути. Але розподіл роль, завдань може й мусить бути. Не кричіть, що я знову за Д. А. говорю про переговори з Кириченком чи Кальченком. Ні, переговорів я вести не буду. Але який революціонер не використовує всіх площин боротьби? Хіба тільки той, що ніколи революційної роботи не вів, а

лише теоретизував. «Шлях Перемоги» на кожному разі намагається використовувати таких революціонерів, як *гетьманці*. І Д. Донцов проти цього не виступає, хоч колись проти гетьманців кидав грім і блискавки в ім'я тієї ж засади, в ім'я якої сьогодні кидає проти «У. Слова»: не говорити з дияволом.

Біда тільки в тому, що критерії навіть диявола може устійнювати лише сам Д. Донцов. А це доводить до *подвійної моралі*, якої націоналізм (у моєму розумінні) не визнає і не допускає.

Маємо відвагу сказати те, що думаємо й цю відвагу матимемо завжди. Якщо комуніст Тіто підриває авторитет і силу Москви, то в цю мить не він наш найбільший ворог. Найбільшим ворогом є така Москва. Якщо для Донцова справи стоять інакше, то тут ми й бачимо його абсурд, і з цим абсурдом нехай він і залишається. Такий принциповості не задримо.

Це ж факт, що Скрипник був комуністом. Скрипник спричинився до повалення незалежної української держави. З цього погляду його ніхто не може реабілітувати. Але ж треба сказати, що коли б Скрипник утримався, то поневолення України було б, але не було б такої русифікації, яка прийшла після упадку Скрипника. Чи ствердити цей факт — це злочин і «націонал-комунізм»? Ні, це тільки ствердження правди й факту. Але Д. Донцов стоїть на ленінській засаді: «Якщо факти проти нас, то тим гірше для фактів».

Це дуже волонтаристично, цим Ленін і переміг. Але чи тільки цим? Ні, не тільки. І про це знає Д. Донцов, але в запалі боротьби з немилими собі особами він ладний це заперечити. Чи це гірше для фактів, чи для Донцова — це йому байдуже. Папір все витримає. А от які з того наслідки для читачів, що думає собі такий К. К. (стаття «Кому це цікаво й кому потрібно» в «У. Слові» з 20. 9.) — це Д. Д. вже зовсім не цікавить. У розмовах він не раз заявляв: «Я не політик, я публіцист». Тобто — я пишу, а ви несіть відповідальність за наслідки.

Це дуже легкий вихід з положення. Але безвідповідальний. Націоналістична мораль заречена. Націоналізм зведений до абсурду. Пробачте за терпкі слова, але воно так виходить. І не з нашої вини.

Ревізія і капітуляція

На самому початку своєї статті, Д. Донцов кидає грім і блискавки в бік тих, що відважуються переглянути становище своїх «юних днів, днів весни». Він уважає, що своє становище можуть переглядати лише Санчо Панси, й роблять вони це під тиском... комунізму. Отже, Д. Д. взагалі не допускає й думки,

що хтось колись може переглянути своє становище, і то зовсім не з опортунізму, чи під тиском комунізму, чи взагалі під впливом «сили диявола».

Чи справді воно так? Чи найбільші революціонери не переглядали своїх становищ, коли мінялися умови боротьби? Міняли, й це відомо всім, відомо навіть Д. Д., але він до цього не хоче признатися, бо йому так вигідніше заганяти противника в дошку. Але — в ім'я правди ці речі треба вяснити, щоб «баламутство не ширилося», як казали колись галицькі філософи.

Д. Донцов завжди і всюди виголошує, що умови нічого не значать, що велика і сильна людина «сама собі творить умови». Хіба ж це правда? Ну візьмим найпримітивніший приклад: що сталося, що Д. Д. сьогодні не має журналу, як мав колись «Вісника»? Що тут змінилося? Як бачимо з його статей, він не змінився, змінилися обставини. А чому ж він, єдиний в світі справжній волюнтарист не змінить обставин так, щоб він мав свій журнал розміру й характеру «Вісника»? Та ж коли йому хтось дасть засоби на журнал, то де він візьме колишніх своїх співробітників? Чи силою своєї індивідуальності знову нагло народить він О. Ольжича, О. Телігу, Л. Мосендза, Ю. Клена й інші?

І тоді він їх не народив. Допомогала ще й доба, яка сьогодні минула. І минуло багато чого, змінилося багато чого. І в історії завжди заходять зміни, й тільки фразери не беруть до уваги тих змін. Д. Д. часто любив колись ставити за зразок Ігнатія Лойола, як приклад невгнутости й безкомпромісности. Певно, Лойола ніколи не допускав думки, що свята інквізиція могла б бути скасована. Але ішов час, і церква скасувала інквізицію, хоч та сама церква в свій час звала її святою. Чи це значить, що церква пішла на співпрацю з дияволом? Якщо Д. Д. так думає, нехай відважиться це сказати. Або ще краще: нехай зважиться стати перед судом св. інквізиції. Хочу я бачити його на такому суді...

Цих прикладів досить, щоб ствердити, що ревізія певних становищ є річчю нормальною. Переглядає своє становище й Д. Д. Ну, для прикладу: чи відважився б тепер Д. Д. передрукувати у своєму журналі статтю Геббельса «Мораль чи мораліна»? З тих чи інших причин не відважився б. Ми маємо відвагу зізнатися, що змінили розуміння певних справ, Д. Д. цього не визнає. Але ж результат однаковий і в нього, і в нас. Чому ж тоді нас ляяти за той же результат? Зі звички зводити полеміку до абсурду.

Візьмемо ще одну річ, яку Д. Д. напевно назве ерессю, капітуляцією перед більшовизмом, служінням дияволу і т. п. Двадцять чи тридцять років тому ми не говорили б з комуністами, які приїхали за кордон. Просто тому, що це були виключно представники поневолювача, які стояли поза населенням України. Ну а сьогодні, коли всі виросли в комуністичній системі й не вміють думати поза комунізмом, хіба можна відмовитися від зустрічі з українцями, що зуть себе комуністами? Д. Д., як і бандерівці, скаже, що так. А ми скажемо, що ні, бо де ж тоді Україна?

У 1941 р., прибувши до Києва, ми почали організовувати молодь. Розуміється ту, що не була скомпромітована належністю до комсомолу. Це було дуже правильно, але... Але ми знайшли ледве дві сотні такої молоді. Сьогодні, мабуть, і того не знайшов би. Отже, висновок: треба розраховувати на молодь, що є в комсомолі, чи ні? Д. Д. скаже: ага, так ви, як і УРДП, за кадри в комсомолі й КП? Ви за диявола!

Маємо відвагу сказати, що так. Коли виключити тих, що сьогодні перейшли через комсомол, це значить, виключити всю українську націю на 80%. А хіба це можливо? Для Д. Донцова це можливо, бо папір усе витримує. Але для того, хто має підіймати національну революцію і будувати українську державу — без українців це неможливо. Хто каже інакше, той або нічого не розуміє, або говорить свідомо неправду. Ми знаємо, що коли б сьогодні довелось іти в Україну, то Д. Д. не пішов би, а казав би, що всім іншим треба йти. Приглядався б із Монреалю, як всі «роблять дурниці», а потім написав би добре про того, хто переміг, а зле про того, хто програв би. Але хто займається будь-якою роботою, той так чинити не може.

Я маю відвагу признатися, що я переглянув своє становище в вище названій справі. Не зважаючи на страшно важливу роль «ініціативної меншости», з тими двома сотнями, що були поза комсомолом, Києва не здобути. І чи комсомольці з Богом чи з дияволом, це виясниться потім, а в момент революції треба мати їх за собою, з ними перемогти, а тоді щойно нехай Д. Д. веде їх до сповіді й провадить теологічні розмови. Бо інакше не буде ні держави, ні церкви.

І подібних прикладів ревізії власних поглядів можна навести більше. Ревізії необхідної. Бо було б дуже зле, коли б доросла людина думала про все точно так само, як думала у 18 років. Колись націоналістичний рух був у молодому віці, сьогодні він — у зрілому. Молодість і сила це не те саме, що

інфантилізм. Інфантилізм це недорозвинення. Д. Д. це знає, але що йому правда, коли йому зручніше висмикуванням фраз притиснути противника чи немилу особу до стіни.

Д. Д. пише: «Боротьба з Москвою? Очевидно, це наш заповіт, але ж...» і після цих крапок цитує вирване зі статті Д. Андрієвського речення: «ані вічний мир, ані вічна борня не можуть бути правилом суспільного життя». Це вже чистої води фальшування. Д. Андрієвський говорить про внутрішні відносини, Д. Д. перекидає це в площину боротьби з Москвою і хоче сказати, що Д. А. і «У. Слово» не вважають потрібною вічну боротьбу з Москвою, чи боротьбу з Москвою, доки вона є окупантом України.

Що можна сказати про таку методу полеміки? Лише нецензурне слово, але ми його не скажемо з пошани до читачів. А що Д. Д. заслуговує на це, — це нам страшенно боляче. Нам особисто — особливо боляче.

Боляче, бо цим Д. Д. розбиває свій власний авторитет, а нам же авторитетів треба. Більших і менших. Треба взаємного довір'я, взаємного розуміння, бож та сама Москва сильна настільки, що треба до боротьби з нею більше сил, як мають Д. Д. і бандерівці разом взяті.

Про «застарілість» націоналізму ніколи й ніхто на сторінках «Українського Слова» не говорив і не говоритиме. Бодай доти, доки цей часопис підписує О. Жданович. Але про застарілість певних метод, певних гасел треба говорити, бож писання Д. Д. є для цього найкращим доказом. Колись його полеміка нам подобалася, але тепер ні. І тут справа не особиста. Тут справа у тому, що наша особиста участь в боротьбі показала, що не можна людей відкидати, а треба притягати, бо ворог надто сильний, щоб ми собі могли дозволяти по-доктринерському відкидати людей.

Легше бо кинути гасло, ніж потім за нього відповідати. Ну, от чому такий великий прихильник УПА, як Д. Д., не спробує сьогодні долі тих українців, що опинилися в Польщі під тиском жадоби помсти тих поляків, які зазнали на собі застосування на практиці гасла «Україна для українців»? Деякі відділи застосовували це гасло так, що сьогодні їх зверхники не мають відваги до того признатися. Треба цю методу переглянути чи ні? Не здивуємось, коли Д. Д. скаже, що ні. Але поговоріть з українцями, які приїздять з Польщі, і тоді кажіть, чи ця метода служить Україні чи ні. А тоді вже дайте відповідь на питання: чи та метода добра, яку я вигадав, чи та, яка служить Україні?

Не кричіть, що ми проти УПА і революційної боротьби. Ми особисто були в УПА, отже ми не проти революційної боротьби. А коли осуджуємо певні методи певних людей, то не кричіть, що осуджуємо саму боротьбу проти Москви й революційні методи. Не кричіть, що це святотатство, бо хто бореться, той має право оцінювати роботу, в якій ризикував головою. Це не капітуляція.

Безоглядність, безкомпромісність — речі дуже добрі й правильні за революції. Але до якої міри? Чи до тієї, коли заповнюються криниці жертвами уявних «противників революції»? Чи не треба, проголошуючи це гасло, ще й проголосувати, що мій противник це ще не конче противник революції? Ми думаємо, що так, Д. Д. скаже, що ні. Шкода, що не побував він в Україні, коли його гасла застосовували на практиці. Може, тоді менше говорив би про потребу двоподілу за всяку ціну.

Про цю потребу скажемо в черговій статті.

Двоподіл чи оркестрація?

У своїй статті в «Шляху Перемоги» Д. Д., як і все середовище, що видає цей орган, стоять за двоподіл. Правду казавши, тут є певне розходження між Д. Д. і бандерівцями: бандерівці двоподілом дорожать для своїх партійних цілей. Коли б була змога підпорядкувати собі противників, вони і на Д. Донцова не оглядалися б. Вони любесенько співпрацювали б з ундистами й соціалістами, як любесенько розмовляли з Винниченком і співпрацюють з гетьманцями, які чей же не зреклися ні В. Липинського, ні його теорії «трьох Русей», проти якої такі громи кидав свого часу Д. Д., доки не перейшов на боротьбу з іншими «дияволами».

Інакше представляється справа для Д. Д. Для нього питання двоподілу, це питання ідеологічне. І його він теоретично обґрунтовує. Він вважає, що «світ цілий розщепився на дві частини в кожній нації. Краї окцидентальної культури, в тому числі й Україна, теж розбиваються на два табори: ворогів Христа і його оборонців». І Д. Д. слушно гримить проти тих, що визнають патлатого Маркса, що заглядають до московського корану.

Все це правильно, але не зовсім. Не правильне насамперед те, що українська нація нібито поділилась на визнавців Христа й визнавців диявола. Українська нація визнає Христа й бореться з дияволом. Є в лоні української нації агенти Москви

й визнавці диявола. І з ними треба боротись. Це ясно, й нема чого знімати крику. Крик тут ні до чого, бо і українська нація в цілому, і атаковані Д. Д. люди ризикували головою в боротьбі проти диявола. Чому ж тоді він підтасовує факти, щоб побачити в «У. Слові» і патлатого Маркса, і московський коран, і роги диявола?

Це вже чиста діалектика. Він підвів Д. Андрієвського і «У. Слово» під поняття прихильників диявола й громить їх. Але чи Д. Д. має рацію?

Коли він проти диявола й проти того, щоб із дияволом говорити, він має рацію. Але коли він всіх своїх особистих противників і всіх людей дещо відмінної думки в методах боротьби з дияволом вважає слугами диявола, то тут він не має рації. І в цьому вся справа. Не треба применшувати небезпеки, але не треба зчиняти паніки й викликати громадянської війни, коли треба боротися з дияволом.

У нас не бракує ні знання Св. Письма, ні науки церкви. Ми знаємо, що церква має різні ступені святости. Ступені святости є і в царстві небесному. Не лише святі позбавлені пекельної кари. До пекла йдуть тільки слуги диявола. І коли хтось не заслужив беатифікації, не дістав ступеня «святого», «блаженного», «чудотворця», чи «рівноапостольного», це ще не значить, що він слуга пекла й диявола.

Переклавши це на світську мову, можна сказати, що ми можемо вважати великою помилкою, що УРДП зараховує Винниченка до великих патріотів і не хоче бачити його гріхів, але для нас це не означає, що УРДП — це більшовики, й ми станемо на їхню оборону, коли їм хтось таке закине. Д. Д. цього не хоче розуміти. Він бо може помилятися, але УРДП не має такого права. Для нас же всі люди є люди, й для нас УРДП не має більше права на помилку, ніж Д. Донцов, бо він належить до «рівноапостольних», а І. Багрянний тільки, скажімо, до «блаженних» чи «великомучеників»...

Скільки ж виписував Д. Д. у «Віснику» статей і нотаток проти більшовицького спрощування всього до поділу на біле й чорне, називаючи це примітивізмом. Ми з його писань навчилися, що існує веселка, що має сім основних барв, і спрощування її до двох вважаємо за примітивізацію. А коли нас цього навчив Д. Д., то чому тепер вимагає, щоб у відношенні до немилых йому осіб чи явищ ми приймали більшовицький підхід?

Які революції не розрізняли більших гріхів за зразок Д. Д.? Хіба Кромвель не вивішав усіх тих, що визнавали короля, якому він зрубав голову? Хіба Рішельє не пішов на

спілку з протестантами, щоб перемогти Німеччину? Хіба кард. Мерсьє не проклинав протестантів, закликаючи бельгійців іти на жертви, щоб оборонити державу перед зовнішнім ворогом? Хіба французька революція перевишала всіх аристократів? А хіба Гітлер чи Сталін винищував всіх своїх противників — чи перший не прийняв до себе мільйонів комуністів, а Сталін не залишив Пастернака, розуміючи, що вони потрібні нації?

А при тому не треба забувати, що для того, щоб чинити, як Дантон, Марат, Гітлер чи Сталін, треба ще мати можливість й їхні дані? Коли тих можливостей нема, коли наша вільна боротьба не перемогла не тому, що Д. Д. не очолив її, а тому, що ворог надто сильний, то чи можна наперед виключати з цієї боротьби всіх тобі немилих українців? Нехай Д. Д. вибачить посилання на персональні справи, але чи не виявив себе патріотом «член мафії», як його називав Д. Д. — Юрій Липа, загинувши в чесному бою з дияволом? На нашу думку — так, виявив. А його ж Д. Д. знищував як міг, бо... Ю. Липа мав відвагу мати іншу думку в певних справах, — ніж Д. Д. Ю. Липа загинув в лавах бандерівської повстанської частини, але для нас це не грає ролі, бо для нас героєм є не тільки той, хто в нашій організації, а кожний, хто бореться проти диявола. Для Д. Д. ця справа виглядає інакше. Інакше вона виглядає і для бандерівців, але ми їм не заздriamo.

Згідно з логікою Д. Д., жодна націоналістична формація не мала права брати в свої лави Ю. Липу. Але ми з цим не згодні, й це виразно заявляємо. Що ж до розходження в думках, коли є єдність в основному — в боротьбі з дияволом-Москвою? Винниченко не був по боці національної революції, тому ми його не визнаємо. Не згодні ми з тим, що його визнає «героєм» УРДП. Але чи за це можна відмовити в праві УРДП, чи колись іншому, боротись проти Москви?

Отже — ми за двоподіл на слуг Христа й слуг диявола, але ми проти того, щоб кожного, хто інакше думає, кожного, з ким маємо тактичні чи стратегічні розходження, вважати слугою диявола, коли він в основному з дияволом бореться. І тут наше засадниче розходження з Д. Донцовим. Але — знову ж, не таке, щоб ми його називали слугою диявола.

Д. Д. любить покликатися на нашу старовину, бо він нічого не визнає, коли воно не належить до старовини, а належить до сучасного життя. Він пише: «Гетьман Богдан, підносячи стяг національної війни, не "узгіднював" своєї акції з Вишневецьким, Барабашем і Кисілем». Це правда. Але чи ми маємо намір «узгіднюватись» чи говорити з Кири-

ченком, або Кальченком? Але гетьман Богдан писав звернення до Барабашевих козаків, бо вони належали до української нації і були її кадрами. Коли проводити аналогію, то ми хочемо говорити з комсомольцями, бо вони — кадри української нації. Д. Д. це знає, але в запалі полеміки перекидає нас в площину визнаців московського корану.

Виливаючи воду, він викидає дитину. Нехай раз скаже виразно, що всіх сучасних українців, які мають советські паспорти, що їх слід вважати за «знак диявола», він мусить вирізати! Цього він не має відваги сказати. Він собі вибирає лише того чи іншого й робить його слугою диявола, залишаючи за собою право «беатифікації». Ну, а ми вважаємо, що Д. Д. всього не може зробити сам, і маємо відвагу мати свою думку й свою оцінку. В очах Д. Д. це — гріх, в наших очах — конечність.

Нас націоналізм вчив, що є противники й є вороги. Противники це ті, що мають іншу думку, але ту саму мету. До противників ми зараховуємо і бандерівців, і уердепівців, і Д. Д., і «сучасних українців». Вороги — це москалі. Мусить же бути якась різниця між одними й другими. Для Д. Д. слугами диявола є ті, що його не визнають «богом», для нас слугами диявола є москалі.

З москалями може бути тільки боротьба, як і з їхніми агентами й експонентами в Україні чи на чужині. З противниками, які ставлять собі за мету боротьбу з тими самими москалями, ми шукаємо й будемо шукати узгіднення та оркестрації визвольної дії. Подобається це Д. Донцову чи не подобається. Ми бо дуже цінімо Д. Д., навіть після його статті, (бож однією статтею в наших очах не перекреслити чину всього життя), але не можемо цінити його більше, ніж правду.

Відділитись треба від слуг диявола, але не від братів, що мають ту саму мету й за неї борються. Вносити двоподіл в табір визвольної і самостійницької боротьби — це не націоналізм, а абсурд. Велике наше нещастя, що нема єдності в тому таборі. Але її треба шукати, а не громадянської війни. На цьому становищі ми завжди стояли й стоятимемо далі. Так бо ми розуміємо націоналізм, який ставить інтереси нації понад дрібні й особисті справи. І з цього шляху не звернуть нас жодні наклепи, навіть підписані Д. Донцовим, хоч і як нам жаль, що його підпис не стоїть під чимось розумнішим.

(«Українське Слово»)

1917
1918
1919
1920

1921
1922

1923
1924

1925
1926

1927
1928

1929
1930

1931
1932

1933
1934

1935
1936

1937
1938

1939
1940

1941
1942

1943
1944

1945
1946

1947

1917

1918

1919

1920

1921

1922

1923

1924

1925

1926

1927

1928

1929

1930

1931

1932

1933

1934

1935

1936

1937

1938

1939

1940

1941

1942

1943

1944

1945

1946

1947

1948

1949

1950

1951

1952

1953

1954

1955

1956

1957

ЗУСТРІЧІ З КИЄВОМ

Золотоверхий проходив через наші буремні дні революційно-підпільної боротьби, як казкова красуня, яка осяйною загравою запалює сонце радісного дня серед ночі жорстокостей, виснажливого труду, поневірянь і ослаблення власної душі. Він ставав нам перед очима завжди, коли людина змучена й загнана, як цькований хортами вовк, питала себе: як довго ще витримаю, для чого це все? Такі хвилини слабости бувають у кожного, лише не кожен має відвагу до них признатись, і не кожен має щастя в такі хвилини зустріти казкову красуню, що усмішкою заспокоїть змучене серце, зігріє світлом дня і підтвердить своєю появою, що мета ця існує і втілюється в оцій живій і реальній красі ідеалу, який ось тут, зовсім близько говорить, посміхається і вимагає іти далі й завжди підводитись, щоб іти далі.

Тому ми з повним правом можемо говорити про наші зустрічі з Києвом, а не про наш побут у Києві. Бо кожен наш побут у ньому — це мов зустріч з втіленням мети, за яку гинули й гинуть мільйони.

**
*

Ах, ті гримучі, ті буремні, ті м'ятежні, як у Хвильового, чарівні дні кривавої війни, коли ми були не редакторами й «амбасадорами на чужині», а вояками армії революції, які чули, що стискають в руках зброю — слово чи кріс, — якої боїться ворог. Ніби й сьогодні ми ще володіємо зброєю слова й можемо сказати, що ворог її боїться, але сьогодні ми позбавлені можливості побачити, як ворог жахається, як ворог відступає, як ворог тікає! А так було у ті дні, коли ми йшли до Києва, коли зустрічались з ним, коли повертались з однієї зустрічі й мріяли та рвались на чергову.

Осінь позолота жовтня лежала над полями й пагорбами Волині, павутиння бабиного літа чіплялось за щітки стерні,

немов сум, розшарпаної залізом двох наїздників України. Її біль лягав сріблом сліз роси на пурпур дерев, і чайкою тужило шосе на Київ під шинами автомашин наїздника. Боками дороги з чайним поглядом і чайним шкутильганням ішли жінки, шукаючи своїх братів, чоловіків, синів, що вмирали за дротами німецьких таборів смерти, кинені туди ворогом, якого не хотіли захищати.

Але у нас був бадьорий настрій. Для нас квітла весна, бо ми рвались у Київ, на першу зустріч з ним.

І ось з пагорбів Житомирської дороги ми побачили його: Вітай закоханих в Тобі на життя і смерть!

А він лежав перед нами, як велетень — важко ранений і понівечений, але грізний своєю силою, своїм гнівом і своїм безсмертям. Ще свіжі згарища всієї дільниці довкола Хрещатика, мертві цехи заводів, обдерті й закурені будинки, обшарпане й голодне населення — дихали не безнадією, в невгнутістю. «В боях ранений, мій трагічний Київ» — шепотіла Олена Теліга, що поверталась з нами, щоб тут умерти. «Це не таке місто, як інші» — шепотів романтичний юнак Сурмач, що летів сюди, мов нетля на вогонь, щоб незабаром вмерти, не зламавшись, від німецької кулі за демонстрацію під Базаром.

Він був ранений, і, трагічний, він був не подібний до інших міст. Бож хіба є у світі другий Київ?

Неначе Рим, розкинений на горбах, він створений бути коліскою легіонів. І не кривіться в усмішку іронії чи смутку, згадуючи, що Київ був довше у неволі, як на волі. Вся Україна також. А проте в ній сила, яка коли прокинеться, то сколихне світ! Не дивіться на обдерті мури й обдерте та ніби безлике населення. Краще гляньте в непритомні очі німецького вояка, що після переможного бою жебонів слова жаху перед українським простором, перед українською гостинною усмішкою господарів хати, де він відпочивав після панцерного бою коло Дубна.

В його очах було більше жаху, ніж меланхолії, і він цього не ховав. Він говорив, що тут він чує ворожість простору і буде чути цю ворожість навіть, коли б його приймали квітами і навіть коли б його фюрер запевнив, що Україна вже зовсім поконана. Це суцільний і ворожий всякому наїзникові континент. А цей же вояк лише плягіював давно сказане іншим наїзником, якого Україна й досі не змогла вигнати. Але кожен з них чує силу нашої Батьківщини і вірить в ту силу більше, ніж ми самі.

А символ цієї сили — Київ.

У прозорому сутінку холодного вечора вулицями Києва снували постаті населення, що турбувалось браком одягу, жарчів, світла, опалення. Червонопикі, відгодовані, добре вдягнені (це ж був тільки кінець жовтня!) німці пробували поглядати звисока на цю «нижчу расу», що окрім того, що була тепер ними завойована, ще й була бідна та зовсім не елегантна. Зовсім протилежне дивувало їх у підкореному Парижі, що імпонував їм своїм багатством. Тут і там спалахували спроби на смішки. Але вони гасли, як сірники на дощі. Німцям було виразно ніяково в цьому світі — сильнішому за них. І це було видно вже хоч би з того, що вони, оті горлаї, що закричали всю Польщу, що ще горлали в Рівному на вулицях і ресторанах, — тут не співали й ходили тихі, як риби. І навіть їх чоботи не відлунювали в маршу по бруку.

**
*

Ми пірнули в Київ з головою. Дуже скоро виявилось, що це світ тільки для дуже сильних. Тут логіка інша, тут значення слів і понять зовсім інше. Тут знайдете ідеалізму й готовости до самопосвяти стільки, як ніде, але й не менше підлості та провокації, — тут бо віками ворог вростав у ґрунт і досі бореться з усім українським. І один другого ще не перемиг, але вислід бою безсумнівний — Київ перемаже.

Бо його не зламано за 300 років неволі. Він прокинувся в 1917 р., і то як серце революції. Він проявив себе в час повстань, і Москва не відважилась зробити з нього столиці УССР, а перенесла її до Золотоверхого, аж після кривавої різанини у ньому, аж в обіймах Постишева.

Наїзник його обшарпав, закіптюжив, намагався заплювати, зробити старим і нецікавим. І багато з того досягнув. Але краси його не затер. І кожен українець, як і чужинець, — виїздить з нього полоненим.

А для нас під кожним дахом, що протікає, бо бляха на ньому ще «дореволюційна», був гостинний дім, і то тоді, коли за переховування нас була гарантована куля до третього коліна. У голодного населення для нас завжди була їжа. У обдертих киян була для нас завжди «зайва» не лише сорочка, а й ватянка, а то й кожух. І хоч над Києвом відразу нависла хмара кривавого терору — до Києва їхалось, як на зустріч з милою, що рукав бобровий Ярославни омочить в воді Дніпра й обмие та загоїть рани на тілі й на душі.

**
*

Війна стугоніла на фронтах. Німецький чобіт застряг в чорноземі Чорномор'я над Доном, під Ростовом. Наїзник мерз в сухому морозі Лівобережжя, корчився під вітром відкритого степу й не знав, що з ним робиться. Наказав бідному й обдертому населенню «дарувати» теплі речі для армії. Що міг робити Київ? Не маючи змоги чинити відкритого опору, він «дарував». І вулицями Києва пішла німецька армія в шаликах, в теплих ковнірах, в різноманітних рукавицях. Жалюгідне це було видовище, і воно знищило міт про силу німецької армії. Тут почався її розвал і капітуляція! Її моральна сила луснула на вулицях Києва.

Наїзник божеволів. Розстрілював, катував, вивозив. А Київ? Київ сміявся. Відповідав анекдотами й зімкненням лав. Можливості підпілля не зменшувались, бо Київ-герой давав йому притулок.

**

Минула зима, й прийшло літо боїв за Харків. Війна входила в вирішальну стадію на степах України і Дону. Наїзник кидався, як загнаний гончими псами кабан, з якого стікає кров і який неминуче впаде від виснаження, але ще має силу розірвати не одного слабшого.

Україна вже бурлила відкритим збройним спротивом, і треба було його організувати й систематизувати. Необхідна була зустріч провідників підпілля, і де ж можна було її відбутися, коли не в Києві, на могутніх грудях Золотоверхого надхненника? Це була моя остання зустріч з ним.

Був серпень. Дорога вела нас знов з Волині, яка віджила традицією княжих лицарів і готувалася стати основним вогнищем боротьби.

Ліси Шепетівки пахли живицею, а дуби Мотовилівки випромінювали соковиту силу українського простору й духа. Довкола Бердичева простягались безмежні поля соняшників, і часом здавалось, що на землі хтось виложив мозаїку з люстерок і в кожному з них відбилось якимсь іншим боком сонце в віночку зеленого листя. І серед цього багатства, скрізь сновигали жебраки — старі й малі, підсумок історії поневолення, яке завинили ми самі...

А Київ?

У цій третій чи четвертій зустрічі з ним — він зовнішньо ще більше опустився: ще більше руїн, згаріщ, населення від голодування неначе підпухле, але налите снагою серпневого

сонця і певне почуття перемоги, яка може прийде за десять років, але застане його таким самим, як за княжих часів — гордим, як за Хмельницького — буйним, як на Софійській площі 1918 р. — розколиканим і, як сьогодні — невгнутим.

Наїзник гарцював по Києву, немов перед наглою смертю. Він зачинив церкви, що були відкрились свого часу. Він замкнув доступ до Софії, як джерела духової сили України. Він тримав склади в соборах, оплюгавлених червоними москалями. Під мурами Володимирського собору, на якому похилились хрести і вікна дзвіниці світились чорною раною грудей, з яких вирвано серце дзвонів, — нахабна німота мила автомашини й реготала, як регочеться варвар на уламках розбитого архитвору клясичної богині. Цей гамір бренив найбільшою наругою варвара над Степовою Елладою. А стіни стояли німі, а рани дзвіниць мовчали гордою мовчанкою святого, що не відповідає на запити земного пана, піднявшись душею вже на лоно небесного Господа.

Але й ці німці почували себе ніяково. Їх регіт мовк, і вони оглядались вовком на перехожих, не маючи відваги глянути їм в очі. Бо чули свою слабість, як чує її кожний наїзник. Бо над Києвом стояли, як у Яновського над степом, — стовпи блакитного південного неба. В цей тихий день серпня, коли ні один листочок не ворухиться, коли в стерні навіть коники припиняють своє сюрчання, мов злякавшись чистоти небесної блакиті й зливи соняшного світла, в цей день над Києвом стояла буря зелені. Листя було вже не зелене, а немов чорнувате від соку й буйности. І ніякого сліду спеки. Воно витримувало сонце, як життедайний дощик! І ще більше набрякало, ще більш наливалось.

Занедбаний і запущений, щоб не нагадував днів слави й не говорив про творчий геній України, — Видубицький монастир ледь-ледь виглядав з бурхливих хвиль зеленого океану. Він співав свою перемогу над безсиллям наїзника: цей хотів його закопати, щоб на могилі трава поросла, а він спав в тих хвилях, немов велетень, що спить тисячу років, бож стільки треба спати велетневі.

Люди ходили виголоджені й змучені, немов підпуклі від голоду. Але в чорноті їх волосся, в смаглявості облич, в блиску буйних очей, що світяться розмахом степу — була вищість українського роду над усім попелом і порохом завойовника.

І ці очі людей, ці гнучкі постаті київських дівчат, ці шибайголовські погляди юнаків — стояли небесним луком райдуги над безоднею приниження і поневолення, в якій стогнала

Україна. Могутність природи й ці очі, що світилися блиском перемоги життя над шибеницями наїзника — давали стільки віри й сили, що з цієї зустрічі з Києвом ми поверталися до волинських лісів з твердим рішенням: створити загони, які вдарять кожного ворога й змусять тікати з переляку.

Минула ще одна зима шибениць, і з усіх сторін на ворога посипався град куль. Боротьба розколихалась хвилиною вже не підпілля, а відкритого бою. Обидва наїзники зазнали сили впливу Києва, як столиці держави, що живе в наших серцях.

**
*

Нехай сьогодні ми пишемо найсумніші речі — спогади. Але боротьба триває. І вона триватиме аж до перемоги. Чи ми її побачимо? Чи скоро? Це для історії мало важить. Але побачить її Київ — Золотоверхий наш надхненник. І коли не зустріне нас, то кращих від нас. А нам дай, Боже, щоб про нас Київ згадав і визнав, що й ми чимось спричинились до перемоги та народження кращих від нас.

(«Українське Слово», ч. 1051/52,
5 грудня 1961 — 1 січня 1962)

ТРАГІЧНІ ДНІ В КИЄВІ

На сторінках «Українського Слова», у двадцяті роковини гекатомби, жертв Організації Українських Націоналістів у Києві, було надруковано чимало матеріялу. Але він не повний. І повним, певно, не буде ніколи, бо ж більшість дійових осіб цього героїчного періоду — пішла в могилу, живі не залишили писаної історії, тож вона ніколи не буде повна. Жили бо ми тоді й працювали та боролись справді на фронті. А хіба вояк у наступі може робити нотатки чи навіть запам'ятовувати прізвища? Ми ж намагалися часом забувати прізвища, щоб не пошкодити найкращим. І саме ті найкращі й забулися.

До Києва ОУН вислала свою найкращу екіпу. Поїхали туди члени ПУН-у ген. М. Капустянський та інж. О. Бойдуник. Керманичем всієї роботи на Центральних і Східніх Землях був призначений О. Ольжич, заступник Голови Проводу Українських Націоналістів. З ним — їхали до Києва О. Сенник-Грибівський та М. Сціборський, але вони загинули на підступах до столиці, у Житомирі.

Далі екіпа складалася з таких відомих і динамічних членів як Ярослав Оршан-Чемеринський, що їхав з дружиною, Дарією Гузар, Іван Рогач, Петро Олійник, Яків Шумелда, Олег Лашенко, Іван Ірлявський, Марко Антонович, Федір Гайович. Ця група прибула відразу після відступу більшовиків, і її очолював Ярослав Гайвас, потім прибув Т. Бак-Бойчук.

За кілька тижнів прибула Олена Теліга, Василь Кобрин, брати Ігнатки. Застали вони вже тут д-ра В. Яхна, М. Михалевича, М. Кузьмика, Романа Біду, І. Кедюлича, і значну частину націоналістів Буковини, що прибули в складі Буковинського Куреня.

Нехай пробачать мені ті (живі і мертві), що їх не згадую, бо ніколи не було повного списка їх, та й не знав я усіх у Києві.

Ця екіпа негайно притягнула до себе кращі сили з місцевого населення, і тут був секрет всіх успіхів і всіх осягів. І міс-

цеві передовики були так само вистріляні, як і прибулі націоналісти.

**
*

Згадавши тих, що творили героїчний період, який залишив свої сліди на Наддніпрянщині й по сьогоднішній день, обмежуся тепер змалюванням трагічних днів початку лютого 1942 р., для чого користуюся нотатками, робленими після закінчення війни, з яких частина була опублікована майже 17 років тому.

**
*

Прибувши до Києва, значна частина екіпи, зокрема ті, що належали до Культурної Референтури, поселилися в будинку на вул. Короленка, недалеко від Св. Софії й недалеко від в'язниці НКВД, яку зайняло Гестапо. Згодом у тому будинку не можна було витримати від холоду, і ця екіпа, з якою я тісно співпрацював, належачи до КР, розсипалася по місті. Олена Теліга з чоловіком і я переїхали на вулицю Каравайську.

Це був модерний будинок, що не мав печей, а був пристосований до центрального ogrівання. За тиждень чи два виключили ТЕЦ, і не стало ogrівання. В хаті замерзала вода. Від того почали тріскатися труби й виключено воду. Згодом виключили світло. До цього треба додати, що й їсти не було чого. Ось умови нашого перебування у Києві, які були у всіх однакові.

Центром уваги між нами була Олена Теліга. Вона очолювала Спілку Письменників, і щоденно до неї приходили десятки голодних, перемерзлих та вичерпаних письменників, критиків, професорів, ілюстраторів за порадою або допомогою. А допомогти ж їм вона не мала чим. Віддавала свої гроші, змагалась за гонорари, за позички, за обіди, й люди відходили втішені й підтримані морально. Не одного влаштувала до будинку УЧХреста, де було бодай тепло, але сама там не примістилась, вважаючи, що може витримати всі невгоди.

Не легше було й у Спілці Письменників. Температура й там була нижча нуля, але О. Теліга не покидала своєї праці. Що таке була тодішня Спілка — про це можна б написати об'ємистий том. Письменників справжніх — майже не було. Але треба було створити середовище для тих, що хотіли й

могли стати письменниками. І скільки тоді виявилось молодих талантів, що потім пропали у вирі війни.

Спілка стала центром духовного життя столиці. Тут дискутувались світоглядні справи, тут черпали матеріяли для своєї праці всі інші члени ОУН, а зокрема ті, що були призначені до праці серед молоді (М. Гнатів, Соболь і інші.). Німці вже тоді, за посередництвом більшовицьких агентів, що пролізли в німецькі установи, намагалися відвернути інтелігенцію від думки про українську творчість, про духове відродження. Тому вони використовували факт, що Спілка матеріально не могла нічого дати. Тому треба було промовляти до патріотизму, до національного обов'язку. А в умовах злиднів, за якими стояла голодна смерть, — це не було легко. Та найбільше діяв особистий приклад Олени Теліги.

Атмосфера в Києві щораз згущувалась. Наприкінці листопада 1941 р. прийшли відомості про розстріли в Базарі, Радомішлі, Житомирі. Далі почали приходити вістки про масові розстріли в Чернігові й Полтаві. Київ не мусів довго чекати. Прийшов арешт і розстріл Романа Біди та його товаришів. Ситуація почала ставати щораз виразнішою. О. Ольжич почав готувати розконспірованих людей до виїзду. До них належали в першу чергу ті, що працювали в культурній ділянці. Але саме Олена Теліга відмовилась від виїзду. Просто заявила: «Я з Києва вдруге не виїду» і припинила всі дискусії.

У середині грудня заарештовано Рогача, Оршана-Чемеринського, Олійника, Яковенка, І. Кошика й ще декількох членів Редакції «Українського Слова» та Я. Шумелду. На їх місце прийшов славнозвісний Штепа. Вступаючи на місце редактора «У. Слова», він заявив: «Я не зроблю нічого, що могло б засмутити визволителів»...

«Визволителі» — в цьому й була вся справа. Німці хотіли рабів, щоб здійснились слова Лесі Українки: «Хто тебе визволить, в неволю візьме». Наші пресові органи й ми самі в той період проти німців не виступали, тримаючись засади, що вони ж вороги нашого ворога. Але цього було мало. Німці вимагали славословія, вимагали схвалення своєї політики, яка йшла врозріз з українськими інтересами. Штепа пропонував «зміну лінії» і Олені Телізі. Вона відмовилась, і «Літаври» перестали виходити.

Тепер Спілка стала єдиним осередком, де явно сходилися націоналісти з місцевими українцями. З різних відділів Міської управи вже ми відійшли, бо відомо було, що там прийдуть арешти. В Спілці (на Трьохсвятительській вулиці) проси-

джувала й Олена Теліга, трясучись від холоду. Хто ж забув вітри й морози зими цього страшного року!

На поліцію йшли доноси, що Спілка провадить націоналістичну діяльність, що зовсім відповідало правді. А «Нове Українське Слово» громило націоналістів, як могло. Закидало нам неймовірні речі, включно до крадіжок (що було красти?), саботажів і т. п.

Перед Новим Роком випустили Рогача, Оршана й Олійника з тим, що вони мають від'їхати до Берліну. Завезуть їх автобусом, що відійде десь за тиждень. Але минуло два тижні, поки їх покликали до Гестапо й веліли спакувати речі. Коли речі були спаковані, сказали знову прийти до Гестапо, щоб ще щось підписати. Пішли: Рогач із сестрою, Олійник і Оршан з дружиною (Дарією Гузар). За годину до їх помешкання приїхало Гестапо по речі, бо, мовляв, автобус відходить вже, й вони не мають часу носитися. Коли й куди вони від'їхали, — й досі не відомо. Ніхто їх більше не бачив. Початково думалось, що їх дійсно відвезли до Берліну.

У квітні місяці 1944 р., під час допиту, гестаповець Вірзінг сказав арештованому другові С., що вище названі були поставлені перед військовим судом і розстріляні «за невиконання наказу». Під час допиту у Києві їм казали: «Ви не надаєтесь для журналістичної праці в Україні. Ми вас відвеземо до Німеччини й там перешколимо». Більш відвертий був гестаповець Ротцоль, який у Потсдамі заявив, що всі вони були ліквідовані зондеркомандою СС.

Приблизно в середині січня 1942 р. з Києва виїхали ті люди, яких розшукувало Гестапо, а переходити їм у підпілля було або важко, або недоцільно. Вони мали більше шансів на інших теренах. За ними на деякий час виїхав О. Ольжич.

В кінці січня арештовано Василя Кобрини й братів Ігнатків. Таємно довідалися ми, що арешт проведено на наказ більшовицького агента, що займав високе становище в Генерал-Комісаріяті, — Боса. 7 лютого заарештовано понад 200 свідомих українців Києва, переважно інтелігентів. В українському Києві зчинилась паніка. Але одночасно було ясно, що будуть ліквідувати «західняків», як елемент найбільш небезпечний, як елемент «підбурюючий».

В неділю 8 лютого, гестапівці стукали до помешкання Олени Теліги, але ніхто не відчинив, і вони пішли. Ясно було, що треба тікати. Але — Олена Теліга відмовилась. На інше помешкання перейти не хотіла, щоб не наражувати людей. Зрештою, була готова йти до кінця своїм шляхом і глянути

гнобителеві в очі. Тривожно пройшов день. Ми були в одному будинку. Мені радила О. Теліга перейти на інше помешкання. Я також відмовився. На всякий випадок ми вдягнули чисту білизну, на чому наполягав Михайло Теліга, кажучи, що за козацьким звичаєм перед боєм і перед смертю треба вдягати чисту сорочку.

У понеділок 9 лютого, перед 8 годиною ранку, я пішов на зустріч, на якій ми обговорювали ситуацію, що її створюють масові арешти. Стверджено, що арешти не випадкові, що це явна розправа з українським національно свідомим елементом...

Засідання затягнулося майже до 14 год. Вийшовши, я вирішив негайно йти до Спілки й повідомити всіх про рішення. Але по дорозі стався випадок, що врятував мені життя. Я зустрів п. К., з яким я тримав контакт у церковних справах, і з ним зайшов до будинку Церковної Ради, щоб точніше обговорити дальші зустрічі. Коли скінчилась розмова, до Спілки йти було вже запізно: ясно було, що там нікого нема, бож вєчоріло, а світла в Спілці не було.

По дорозі додому я зустрів друга Я. Гайваса. Він повідомив мене, що приїхав Ольжич і я маю негайно йти до нього. Заходжу. Ольжич напружений, чую, що в нього дрижить кожен нерв, хоч він і панує над собою.

— Що у вас?

З цього питання чую, що припускає найгірше. Оповідую про арешти, згадую прізвище д-ра В. При цьому він нервово схоплюється:

— Де пані Олена?

— Думаю, що вже дома.

— Біжіть негайно і стягніть її та інженера (чоловіка О. Теліги) хочби й сюди. Ні хвилини довше не будьте дома...

Прибігаю додому. Двері зачинені. Стукаю, грюкаю — жодної відповіді. На сходах темно. Палю сірника і бачу, що двері забиті цвяхами. Тихо підходить один з помічників кербуда і на вухо говорить, що було Гестапо, вивезло речі, запечатало помешкання, іншому помічникові кербуда дали деякі речі, і він має повідомити Гестапо, коли б хтось прийшов на це помешкання або я повернувся додому.

В мені все похололо. Біжу до Ольжича, оповідаю. Схопився він за голову:

— Якби я знав, якби я знав!

Ольжич приїхав рано того понеділка, 9 лютого. Після пані Лиду по мене, але вона вже мене не застала. Радила пані Олені не йти до Спільки. Але та заявила:

— На мене ж чекають люди. Я не можу не прийти тому, що боюся арешту. Адже їх заарештують. Я не можу тікати, бо ж хтось міг би сказати, що в небезпеці лишила тих, кому говорила про невгнутість, патріотизм і жертвенність. Коли я не повернусь, то не забувайте про мене. Коли загину, то знайте, що свій обов'язок виконала до кінця.

За годину за нею пішов її чоловік. Про арешти попереднього дня знав Ірлявський. Він ранком зайшов до заступника голови Спільки, місцевого літератора, і розповів йому про становище. Той до Спільки не пішов. Ірлявський пішов сам.

Гестапо засіло в Спільці вже в неділю 8 лютого вранці. Коли в обідню пору туди прийшов д-р Б., його заарештовано. Але про це ми довідалися аж за місяць, коли д-ра Б. випустили.

Хто 9 лютого заходив до Спільки Письменників, той вже звідти вийти не міг. Коло год. 15 Гестапо заявило: досить. Хто не належить до Управи або персоналу Спільки, може йти додому. Решту відвезли на вул. Короленка ч. 33. Зроблено два винятки. До Управи Спільки належав Ю. Музиченко, але його відпустили, до Спільки не належав інж. Михайло Теліга, але його заарештували.

Ті, що були того дня в Спільці, розповідають, що вони були фактично арештовані. У всіх був настрій похоронний. У всіх, але не в пані Олені. Вона, як Голова Спільки, почувала себе відповідальною і за настрої... Всіх підбадьорювала, що не буде так страшно. Зрештою, — казала, — я голова, я й відповідати му. Ви робили те, що я наказувала або інспірувала. При тому розповідала безжурні речі, й чути було її безжурний сміх.

За кілька тижнів декого звільнено, за винятком: Олені Теліги, Михайла Теліги, Івана Ірлявського й проф. Гупала (автора п'єси «Справа прокурора Дальського»).

Ми з Ольжичем тієї ночі не спали. Не тому, що боялися арешту. Ми були добре приміщені й приготовані до втечі. Зрештою, тієї ночі ми були такі прибиті, що хотіли бути арештованими. Ситуація була ясна. Ольжич заявив:

— Пане Ольже, Рогач і інші не живуть. І перед цими арештованими стоїть гола смерть. Це вирішальний момент. Карти кинені, й відкривається ще один фронт боротьби...

Наступного дня передано арештованим їсти. Їжу взяли. При цьому ми довідалися, що Олена Теліга сидить в камері ч. 34, а Михайло Теліга, здається, в ч. 49. Про Ірлявського

сказали, що йому не треба, він, певно, й так скоро помре. Але їжу й цигарки взяли. Більше жодних відомостей.

Ольжич все наказував мені виїздити. Я категорично відмовлявся. Однак за три дні виявилось, що зовсім нема харчів. Крім того, треба було передати відомості на захід. Вправний у подорожах, я поїхав до Рівного, zorganizував харчі, вислав зв'язкового до Львова й на третій день був у Києві. Тут мені сказали, що харчів більше не приймають. Значить — почалися розстріли.

Коли, кого й де розстріляли — невідомо. Але розстріляли їх найближчих двох тижнів після арешту. Моє внутрішнє відчуття каже, що розстріляли пані Олену під ранок 13 лютого в п'ятницю. Доказів на це нема жодних, але бувають випадки в житті, коли напружені нерви стають сейсмографом. А тоді ж я був у стані півпритомному, жив часто підсвідомістю і нервами. Три місяці я майже не спав, хоч їздив, перевтомлювався, промерзав до костей. Тільки тому нервовому напруженню завдячую своє життя. Кілька разів їхав цілу добу на відкритій вантажній машині при 30 ступенях морозу, у легкій шинелі й подертих черевиках... Напруження нервів давало відчутти небезпеку, й тому проходив усі контролі.

Я ще кілька разів був у Києві. З різних джерел пробував щось довідатися. Марно. Лише таке дійшло до нашого відома: однієї ночі, під ранок, зчинився по коридорах рух. Звичайна річ — виводять на розстріл. В'язниця насторожилась. Раптом чути крик.

— Хто виїде живим, розкажіть усім, що Гестапо розстріляло Михайла Телігу з Кубані.

Далі — крики катів, посипались удари, загрюкали двері, все стихло.

«Тут сиділа і звідси йде на розстріл Олена Теліга». Зверху — тризуб.

Ось усі сліди трагедії. Ще перед розстрілом один з гестаповців казав:

— Ні до чого не признається, щоб відтяжити інших, все бере на себе...

Поетка Олена Теліга не лише була твердою і героїчною в своїх поезіях, але такою була й у житті, і в хвилину смерті. Була одним з тих винятків, що своє літературне кредо реалізувала в житті. Недарма один з катів висловився: «Я не бачив мужчини, щоб так героїчно вмирав, як ця гарна жінка...»

Олена Теліга чином продовжила полум'яну легенду героїзму й посвяти. Завжди мріяла про те, щоб послав їй Бог «га-

рячу смерть, не зимне умирання». І її гаряча смерть викувала ще одну ланку в ланцюгу змагань української революції.

**

*

І тоді, і тепер підносились та підносяться голоси, що, мовляв, Організація Українських Націоналістів не повинна була висилати найкращих на такі небезпечні стійки. Адже, мовляв, організаційну роботу може робити будь-хто, чому наражати на небезпеку О. Ольжича чи О. Телігу, чи їх талантів не замінити? Є тут правда, але не вся. Адже революція явище стихійне, всеохопне й сама ОУН є лише частиною тієї революції, що її веде нація. Хіба можна в боротьбі нації пересувати людей, як бездушні фігурки на шахівниці?

Чи виправдалась смерть найкращих у Києві? Важко ставити в цю площину питання боротьби і втрат. ОУН виявила найбільші зусилля під час війни. І коли сьогодні я чую на власні вуха з уст молодой й відомой письменниці:

— Коли б не ви у Києві, то я певно не була б україркою... то хіба це не свідоцтво успіху боротьби й рації жертв? А що з того, що ми живемо, старіємося, тонемо в дрібницях? Певно, життя — велика цінність. Життя дає змогу працювати для України, коли хтось хоче працювати. Але чи праця кожного з нас, що залишилися в живих, дає стільки, як чин у Києві, чи іншому місті України? Це ще велике питання, чи наша праця дасть хоч частину тих наслідків, які дала смерть членів ОУН. З наслідками всієї тодішньої роботи ворог не може впоратися і посьогодні.

Це вислід праці тих, що загинули. Але вони втратили життя. І факт, що ми це життя зберегли, зобов'язує нас до дальшої праці, щоб не було нам соромно, коли зустрінемось перед Престолом Всевишнього. Це стосується і тих, що не мали нагоди загинути...

(«Українське Слово», ч. 1057, 11 лютого 1962)

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ О. ГРИЩЕНКА

Складна справа — людське життя. Кожен її розв'язує по-своєму. Один провалляється гнилою колодою, другий — згорить у гонитві за недосяжним, за мрією, а часом просто загубиться в помилках і непорозуміннях. Мало кому вдається найвище: поставити собі за ціль шляхетну мрію, гнатись за нею і врешті досягнути її на потіху собі й іншим. Це вдалося Олексі Грищенкові.

Ганявся він за мрією — музою малярства. І вона полюбила його, допомогла йому в праці. Після голодування, злиднів, після періоду, в якому він міг видаватися змарнованою людиною, бо покинув наукову кар'єру, покинув становище, систематичну працю, своє ательє і батьківщину, щоб шукати вражень у Царгороді, — він став великим мистцем. З любов'ю музи він здобув любов та визнання публіки. І врешті найбільший дар — визнання земляків: сьогодні чи не найкращими цінувальниками його творів є українці.

У 80-ліття мистця писали ми, що вся українська спільнота радіє цим успіхом працюючого життя мистця. Радіємо тепер, що життєвий шлях О. Грищенка та досяги знайшли свій відбиток в чудовій книзі, яка оце з'явилася в Парижі французькою та англійською мовами з безліччю репродукцій (8 кольорових, 60 чорно-білих) у відомому видавництві «Катр Ван».

Велику книгу відкриває Ремон Шарме, що зве нашого земляка «великим майстром». Критик і мистецтвознавець, маючи творчий шлях мистця та шукаючи секрету його неповторності, приходять до висновку, що в основі його світовідчуження лежить спогад про українські степи «й глибокий посмак рідної землі, до якої він прив'язаний усіми фібрами своєї душі».

Закінчення цієї статті заслуговує на пильну увагу, бо ледве чи який інший критик сказав щось подібне:

«Малярство Грищенка далеко виходить за скупий досвід, амбітні та чисто розумові спрощення, в яких стільки сучасних

малюють знаходять облудну новизну чи вірять у неї. Його малярство еднається з землею у великому містичному шлюбі, в якому палають всі враження та відчуття, закликаючи нас до здоров'я й справжньої радості, в якій нам відмовляє наше щораз більше утилітарне, обмежене, стиснене життя. Як непереможна реакція на соціальну та технічну склерозу, малярські осяги Гриценка унаочнюють велике покликання мистецтва: давати слабому людству почуття величі й своєї переваги над всесвітом».

Чергову статтю написав Поль Фіеренс, Головний Консерватор Королівських музеїв у Брюсселі. Він дає нарис мистецької кар'єри О. Гриценка, підкреслюючи, що наш земляк вмів працювати. Знайшовши свободу Заходу в Парижі, він не змарнував себе в каварнях Монпарнасу, не загруз у модах, а все шукав нових обріїв і знаходив їх у безнастанній праці, у безнастанних враженнях подорожей.

Джон Деволюї вважає, що таємницею кольоритності Гриценка є та обставина, що він народився і виростав в Україні. Україна дала його творчості й могутній подих, що віє з його картин. І цей автор наводить чудовий вислів: «Гриченко малює вітер...», маючи на увазі, що в кольорах Грищенкових морських краєвидів завжди чути подих могутніх грудей океану. Ця стаття, може, приносить найбільше втіхи українському читачеві: чужинець виводить глибину творчості Гриценка з його української душі.

С. Гординський змістив статтю про Фундацію О. Гриценка є та обставина, що він народився і виростав в Україні. ських мистців у вільному світі, що має зберегти їхній доробок для майбутньої вільної української держави. Цей же автор дає коротку характеристику маляра.

Серію характеристик завершує стаття Матью Філіпса, молодого ентузіяста Грищенкової творчості, що ознайомився з його творами у Фундації Барнеса, цьому винятковому культурному осередку американського континенту.

На двох сторінках зібрані цитати з основних критичних статей про Гриценка, між якими є статті таких авторів як Поль Гійом, Люї Воксель, Рене-Жан, Кльод Роже-Маркс. Тут же знаходимо список музеїв та галерій, в яких знаходяться основні твори Гриценка, реєстр його виставок, найважливіші біографічні дати, ілюстровані образами або оригінальними знімками.

Книга дає справді повний образ життя і творчості Олексі Гриценка. Такі книги з'являються в нас звичайно після

смерти. Тим приємніше, що ця з'явилася за життя мистця. Радісно прочитати, що вона присвячена дружині мистця, товарищці його подорожей і моральній опорі в праці.

Ціна книги — смішно низька: 30 фр. Подібні видання про чужинецьких мистців коштують утричі більше. Не хочемо питати, яким чудом ця книга доступна за таку ціну, але хочемо заохотити всіх, хто хоч трохи цікавиться мистецтвом, мати її в своїй хаті. Коли не для себе, то для того, щоб похвалитися славним земляком і його доробком перед своїми й чужими. Це бо не книга, а справжній альбом, зразково виданий і пребагатий змістом.

(«Українське Слово», ч. 1207, 3 січня 1965)

УКРАЇНА КЛЕКОЧЕ ПІДЗЕМНИМ ВУЛКАНОМ

(Слово Голови ПУН-у на бенкеті УНО, 8. 10. 1966)

Я глибоко вдячний Президії УНО і БО за запрошення прибути на XXII з'їзд, а зокрема за можливість, після моєї поїздки по важливіших осередках США, зустрітись з членством цієї заслуженої і передової в Канаді організації та представниками широких кіл української громадськості Торонто. Волею бігу подій став я Головою Проводу УН і в цьому характері зустрічаюся з більшістю з вас уперше. Ви маєте право вимагати від мене, щоб я висловив свої погляди на основні проблеми нашої дії. Але цей святковий кадр, в якому відбувається бенкет, виняткова аудиторія — не дозволяють на довгі доповіді. То ж моє завдання важке. І все ж я не смію виїхати звідси, не додавши нічого до того, що мав я нагоду сказати сьогодні перед форумом З'їзду УВФ, З'їзду УНО, а завтра маю надію сказати на форумі ветеранів, згуртованих в Укр. Стрелецькій Громаді. Тому дозвольте вас відірвати від блискучого кадру, в якому перебуваємо.

Уявім себе на кільканадцять хвилин не святочною громадою при бенкетових столах, а робочою спільнотою для розв'язки найпекучіших питань сучасності. Що взяли б ми на розгляд найперше? Я пропоную — той кадр, в якому відбувається українська драма.

Цей кадр загально розглядають як винятково несприятливий. Годі це заперечити, бо жодна великодержавна не думає порушувати сьогоднішнього укладу, потопавши у власних проблемах, не раз дуже складних. Молоді держави, які повинні б поцікавитися ще недавніми товаришами по неволі, борсаються в корчах власного становлення. Старі держави, втративши свої впливи й імперії і забуваючи про небезпеку майбутнього, всі зусилля звертають на влаштування свого добробуту, наче літня людина, що думає про забезпечення спокійної старости. Лідер вільного світу, Вашингтон, раптом побачивши жовту небезпеку, встряв у війну на невідповідному місці й у невідповідний час і розв'язав руки Москві саме тоді, коли вона

потрапила в небувалі досі труднощі як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

Але... Але є й другий бік медалі. Якщо десять років тому ще здавався незрушним двоподіл світу між Вашингтоном і Москвою, то сьогодні його нема. Москва перестала бути проводирем комуністичного табору, на її кордонах виросла страшна китайська небезпека, і її сателіти вже цей стан використали. Поширення атомної зброї викликало втрату страху перед нею. Нова конкуренція між великими — піднесла значення малих народів, тому Румунія чи Польща можуть собі дозволити на виразну відсіч русифікації, маленька Албанія може відкрито кпити собі з Москви, а Югославія домоглася визнання її ересі з боку кремлівських жерців марксістського лжевчення.

Коли десять років тому СРСР виглядав непорушним, то сьогодні він борсається у тенетах внутрішніх труднощів. Сьогодні вже ніхто не дискутує питання переваги соціалістичного господарства, бо Москва купує рік за роком збіжжя в капіталістичних країнах, які мали б, за передбаченнями Сталіна чи за нахвалянням Хрущова, ось-ось попасти в кризу й голод та хаос. Так само сьогодні ніхто не дискутує, чи в СРСР можливий вияв туги за вільною думкою у покоління, яке не бачило іншого світу ні перед революцією, ні під час війни, бо народилось після війни, коли Сталін був знову замкнув щільно кордони на сім замків. Внутрішній розклад в імперії очевидний, хоч вся її апаратура існує і дошкульно діє, зокрема на відтинку русифікації поневолених народів.

Коли десять років тому в Україні панували настрої безнадії, бо Москва, будиши в союзі з Вашингтоном, поширювала свій вплив в Африці й спиралася на Китай, то сьогодні нема ніде в світі почуття стабільності, а найменше в Україні. Коли ще десять років тому приїжджі з-за залізної заслони говорили весь час про «перемогу соціалізму», то сьогодні вони, коли не чує політрук, говорять про бажання купити авто чи хутро для жінки. Такого упадку ідеологічної наснаги у ворога не було ще ніколи.

Ми є співучасниками історичного процесу розпаду імперій, повного руйнування устійненого по війні порядку. Ми є свідками, як комунізм робить розпачливі зусилля, щоб приховати банкрутство своїх основ, бо на заході пролетаріят зовсім перестав існувати в його марксістському вияві, а в бідних країнах Африки й Азії голодні маси шукають допомоги у вільному світі, а не в спілці з комунізмом для «спільної перемоги».

У цьому кадрі й становище в Україні змінилося. Певно, русифікація не припинилася, навпаки — вона все посилюється.

Але коли ще десять років тому була небезпека, що українство в Україні стане сектою, як воно було до революції, то сьогодні ясно, що цього не слід боятися. Адже коли молода інтелігенція почала шукати своєї ідентичности й у цьому не вагається подекуди доходити до свідомих зударів з системою, то це не відірване явище, а вияв тих глибоких процесів, які передують кожному відродженню. Це вияв нового ферментування в народніх кадрах, не останнім чинником якого були наші жертви, що їх ми склали під час війни, чи то йдучи на рідні землі похідними пропагандивними групами, чи то ламаючи заляканість терором, взявши в руки зброю і зважившись, може, з мотикою на сонце, але у всякому разі зважившись з ручною зброєю заатакувати ворога й змусити боятися нас — армії двох найбільших воєнних потуг тодішнього світу.

Дехто називав тоді наші бої дитячою забавою. Сьогодні немає сумніву, що ця кривава «забава», в якій наклали головами найкращі з покоління мого віку — нехай їм буде вічна слава! — була одним з основних елементів явища зануку страху перед терором, яке помітне у всій червоній імперії і яке саме по собі є — безперечно — дуже складне. Докладнішу його аналізу давав я в доповіді, що вже з'явилася друком на сторінках преси. Початком цього зрушення був вимарш похідних груп, і 25-ліття цього вимаршу ми повинні відзначити з тим більшим признанням для його жертв, що бачимо тепер незаперечні його наслідки.

Дитячою забавою, а то й наївністю чи навіть злочином дехто вважав лянсовану й затверджену Четвертим Великим Збором Українських Націоналістів 1955 р. Революційно-Пропагандивну Акцію ОУН, тобто спроби проламати залізну заслону за посередництвом контакту з приїжджими звідти, щоб їм прищепити небезпечну для всякої тиранії бацилю свободи. Сьогодні, коли не лише преса за залізною заслоною, а й партійні з'їзди — республіканський у Києві та всесоюзний у Москві — екс катедра ставлять на одне з перших місць завдання боротьби з ідеологічною диверсією і при тому мають на увазі контакти з закордоном та перекидання літератури нехай і в обмеженій кількості, — ледве чи потрібно доводити правильність погляду й передбачливість, відчуття дійсности та політичний нюх тих у нашому русі, які з цією ініціативою вийшли.

Україна сьогодні клекоче підземним вулканом. Може до вибуху ще далеко, але хто може передбачити з точністю хід подій у наш вік змін і революційних зламів? При цій характеристиці, дуже сумарній, стану української визвольної

справи, виразно видно й перше завдання еміграції; посилювати процес ферментації в Україні шляхом перекидання за залізну заслону ідей і взагалі матеріялу для думання. Це вимагатиме від нас великої мобілізації засобів, енергії та інтелекту.

Якщо ми тут на кілька ще хвилин робоча спільнота, то поставмо собі питання: чи маємо ми що перекидати? У цій ділянці — на превеликий жаль — ми відстаємо навіть від наших можливостей. Еміграція потопає у збайдужінні, захлипається добробутом, а при тому провину складає на вік, на брак часу чи щось інше. Дехто просто впав в отупіння і ліниство. І це саме в час, коли потрібна кипуча діяльність, коли потрібне неймовірне зусилля думки, щоб зрівноважити наші недоліки в технічному оснащенні. Ми роздріблюємося у внутрішніх спорах часто амбіція не дозволяє признатися до помилки, підносимо дрібно, забуваючи про велике, висуваємо особисте, занедбуючи загальне.

З цього отупіння треба вириватися вже сьогодні. Під покривалом байдужности сьогодні вже криється серед наших братів, що відстали, відчуття пустки, бажання мати чим виповнити душу й серце, бо турбота про матеріяльне не вистачає ні їм, ні дітям їхнім. Це кладе великий і почесний обов'язок на всіх провідників — політичних і громадських. Ми мусимо провести мобілізацію всіх наших живих сил, бо приходить велика пора посилення праці в напрямку рідних земель.

Певно, ви стали громадянами цієї гостинної і багатой країни, маєте супроти неї обов'язки. Але вона розуміє ваші болі, й кращі сини цієї країни розуміють, що боротьба з комунізмом та всяким імперіялізмом — це боротьба за власну свободу. Наступ бо чорних сил реакції, нехай вона зветься і найчервонішим комунізмом, йде у світовому розмірі, на світовому фронті, й відсіч мусить іти також на світовому фронті.

Ми мусимо відбиватися, але й атакувати. Я рішуче відмовляюся допускати, що ми не можемо перемагати в зударі з ворогом. Тим більше, що за нами правда, а за ним брехня і насильство. Певно, не кожен може йти на фронт военний, не кожен може йти й на фронт політичної боротьби. За сьогоднішніх умов це завдання кращої ланки, рухливішої, в першу чергу націоналістів, і то тих, що добре підготовані і фактично, і морально. Але змагатись з ворогом можна й треба різними засобами.

Збереження української спільноти в Канаді — це великий політичний наступ проти Москви, яка доводила б, що братерство народів здійснюватиметься не шляхом зливання їх в

безлику масу советського народу, над яким пануватиме московський первень. Вільна канадська спільнота, в якій всі національні елементи залишались би зі своїм духовим обличчям і становили б єдність у різnorodності, — буде живим запереченням «вищости» соціалістичної методи.

Які труднощі мають у політичній війні США, не розв'язавши в себе ще остаточно чорної проблеми, ви знаєте. Яким осягом для Канади було б розв'язання проблеми культурної мозаїки, яка являла б шляхетну спільноту майбутнього, — легко собі уявити. З кращими представниками волелюбного канадського суспільства змагайтесь за цю розв'язку.

У лоні української спільноти у вільному світі перед нами стоїть ряд завдань. Починаючи від збереження традицій Українських Церков і кінчаючи їх ієрархічним вивершенням. Стоїмо перед необхідністю створити єдину духову українську спільноту в діаспорі, яка була б пов'язана між собою спільною метою і спільними засобами прямування до неї, залишаючись добрими громадянами країн свого поселення. В цій ділянці СКВУ буде перши кроком. Підготування його так, щоб в ньому взяли участь всі українці, а не лише теперешні централі, що далеко не охоплюють нашого загалу, — мусить стати предметом наших зусиль протягом найближчого року.

Щоб ми домоглися тривалих успіхів в названих справах, а вони не вичерпують наших завдань, ми мусимо приступити бодай до передумання реорганізацій нашого життя і наших настановень. Ми дуже часто замикаємося у вежі тенет минулого. Ми часто Україну бачимо очима минулого й її майбутнє також. Так само наші справи у вільному світі бачимо ми очима минулих упереджень, минулих плянів і мрій. Скільки сьогодні існує у нас зайвих установ або й не зайвих, але таких, що їх не зможемо утримати в майбутньому. Мало того — ми ще творимо паралельні інституції, а то й організації. Мусимо переставитися на тверду оцінку доцільности кожного нашого кроку.

За такого наставлення ми йтимемо до концентрації наших зусиль. Замість творити нові організації, подібні до сучасних, ми повинні б творити тільки ті, що їх брак відчувається. Замість творити й утримувати ті наукові інституції, що не мають майбутнього, ми повинні домовитися про зміцнення тих, що нам необхідні для наукової підбудови нашої політики й визвольної боротьби. Ми повинні ліквідувати всяке зайве витрачання енергії й засобів, зливаючи подібні до себе організації й інституції.

Це торкається однаково як громадського, наукового, так і політичного нашого життя, коли й решта позбудеться думки, що можна опанувати все українське життя, що одне середовище може понести тягар визвольної війни, як позбулися цього ми. Провід УН вже виніс думку про перегляд розходжень між нашими політичними середовищами, зокрема ж у націоналістичній родині. Я певен, що ми ствердимо, що спільного у нас більше, ніж різного. А коли ми затримаємося довше на узгідненні розходжень, то вже можемо знайти бодай порозуміння, коли не спільну дію, щоб розділити завдання, бож всяка боротьба, усяка складна праця проходить в різних площинах, які повинні себе доповнювати, а не заперечувати.

Не смію довше надуживати вашою терплячістю. Складаю ще раз подяку господарям цього бенкету за створення мені нагоди висловитись до основних справ перед широким загалом. До вас же всіх хотів би я звернутися від імені ПУН-у з таким закликом:

Україна увійшла в новий період боротьби, в якій її чекають нові жертви. Ви — система УНО і БО, як і вся українська спільнота в Канаді, що являєте собою найкраще організовану групу в розсіянні — мусите увійти в новий період активності. Зверніть ваші очі на геройську Матір нашу — Україну й для неї не пошкодуйте труду. Нехай ви й знайшли нову батьківщину, але допомога Матері це шляхетний жест, вияв шляхетності душі, а за шляхетність буде вам вдячна й Канада, бо вона потребує її. При тому не забувайте, що живемо в добі перемоги націоналізмів, і не послабляйте ваших зусиль витривати на його позиціях, бо сьогодні маєте доказ, що позиції ваші були правильні. При цьому шануймо думку інших і переконання інших, бо всі українці мають одну мету. *Спільним фронтом* змагаймося за посилення визвольної боротьби в Україні й до цього фронту залучімо вільний світ, бож небезпека в нас усіх спільна.

Якщо основною проблемою всякої еміграції є проблема молодого покоління, то я певен, що тільки спрямування нашого життя на визвольний процес в Україні, тільки політичний живчик може втримати при нас молодь, а водночас це втримає наших дітей на лінії високих ідеалів, що є також основною проблемою всього людства в наші часи важких змагань між машиною і духовими безсмертними вартостями.

(«Українське Слово», ч. 1304, 6 листопада 1966)

ТВОРЦІ НОВОГО ЕТАПУ

(У 25-ліття жертв похідних груп ОУН. Промова Голови ПУН-у О. Штуля-Ждановича на відзначенні у Торонто й Монтреалі)

Важко і боляче говорити про втрату найближчих, найкращих, тих, що вмираючи, відривали нам кусники серця й душі та забирали їх навіки в могилу. Але серед життя на чужині, серед туги за високим і прекрасним, що може бути для нас світліше, як спогад про ті дні, коли ми були молоді й знаходили в собі силу та відвагу «життя на опашку носить» і тією силою упокорювали смерть, заставляли її приходити, за словами О. Ольжича, — «як служка, бентежно, несміло»...

Щоб згадати ті дні й людей, що їх формували, — подруг і друзів, — не важко перескакувати океани. Що бо сьогодні наші переїзди через океани в порівнянні з тим, як ми підкоряли простори, сміялись з небезпек і вмирали, сміючись, ідучи за покликом свого серця! В. Стефаник, описуючи, як мати поспішає до далекого міста, в якому трапилось нещастя її синові, каже: «А колія так гнала, наче б в ній горіло материне серце»... Цей літературний образ найкраще характеризує ті часи, коли ми рвалися на Схід. Рвалися переважно пішки, з малими вузликками в руках, але вогонь наших сердець давав нам змогу мчати, й ми не раз випереджували моторизовані армії.

Був це незрівнянний порив. Порив молодості й мрій, патріотизму і посвяти, бажання героїзму й історичних вчинків. Але при всій романтиці, при всьому легковаженні об'єктивних обставин, це був порив організований. Організація бо похідних груп ОУН тривала більше року, була вислідом напруженої праці великого апарату, була підсумком майже двадцяти років цілеспрямованих зусиль УВО й ОУН, в яких жертвою впав Євген Коновалець.

І сьогодні я бачу очима душі червнєве небо, усіяне українськими зорями, що висіло над Сяном і над Бугом, коли ми переправились на береги нашого Ханаану. Я чую плюскіт води,

я чую її теплінь після холодної роси світанку, мені пашать мокрі ноги, порізані гострою осокою. Я чую запах трави на волинських сінокосах і з-за корчів бачу в місячному сяйві по-статі вартових, що поставлені тут, щоб загородити нам дорогу. Та земля наша широка, й на ній досить стежок для тих, у кого горить серце бажанням чину.

При всьому любовному захопленні, ми рушали в небезпечну дорогу без ілюзій. Розуміється, настільки, наскільки молодість може бути без ілюзій... Провід Українських Націоналістів проте не мав ілюзій, може, тому його й обвинувачували в «постарінні», й це обвинувачення стало підставою трагічних подій розколу націоналістичного табору. Та ця «вина» сьогодні виглядає зовсім інакше, як тоді. В політичній роботі, де ставиться на карту історичний шанс й життя тисяч чи сотень тисяч людей, зрілість — необхідна прикмета. Провід УН доручив керівництво діями похідних груп Олегові Кандибі-Ольжичеві, який чудово знав всю нелюдськість системи націонал-соціалізму й нам передав своє знання заздалегідь. Він не вірив у перемогу Німеччини, доводив неминучість її поразки ще тоді, коли, як дімок з карт розпалась бундючна Польща, коли упала Греція, Югославія і Франція.

Не мав він також ілюзій, що СРСР розпадеться магичним способом, бо знав безпомилково, що московський народ боронитиме свою імперію, яку відразу поставив вище, ніж нестерпний і для нього режим. Тому, згадуючи романтичну атмосферу нашого походу, у 25-ліття киявських жертв я не можу забути всіх тих, які тоді й ще тепер, самі не будучи ні діючими, ні формуючими силами, закидають Організації УН наївність і легковажність, ба навіть зайвість жертв. Сьогодні, коли нам поріділо й посивіло волосся, подивімося тверезо на ті події, оцінімо їх і зробимо висновки на сьогодні й на завтра.

**
*

Якими були шанси нашого виграшу, нашої перемоги? Коли під перемогою розуміти створення української держави, то шансів на це не було, властиво, жодних. Московська імперія валилась на наших землях, але ясно було, що 1917 рік не повториться. Тоді імперія валилась тотально, тоді сідав птах щастя на землю, той птах, який сідає раз на сотні літ, як казав Яновський. Тепер ясно було (хоч, може, й не всім), що на місце однієї організованої сили приходить друга, що на місце однієї оку-

пації приходить друга. Обидві однаково нам ворожі й однаково жорстокі та нещадні, що шукають нашого знищення.

Чому ж було кидати живі сили, що їх так дбайливо й за такої напруги виростила Організація УН, під смертельний град нищівних ударів, між дві стіни, що зударялися? Чи не краще було вичекати, залишити ворогів кривавитись без нашої участі?

В часи великих зрушень не може бути чекання. В добу зламів, кожен народ мусить себе виявити. В добу зламів, історія робить скоки, й хто «вичікує», той залишається позаду. А нам так треба було йти вперед. Більше, як французам, полякам, бельгійцям, голляндцям, грекам, чи народам Югославії. Навіть чехи не залишалися без кінця пасивними, розуміючи вище названий закон історії.

З названих і не названих народів, ми були чи не в найгіршому становищі. Україна була придушена і причавлена. Розбита її армія не могла нічого зробити під час Другого Зимового Походу. Далі прийшла облуда українізації, а за нею нещадна русифікація і нищення душі народу. Більшовизм здійснив не тільки знищення голодом, масовими репресіями ежовщини, вистрілюванням провідної верстви в часи постишевщини, а й сів деморалізацію і розклад насилуванням всіх устійнених понять. Нам необхідно було за час війни відродити душу народу, привернути йому віру у власні сили й здібності, не зважаючи на жодні жертви. Адже ці жертви — ПУН знав — тепер падатимуть в боротьбі, а жертви боротьби завжди більш видайні, ніж жертви пасивного умирання в підвалах ЧК чи від голоду.

Тому Організація УН заплянувала кинути мережу своїх похідних груп на всю Україну — від Чернігова до Одеси, Криму й Кубані, від Полісся до Харкова й Донбасу.

Цим чином українські націоналісти почали нищити ворожі нам легенди, в які ми й самі почали вірити. Першою вмирала на наших очах і завдяки нам легенда про брак соборности. Націоналісти з Західніх Земель вросли в ґрунт Києва, Харкова, Одеси, Кубані й Донбасу, як акліматизовані наперед дерева. Виправдалася наша теорія про єдність душі народу. Збруч і Буг ми форсували, але за нами ті межові ріки засипались корінням евшан-зілля, всі межі змітались вогнем нашої любови.

Після голоду й ежовщини Сталінові й усім московським можновладцям здавалось часом, що українська проблема «остаточно розв'язана», що Україні перебито хребет і вирвано сер-

це. Та виявилось, що Україна живе під згарищами азійської пожежі й під руїнами духових вартостей. Прокинулось село, віджили міста зі збільшеним відсотком українського елемента, що нахлинув сюди в часи індустріалізації і нищення села.

Виявилось, що не тільки ОУН визріла організаційно й концепційно, а й що не вмерли державотворчі здібності нації, її свідомість, її відчуття кровної єдності, солідарності спільноти, її вже державницьке думання і бажання та уміння розв'язувати всі проблеми, починаючи від дуже складної — національних меншостей.

Під тиском, під тягарем неволі, український народ, як і дотепер, жив і творив. Вороги тільки, як не раз — на жаль — ми тепер, мали ілюзію, що він мертвий. Народ виростив своїх фахівців. У примусовому втіленні в ворожу нам систему, народ знайшов спосіб навчатися державної техніки організації життя. Тому, коли взяти за приклад Київ, можна сказати, що ми, українці, дорівняли, а то й перевершили вславлені своїми організаційними здібностями народи, починаючи від самого окупанта. Без його допомоги, за його спротиву, налагоджено зараз же, коли Київ палав, постачання води, газу, світла й частково міського транспорту. Керуючись почуттям національної солідарності, село повезло валками харчі до столиці, хоч і в нього не було зайвого. І тільки виразна зла воля окупанта, який хотів шляхом голоду довести нас знову до ступеня тварин, припинила це відродження побуту.

За нашою ініціативою, патріоти й віддані фахові працівники почали відкривати школи, від початкових до високих. Появилася преса, творилася кооперація, відкривались варстати, готові були до пуску фабрики. Скрізь потворились місцеві управи: районні, обласні, служба порядку, що ладна була упоратися з усіляким саботажем, бож всім відомо було, що ворог який відступав, залишив саботажні групи, які підмінували Київ, залишив підпільну мережу для паралізування всякого відродження життя на наказ Сталіна: залишити за собою спалену землю, згідно з традицією Чингісхана.

Скрізь похідні групи були в цій роботі дріжджами, ініціаторами, інспіраторами, тими, що кликали до відваги виявити себе, показати обличчя зрілого й свідомого своєї мети народу. До членів похідних груп, як скалки заліза до магнету, тягнулися свідомі й творчі елементи.

Місцеві органи правління і вияву думки народу вивершили у Всеукраїнській Національній Раді, яка з усіх закутків нашої батьківщини отримала негайно вислови підтримки

й підпорядкування. Сьогодні більшовики, у своїй літературі намагаються висміяти людей, що очолювали ці зусилля народу організувати своє життя. Вони найчастіше закидають, що це не були люди відомі. Часом це дійсно були люди невідомі, але яка революція спирається на відомих людях? А крім того — чи не найкращий доказ стихійності й сприйнятливості всього руху лежить саме в тому, що загал, народ, маса, прийняла тих людей, не питаючи, хто вони, а дивлячись на те, що вони роблять?!

Ця творча дія, це неймовірне і негайне зусилля, його національна напруга — злякали ворогів.

Два розбійники, що змагалися за нашу землю на життя і на смерть, разом побачили, що з-під землі виростає сила України, ворожа їм обом. Німці з глупоти й параноїчного засліплення, москалі з далекозорости, значну частину зусиль вирішили кинути на розправу з цією новою силою, що загрожувала відібранням їм всіх успіхів перемоги — сучасної — одним, майбутньої — другим. Окупант тихим порозумінням пішов разом з більшовицьким підпіллям, і відразу створилась задушлива атмосфера нищення і провокації.

Так прийшов удар у грудні 1941 р., коли в Києві заарештовано редакцію «Українського Слова». Цим арештам передували арешти Біди і сестер Суховерських у Києві, розстріли в Житомирі, арешти й розстріли в Дніпропетровському, на Кубані, в Полтаві. Тоді О. Ольжич наказує підготову до переходу в підпілля. Перейти в підпілля відразу, означало б зняти всіх членів ОУН з їхніх експонатних становищ, а наша ж дія, спрямована на заякорення українського ладу, що протиставився ладові окупанта, була така коротка, хоч і незвичайно ефективна. Тому її треба було продовжувати, знаючи, що за не необхідно було заплатити жертвами.

Декого евакуйовано з Києва, декого покликано з провінції. І тоді треба було бачити, як неохоче, з якими протестами сходили люди зі становищ, на яких їм загрожувала смерть. На наказ Голови ПУН-у виїхав з Києва ген. М. Капустянський, стягнено до інших завдань інж. О. Бойдуника. Але, напр., Олена Теліга виразно заповіла, що такого наказу не виконає, що Києва не залишить, бо це їй виглядало б, ніби вона залишає в небезпеці тих, кого вона притягнула до праці, які були тепер наражені на ліквідацію німецьким окупантом.

І заки всіх членів похідних груп переведено на підпільне існування, прийшов київський удар. Тим болючіший, що від нього загинули люди незаміними: Олега Теліга з чоловіком,

Іван Рогач, Орест Оршан-Чемеринський з дружиною, Іван Кошик, Євген Гупало, Іван Рошко-Ірлявський і інші.

Мені доля судила бути з цими людьми, працювати й жити з ними, знати їх думки й почування. Це були справжні воїни революції, а Олену Телігу, з чистотою її горіння, ми звали сумлінням революції. Після арештів, ми з Ольжичем перебували на одній конспіративній квартирі, у пані Лілі, якій за її ризик і відданість належалося би почесне місце на цьому бенкеті, як представниці тих, що відразу пішли з нами! При всій нашій кипучій діяльності, щоб рятувати й належно розставити решту людей, чим займалися Я. Гайвас, Ф. Бак-Бойчук, Микола Кузьмик, ми перебували в стані розпачу.

Між присутніми тут є багато тих, що знали моменти важкої відповідальності за підлеглих собі і за друзів чи то в підпіллі, чи то на фронті. Ці знають, що це за тягар відповідальності за життя бійців, за життя посестр і побратимів. Скільки болу спричиняє переглядання кожного власного кроку, скільки страху перед помилкою, скільки жалю за тими, хто — «побратимом був моїм, це більше, ніж брат, а на ім'я йому — Петро, Данила, Гнат», як казав Л. Мосендз, а я додам — Олена чи Михайло, чи Іван. У такі моменти чується фізичну близькість, яку переживає тільки мати, чи то носячи дитину в своєму лоні, чи в болях її народжуючи.

Я тоді не ніс відповідальності за події, а був тільки їх коліщатком. Але з арештованими в'язало мене щось більше навіть, як з рідним братом, бо були це побратими. І ніхто не уявляє собі того болу, що його доводилось тоді переживати. Ми були в якомусь містичному зв'язку з розстріляними в Бабиному Яру. І Ольжич, і я були певні, що їх розстріляно під ранок 13 лютого 1942 р., бо тоді ми відчули біль у наших душах і нашому тілі, наче Доріян Грей перед своїм портретом. І коли ми не впали від тих куль, то ми давали й даємо від себе все, щоб залишитися і далі в містично-реальному зв'язку з Героями.

Сьогодні згадуємо київські жертви похідних груп, а водночас і всіх членів їх, віддаємо шану й тим, кому судилось залишитись у живих. Складаючи моральні квіти на їх безіменні могили без хрестів і пам'ятників, скажімо собі, що вони залишили по собі красу нехтування смертю, красу смерти в юні роки, в розквіті сил, і для нас вони залишаться назавжди втіленням безсмертя й краси, як античні герої і боги. Бо нам судився розклад старости, розклад за життя, а їм була дана ласка цього уникнути.

То ж не плакати нам над їх могилами, не сльозами вшановувати їхню пам'ять, а твердою рішучістю — продовжувати їхнє діло. Та що б ми не робили, ми винні їм багато. Ми винні їм також рукотворний пам'ятник, який ми повинні спорудити тут, на вільних землях вільного світу, за два роки, у 25-ліття смерті О. Ольжича, що вивершив криваву піраміду жертв нацизму. Якщо у нас живе хоч краплина живого почуття до тих, що склали свої голови в свідомій боротьбі, то ми цей задум здійснимо, щоб і граніт свідчив перед світом про нашу боротьбу проти звірства нацизму, про братерськість всіх громадян української держави духа в Бабиному Яру й інших курганах, що зберігають до Другого Пришестя святі кості дітей України усіх національностей. Бабин Яр — найвиразніший символ об'єднання смертю всіх дітей нашої багатої і гостинної Землі, наказ, щоб вони були в мирній і дружній співпраці об'єднані в житті, в творчості, а найперше — в боротьбі за можливості цього вільного життя і вільної творчости.

Краса і велич чину похідних груп і київських та взагалі їхніх жертв не вичерпується самим виявом героїзму. Як були подумані похідні групи для збудження придушеного народу, так вони своє завдання блискуче виконали. Вони були першим етапом боротьби в період другої світової війни. Першим кроком до наростання цієї боротьби. Перші бо удари були початком закладання тривких основ підпілля, щоб боротьба за визначену мету мінjala тільки форми. Черговим етапом — була партизанська акція. Бо перехід в підпілля повів за собою творення збройних боївок, які вступили в співпрацю з УПА Тараса Бульби-Боровця, щоб потім зовсім влитися в неї і розгортатись в ній, не зважаючи на всі важкі перипетії цієї формації й усєї боротьби. А цього року сповнюється також 25-ліття розгортання УПА.

Досить сказати, що основоположником відділів УПА на Володимирщині був визначний член похідних груп, друг Білий, а на Луччині — сот. Волинець. Членів похідних груп призначувано в організаційному житті на чужині, як і на рідних землях, на передових позиціях. Та робимо їм кривду, коли їх не пізнають, а вони в своїй скромності цього не наголошують. То ж маю надію, що наші святкування стануть нагодою створення Комісії, яка увіковічить історію похідних груп і випустить відзнаку, яка буде присвячена всім полеглим і всім живим. Я вірю, що й цю ініціативу привітає наш загаль, а ті, що гордо носитимуть відзнаку, будуть гідні її, і цю гідність підтвердять своєю працею. Знаємо, що далеко легше вмерти для

ідеї, зокрема в молодості, ніж жити для неї. Але ті, що були відважні в бою, будуть відважні й у праці щоденній. Похідні групи бо формували наші характери, й ми не посоромимо мертвих наших посестер і побратимів.

**
*

Дія похідних груп ОУН визначила історичний етап, а цей етап відкрив цілий новий історичний період. Від лютого місяця 1942 р. я, як безпосередній учасник похідних груп, як той, хто відправив на Схід сотні людей, а серед них — завіз до Києва Олену Телігу, купив за самогон місце у машині для Ірлявського, дуже часто зустрічався з запитом: яке ми мали право найкращих людей підставляти під удари? Чи виплатились ці втрати?

Людське життя не має ціни, ми не знаємо, скільки воно коштує, чим його можна оплатити й виплатити. Ми знаємо ціну автомашини, помешкання, пари черевиків, навіть ціну їх вичищення, але не знаємо ціни людського життя. Це сумно, але це так. Про це ми часто забуваємо, кидаючи високі чи й зовсім дешеві фрази, чи вбиваючи людину нерозважним вчинком або словом. Тому про те, чи виплатились наші втрати, зокрема ж втрати передових членів Похідних Груп, разом з Олегом Ольжичем — говорити важко. Я ставив Ольжичеві це питання в ту ніч, коли ми в Києві чекали арешту, бо в розпачі ми виявились слабкими і не змінили квартири. Я не здавав собі справи, що ставлю йому надто особисте питання, бо ж він також належав — і то в першу чергу — до людей незамінних і був завжди в першій лінії де ризикують життям.

Він відповів: якщо найкращі не йдуть у вир боротьби, то хто ж тоді має йти? Чим же вони тоді мали б бути найкращими? Яке значення має літературна творчість, якщо її автор не готовий потвердити її своїм ділом?

Цю відповідь я давав тим, що топталися по моїй душі, докоряючи за смерть Олени Теліги. Я поминаю: чи ставили вони це питання справді з болем втрати, відчуваючи велич цієї втрати, чи тільки, щоб виправдати своє перебування на дальших лініях боротьби, або й взагалі в затишку, а то й у запічку. Наскільки було важко відповідати тоді, настільки легко тепер, коли видно, що чин похідних груп розпочав новий період української історії, як він позначився на сьогоднішніх подіях, не на еміграції, не в святкових залах, не в ціні квітков на святкування, а на рідних землях.

Хіба може бути в когось сумнів, що чин похідних груп відомий в Україні, й то молодому поколінню, коли одна за одною з'являються в видавництвах окупанта книги й статті про той період. Хіба так святкував би він 50-ліття жовтневої контрреволюції? Хіба треба було б ворогові згадувати похідні групи й їх дію, коли б він не мусів їх поборювати? На це риторичне питання не треба забирати часу відповіддю.

А ворог не тільки згадує дію похідних груп у Києві, але навіть намагається їм визнати протинімецьке наставлення. Він навіть не відмовляє цим тричі клятим націоналістам у національному хребті й бажанні зміцнити хребет народу. Хіба це не свідчить, що про нашу дію і молоде покоління знає, і то знає з доброї і правдивої сторони?

Та справа не тільки у тому, що про наш чин знають. Ідея — це найстрашніший вибуховий матеріал. Нічого тирана не бояться так, як ідей, зокрема ж ідей свободи, ідей волі народів і їх визволення, думки про їх самотність. Кинене похідними групами ОУН зерно впало на пригожий і родючий ґрунт Української Землі, живий і плідний ґрунт його душі. Принесені тоді думки, відомості, зразки творчості — викликали новий культурний процес. Нема ж ніякого сумніву, що поява молодого покоління, яке звуть шестидесятниками, виростало з тієї атмосфери, яку залишила війна, але не війна знищення, а війна із своїми зрушеннями думки, з тим ферментом, що його викликали сіячі похідних груп.

І коли тепер проходять знову арешти в Україні, то це арешти тих, які заразилися бацилами свободи й бацилами національної самотності, що їх посіяли похідні групи. Сьогодні арештовують послідовників Олени Теліги й Ірлявського. І як самими слізьми не вшануємо гідно жертв похідних груп, так самим розпачанням не вшануємо тих, що були арештовані останнім часом в Україні.

Справа бо не в самих арештованих. Справа в тому, що коли Сталінові майже 20 років тому здавалось, що духовий хребет українського народу фізично перебитий голодом, а духовим знищенням провідної верстви в часи постишевщини, то сьогодні ясно, що ті рани загоєні, що національний організм знову відживає в містичній єдності поколінь, в містичному причасті ідей українського націоналізму й самостійництва, кинених в родючий ґрунт похідними групами ОУН.

Можна різно насвітлювати, оцінювати й коментувати сьогоднішні події і сьогоднішній стан в Україні. Певно, сьогоднішні носії відродження це не організовані націоналісти похідних

груп. Але ж минуло 25 років, і сьогодні бійці за духову суверенність українського народу — це духові діти членів похідних груп. А діти ніколи не є такі точно, як батьки, це бо закон природи, й врешті-решт закон правильний, бо в застої немає росту. Але нема ніякого сумніву щодо споріднення цих двох поколінь, споріднення прямого, як між батьками і дітьми.

Тому нехай ніхто не дивується, що ми шукаємо такого чи іншого контакту з нашими дітьми, бо ж це кров від крові й кість від кости українського народу, це нащадки тих наших посестер і побратимів, що загинули в Бабиному Яру та поклали свої кості в цій же священній землі. Нехай на декому з них і лежить намул насильства окупанта, але вони члени нашої нації, і під намулом, під руїнами згвалтування — вони українці. В кожному народі є одиниці кращі й гірші, є більш і менш свідомі, є навіть зрадники. Несвідомих треба усвідомлювати, зрадників судити, але зрікатися нікого не можемо.

Ми не можемо бути байдужі ні до тих, що борсаються в тумані ворожого обману, ні тим більше до тих, що борються своїми засобами й своїми методами. Але зокрема ми не можемо бути байдужі до тих, що виявляють стійкість, виявляють характер, не лякаються натиску, ні прямого, ні посереднього, й за це йдуть до тюрем. Еміграція мусить дати підтримку вільним процесам на рідних землях, підтримку всякому проявові спротиву, всякому вияву незалежності думки й національної свідомости. Інакше — чому ми залишили рідну землю? Якщо тільки для того, щоб особисто влаштуватися, то горе нам і ганьба. А тому ми не сміємо спокійно спати, ні їсти, ні виховувати наших дітей. Ми мусимо присвятити нашу увагу обороні переслідуваних в Україні. Більшовики зчиняють крик за кожного грецького, еспанського чи американського комуніста, навіть шпигуна. Як сміємо ми не підносити, і то систематично — протесту проти арештів в Україні? Вияв національної солідарности, ідейної солідарности — необхідний співчинник боротьби.

**
*

На широких просторах України, в лавах похідних груп, в лавах УПА, ми боролись за відродження душі народу. Боролись проти німецьких окупантів, проти московської агентури, а згодом окупації. Але — на превеликий жаль — ми боролись і між собою за такі ж дрібниці, як і тепер. Це послаблю-

вало нас, це була зайва й непроцєнна витрата енергії на побічне. Але тоді ми боролися з ворогом, і це покриває недотягнення міжусобиць.

А що діється сьогодні? Хто сьогодні на еміграції може сказати, що свої сили віддає безпосередній боротьбі з окупантом? Таких дуже мало. Але внутрішня боротьба триває і проти всякого здорового глузду спалахує тут і там з високою температурою, злочинно відвертаючи увагу від головного завдання, відтягаючи енергію від виконання головного обов'язку.

І за що ми б'ємося між собою? За впливи, коли всі організації слабнуть і треба битися за їх втримання; за ту чи іншу кому в газеті, коли треба б битися за те, щоб наші діти взагалі хотіли читати наші газети й книжки... Ми б'ємося між собою за вигадані речі, за «контакти», за закиди в советофільстві тим, що все своє життя віддали й віддають боротьбі, й це дуже добре знають автори закидів.

Ми, Організація Українських Націоналістів, ніколи не змагалися за впливи, зокрема ж за монопольність. Ми не раз складали заяви про нашу готовість співдіяти в творенні єдності зусиль і дали на це докази, вступаючи й льояльно співдіючи в державному центрі УНР чи в інших коаліційних інституціях. Ми не раз, також уже й моїми устами, складали заяви про відновлення єдності націоналістичного Руху, ці бо заяви були схвалені двома останніми Великими Зборами Українських Націоналістів. Але ми не чули, на жаль, подібних заяв з другого боку, а ще гірше — ми не бачили ніяких проявів відповіді на наші заяви. Навпаки, остання моя спроба зустрічі з відповідальним провідником ЗЧ ОУН не відбулася, і то не з моєї вини.

А всім ясно, що брак координації, брак консолідації, безглузда конкуренція, намагання підпорядкувати собі все життя, що слабне, коли старше покоління вмирає, а молодше не приходить, — шкодять визвольній боротьбі, розмінюють її на дрібну монету, що нам забороняють ті, які клали голови, щоб здобути стабільний національний капітал, а не мідяки дрібних розгр дрібних амбіцій.

Ось перед нами СКВУ, що відбудеться в 50-ліття Національної Революції і в 25-ліття жертви похідних груп ОУН. Ця подія покаже, за що хто б'ється — за національну рацію чи партійну перемогу. СКВУ для нас — тільки одна ланка в ланцюзі зусиль до об'єднання еміграції за встановлення конструктивної співпраці бодай у суспільно-громадській ділянці. А є речі важливіші.

Ворог все удосконалює форми й засоби наступу на нас. Він у цьому напрямку працює систематично, пляново, з великим вкладом людей, засобів, енергії та думки. Де наша стратегія на десятиліття? Хіба можна розбити Московську імперію, витрачаючи енергію на опанування тієї чи іншої еміграційної установи? Хіба ми сміємо так себе осмішувати, так ображати тих, що клали голови в безпосередній боротьбі? Хіба ж хтось, хто думає нормальними категоріями, може твердити, що будь-якого одного середовища вистачить на те, щоб виробити концепцію боротьби, коли проти нас стоять могутні вороги й з ними замирюються могутні наші потенціально союзники. А коли вистачить сил провести її в життя? Хіба розбиття і внутрішня нездорова конкуренція будь-коли доводила до мобілізації сил, яких у нас так багато знищив ворог, а не мало пропадає і через «добрих людей» та нашу власну недолугість?

Полягли, що їх пам'ять сьогодні згадуємо, велич похідних груп і велич жертв бійців та командирів УПА вимагають від нас єдності в дії на відтинку допомоги рідним землям, на відтинку збереження українськості в діаспорі, на відтинку пропагування наших змагань, на відтинку культурному, як і на всякому іншому. Навіть об'єднаних сил наших і народу на рідних землях не є забагато.

І тут і там, на рідних землях і на еміграції, найбільше енергії марнується через байдужність, через несвідомість. Дивлячись на пасивність більшості, організована меншість може обрати два шляхи: або підпорядкувати собі все, або мобілізувати пасивних, залучаючи їх до співвідповідальності, рахуючись з ними, підносячи їх і притягаючи. Ми вибрали цей другий шлях вже на початку нашої дії і кличемо всіх на цей шлях, єдино правильний, перевірений вже практикою — нашою і чужою. Усіх засліплених кличемо прозріти, а всіх, хто бачить зло в засліпленні — закликаємо до активності, бо нікуди нам не зайти, зокремаж не добитись нам до землі обітваної зі сліпими чи засліпленими поводитирями.

**
*

Я не міг не згадати актуальних справ, говорячи про похідні групи ОУН. Герої бо цього походу не вмерли, вони виконали свої завдання і відійшли на вічний відпочинок. Ми ще не виконали нашого завдання. Ми далі в поході або мусимо бути в поході. Хто про це забуває, тому хочу тут нагадати. А нагадуючи це, мушу нагадувати й про наші завдання. Похідні

групи ОУН йдуть далі, бійці УПА борються далі, нехай і в іншій формі, як вони всі були іншою формою боротьби, що почалась 50 років тому.

50 років — це великий шматок часу для однієї людини, для одного покоління. Але в історії вічної нації — це мить перед лицем Божим. Коли б було інакше, не було б історії, не було б шляху, на якому з перспективи видно характер народів, їхні зусилля, осяги, їхню вартість, їхню волю творити в віках безсмертні вартості, що й чинять свідомі свого призначення нації.

І тому сьогодні, в 25-ліття похідних груп ОУН, у 50-ліття Української Національної Революції і віднови державности, будьмо мужні. Виринаймо з павутиння буднів і болота другорядного і рвімось до вершин. Знаємо, що наші поневолені брати покладають на нас і нашу дію великі надії. Будьмо гідні їхнього довір'я! Догори піднесімо серця. Не зважаючи ні на що, ми живемо напередодні світанку. Заграву нової революції відчуймо нашими збудженими серцями. На рідних землях культурні процеси швидким темпом починають перероджуватися в політичні. Вшановуючи пам'ять тих, що поклали основи цього переродження, не тільки поминаннями їх імен і їх душ, але ділом приспішуймо новий етап Української Національної Революції нашим вкладом, нашим зусиллям і відданістю.

Вічна слава поляглим Героям! Усі наші сили на здійснення мети, за яку вони поклали свої буйні голови!

(«Українське Слово», ч. 1328-1330,
23 квітня — 7 травня 1967)

У 50-ЛІТТЯ ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

22 СІЧНЯ 1918 — 22 СІЧНЯ 1968

Ледве пролунали дзвони Св. Софії 22 січня 1918 р., ледве відбреніли в морозному повітрі епохальні слова IV Універсалу про те, що «Від нині Українська Народня Республіка стає вільною, суверенною ні від кого незалежною державою українського народу», як — «застукало, зататакало коло Ромодану»... Відвічний ворог почав наступ на молоду державу.

Недозріла нація майже не мала на оборону своєї держави більше війська, ніж Студентський Курінь, що поляг смертю хобрих під Крутами. Мільйони вояцтва блукали по мітінгах, по партійних зборах, займались ідеологічними спорами, не зрозумівши ще, що все це — внутрішні справи, які ладнаються в своїй державі, яку треба мати найперше. Справи дуже важливі, справи високі, але розв'язка яких неможлива без твердої державної бази.

І ось тепер відзначаємо 50-ліття проголошення державности. Проголошення, але не втримання її. Річниця радісна й сумна. Сумна власне тим, що минуло 50 років, а ми й далі поневолені, народ наш під жорстокою окупацією, яку прикрито облудною фікцією УРСР.

Одночасно й ворог святкує 50-ліття своєї перемоги. За ним стоять різні «досягнення». Починаючи від мільйонів вигублених голодом, кінчаючи могутніми заводами й страшною військовою технікою, ефективності якої ніхто не може заперечити. А все ж ми віримо, що наше святкування має сенс, і то глибокий. Віримо, що чергові ювілеї будуть наші, а не ворога.

Ворог сміється з еміграції. Мовляв — 50 років чекаєте, вимираєте, лишилися тільки недобитки, про які забув народ, що живе своїм власним життям, який в те життя вжився і навіть не думає згадувати 22 січня 1918 р.

Та попри всю свою силу, ворог тут робить помилку. Велику помилку спрощування. А що він має всі можливості бачити

правду, дослідити її, то сміємо твердити, що ворог спрочує проблему тільки для зовнішнього вжитку, для пропаганди, а по суті бачить правду й відповідно діє. А діє як той, кому горить земля під ногами. Справа бо не в еміграції.

IV Універсал був словом. Проти цього слова стали московські армії, й вони перемогли. Але — «На початку було слово», каже Св. Євангеліє. Слово незнищене, слово, що було Богом. І як нерони не знищили Бога, що був Словом, так московська сила не знищила української душі.

IV Універсал був виявом української національної душі. Думка завжди випереджає тіло. І IV Універсал випередив загальний розвиток національної свідомості. Тому в боротьбу за нього пішла лише частина, й тому наша Держава впала. Але IV Універсал був виявом визрівання нації, визрівання її волі до суверенності, визрівання її здібностей до побудови держави. Московська нація, як і інші наші сусіди, визріла пізніше від нас, але потрапила зламати нас, поневолити. Це трапляється в історії з різними народами. Трапилось і нам, як москалям трапилась перемога.

Московська нація — велика і здібна. Вона потрапила більше, ніж вміють звичайно окупанти. Вона нас не тільки поневолювала, вона нас нищила, й не лише фізично, а й морально, духово. Вона хотіла з нас зробити провінцію, частину себе. Тут вона мала великі осяги, які дали їй чергову перемогу в 1921 р.

Але національна революція пробудила український народ. Він закипів і видобув зі своїх надрів не лише проголошення державности, а й боротьбу за її втримання, яке ще не закінчилось, а закінчиться повною перемогою. Ворогові вдалося пригасити вогонь під казаном національної української революції, прикрити грань мокрим бадиллям своєї окупації, але не вдалося його загасити. Вогонь тлів і під мокрим рищем поширювався, нація визрівала.

Процес духової національної революції продовжувався, не зважаючи на форми й обставини, не зважаючи на ідеологію, яку визнавали чи тільки виголошували носії. Формальне скасування Української Народньої Республіки, підмінення її УРСР — не припинило процесу державного визрівання нації, хоч його страшенно сповільнило. Духовий процес між 1921 і 1934 роками виказує явний хід угору. Хіба українська свідомість, що виявилась в IV Універсалі, була така масова, як у 1934 р.? Не кажемо про висоту її, але про масовість. Та ж не забули ми, що найбільші вороги IV Універсалу в тридцятих ро-

ках загинули за свою українськість: Скрипник, Шумський, Хвильовий і їм же ність числа.

Що це було? Це був вияв визрівання нації, яка почала свій шлях до духової суверенности й задокументувала це IV Універсалом, який став стрижнем, хребтом того процесу визрівання.

А хіба в 1941 р. не було більше охочих піти до Української Армії, як в 1919?

Ворог може твердити, що український народ, мовляв, давно забув про наші Січні. Та коли б ворог сам в це вірив, то не говорив би саме сьогодні про Українську Центральну Раду й її Універсали та не домагався б від українського народу протиставлення «радянської правди ворожій ідеології».

І процес національної революції, вивершеної 50 років тому IV Універсалом, продовжується, розгортається, розгоряється. Він бо відбувається в душі нації, не зважаючи на обставини, ні на формальну приналежність території, ні навіть на формальну ідеологічну фірму. Хіба цього не потверджують свідчення з України, в яких члени компартії домагаються виходу УРСР з СРСР?

В. Чорновіл може бути комуністом, секретарем обкому комсомолу, але він іде на жертву в обороні національної гідности. Між відомими нам засудженими за оборону національних прав українського народу більшість — комсомольці або члени компартії. Це доказ, що ідеологія (а ми не знаємо, наскільки вони ідеологічно ангажовані, приймим те, що написано!) не покривається з національною свідомістю і національною зрілістю. Націоналізм — не тільки ідеологія в значенні написаної системи. Це пов'язаність зі своїм народом, його долею і готовість за ту долю змагатись.

Не дарма більшовики намагаються розрізнити буржуазний націоналізм і не-буржуазний, хоч останнього і не допускають поза правами москалів збільшувати силу своєї нації коштом інших. Вони ототожнили більшовизм з російським імперіялізмом, навіть не націоналізмом. І всякий спротив поневоленню, всякий спротив асиміляції називають «буржуазним націоналізмом».

Цю тонку гру бачить український народ, і свідчать про те його молоді сини й доньки. Бачить сьогодні те, чого не доглянув в 1918-21 роках. І ставить сьогодні спротив рішучий та широкий, використовуючи всі можливості. Герої й спадкоємці ідей IV Універсалу ведуть затяжну боротьбу з клясичним героїзмом проти наслідків поневолення: проти безхребетности, проти па-

сивности, проти несвідомости, проти продажности. Але всі вони йдуть до державної суверенности, як би вони це не оформлювали.

У 50-ліття проголошення української державности — це доказ, що творці IV Універсалу вклали не даремний труд. Що борці за його здійснення загинули не марно. Що борці, які гинуть і караються сьогодні, — не кладуть даремної жертви, бо жертви в ім'я загального не бувають даремні.

Перед обличчям цих фактів, остаточна перемога ідей 22 Січня 1918 року — безсумнівна. Лише жодна перемога не приходить сама, автоматично. Як у 1917 році не втримали ми державности через брак масовости зусилля, так і в майбутньому не здобути нам перемоги без зусилля кожного з нас.

Святкування 50-ліття державности нехай стануть нагодою віддати честь тим, що поклали основи нового етапу боротьби за українську державу, за визрівання української нації в націю повністю державну. Нехай вони будуть нагодою і для засвідчення нашої єдности з тими, що борються сьогодні на рідних землях, що перебувають у тюрмах і концтаборах, з переслідуваними всіма способами диявольської машини окупанта.

Але нехай ці святкування стануть для нас всіх іспитом сумління. Нехай кожен з нас поставить собі питання, що я зробив вчора, що роблю сьогодні й що готовий зробити завтра для здійснення ідеї IV Універсалу.

Для провідних одиниць з ділянок політики, науки, культури, техніки — нехай це буде нагода також провести іспит сумління. Нехай і з них кожен поставить собі питання: чи досить я зробив для того, щоб усвідомити собі й передати іншим розуміння потреб модерної нації, модерної держави, усієї складности сучасного життя. Щоб належно визначити черговість завдань і способи їх реалізації.

Боротьба за державність це — і геройство, і повсякденний труд, і відвага, і самопосягата. Зусилля волі, духа й думки. А передусім — активність, відданість і незламність.

(«Українське Слово», ч. 1364, 1 січня 1968)

У 50-ЛІТТЯ СМЕРТИ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА

(Промова на Святковому Концерті в Парижі, 29 травня 1976 р).

Апостол Євангелист Іоанн розповідає, що Ісус Христос сказав до своїх учнів, після розмови з самаритянкою:

«Про це є правдива приказка: «Хто інший сіє, а хто інший жне». Я вас жати послав, де ви не працювали — працювали інші, ви ж їхньою працею скористалися».

Ці безсмертні слова Сина Божого раять нас сьогодні, коли у 50-ліття трагічної смерті Головного отамана Симона Петлюри, ми переживаємо не лише втрату нашого духового вождя, не лише болюче минуле, а трагічне й героїчне сучасне. У цьому сучасному міститься і нестерпний біль неволі народу в конфронтації із нашим спокійним життям у вільному світі, і грішна радість, що в Україні змагаються за апокаліптичних умов незламні й нескорені, між якими на вершку піраміди страдників — Валентин Мороз.

Розпачливі вістки від Раїси Мороз ставлять перед нами болюче питання: скільки уваги присвятити минулому, а скільки сучасному? Але ці ж вістки дають нам черговий раз право, не впадаючи в холодний цинізм, а лише віддаючи належне історичному аспектові, — пишатися — нехай нами й не заслуженою — жертвою Валентина Мороза, як пишалися ми, важко болючи, жертвою Симона Петлюри, Біласа й Данилишина, Євгена Коновальця та сотень, тисяч і мільйонів жертв Визвольної Боротьби.

Наш біль і наша гордість — це вислід історичного процесу, вислід страждань і боротьби нації, це проросле зерно невмирущої правди про права народу й силу боротьби за них. А де ж сіяч цього зерна? Хто той, хто сіяв те, що ми тепер збираємо?

Великий Сіяч, «що його працею ми скористалися», — як каже євангелист, — це Симон Петлюра.

Маючи честь промовляти у 50-ліття його мученицької смерті, поставлю відкрито питання: що пересічно, поза тими нечисленними особами, які взяли участь у наукових конференціях, чи прочитали різні збірники, — знаємо ми про нього і його життєвий чин? Що знаємо ми, покоління вже не молоде, яке не боролось із ним на фронтах політичної, а зокрема збройної боротьби? А при цьому дозволю собі й питання, яке сягає глибше: що знають про нього й сучасники його боротьби, між якими виріс і я?

У роки моєї молодости, у часи молодости покоління, що власне виросло з чину Симона Петлюри, було для деякого «гордістю» не ходити на панахиди по ньому, бо він був «польонофіл», Мали до нього жаль і за його «соціалізм», і за його «м'якість», чи «брак рішучости», а то й за «відсутність справжньої революційности». Авжеж, тим, що колись так поводитися, сьогодні соромно за ці дівтацькі уявлення. Але й його беззастережні послідовники також його недоцінили, хоч уважали неповторним вождем і творцем збройних сил України та будівничим держави.

Був бо він і творцем відновлення збройних сил України, і головою держави у найважчі часи, але — значення його куди більше. І це значення зростає з десятиліття у десятиліття.

Життєвий шлях Симона Петлюри — це шлях на Голгофу. Шлях свідомий, хоч і не з передбаченим кінцем, про що свідчить передсмертний запит до вбивника: — «За що?» Шлях трагічний, бо позбавлений надії на завершення, на досягнення мети. Симон Петлюра знав, що не йому й не його поколінню суджено утвердити державне існування української нації. Тим блискучіший його шлях, тим вище слід оцінювати його відданість справі.

Діяльність свою почав Симон Петлюра тоді, коли — як казав Ол. Лотоцький — усі свідомі українці знали себе особисто. Він заговорив про окремішність української нації тоді, коли — як розповідає В. Приходько — українські селяни (й то письменні), побачивши у 1900-их роках Св. Євангеліє українською мовою, казали: «Вже й зі слова Божого сміються»..., бо де ж можна Богу благовість висловлювати «мужицькою мовою».

Коли С. Петлюра заговорив у 1905 році про автономію України, додаючи, що це означає право й на власне законодавство, низка українських діячів — як оповідав один із них — вважали це смішним, бо ж «кому ця автономія потрібна»?

Дякувати Богові, ми сьогодні далеко від тих часів. Але — не забуваймо — що це ми, у вільному світі, ті, що вціліли з останнього етапу визвольних змагань. А чи так воно в Україні? Казав же нам один із сьогоднішніх орденосців, що якби в Україні було не 40, не 4, а 2 мільйони свідомих українців, то все виглядало б інакше. І цей бій не за два, а за один мільйон свідомих, бій проти спадщини віків неволі, почав Симон Петлюра на початку нашого століття.

Звісно, як соціал-демократ, він виходив часто із марксистських позицій. Говорив про «інтереси пролетаріату», але завжди українського, що в нього в дійсності був тотожний із окраденим українським народом. А при тому вже тоді в нього був державницький підхід: він визнавав права всіх національностей в українській державі. Яка далекозорість і яке почуття суверенності! Чи дозріли ми до такого глибокого підходу, коли нам, лише частині націоналістів, треба було багатьох десятиліть, щоб стати на становищі: «Україна — спільне добро усіх її громадян»...

Ще будучи соціялістом, він правильно прикладає економічні інтереси до духової сили й права українського народу, бачачи взаємозалежність між національною свідомістю та щоденним життям. Ще 1906 року він пише:

«Фінансова політика російського уряду нещадно витягала всі «платежні» соки з українських губерній, не повертаючи їм назад часто-густо й половини того, що вони віддали «центрові».

Ще в 1902 році, заглядаючи в після мазепинський період нашої історії, він бачив політику Москви щодо тодішніх емігрантів у Туреччині очима сьогоднішнього дня, як і всю московську політику супроти України. Тому логічно (але — лише для нього), що вже в 1917 році, незалежно від еволюційного шляху національної революції, який виявився у чотирьох Універсалах, — він є душею військових з'їздів і творення українських збройних сил.

Від початку своєї діяльності, Симон Петлюра виявляє прикмети будителя, творця з пророчим зором у майбутнє. Він пише про літературу, про політику, театр, публіцистику й проблеми українських емігрантів в Америці. А при цьому він новатор і революціонер, бо ламає устійнені схеми. Старі й навіть нові.

Якщо до 1917 р. С. Петлюра ламав схеми думання, що виростали з москвофільства, яке впливало з несвідомости, то від 1917 р., попробувавши лягати на хвилю революції, він ламає нові — не менш загрозливі — схеми, стає на шлях кон-

флікту з найближчим оточенням, коли воно не бачить суті справи.

Якщо його найближче оточення бачить розв'язку українського питання в революції взагалі, то він бачить цю розв'язку в силах українського народу, які вповні можуть виявитися тільки в самостійній державі, а цю державу може втримати тільки збройна сила. Наївно він при цьому залишається у складі соціал-демократичної партії, щоб з неї вийти, коли вона виявляє повне нерозуміння примату державности над «ідеалами революції», революції загальноросійської. Наскільки це було далекозорим, наскільки справді революційним, можемо бачити щойно сьогодні, коли все ще приходять з України люди, які вважають, що на першому місці стоїть «демократизація ССРСР», як тоді стояла «демократизація Росії».

Таку далекозорість могла виявити тільки геніяльна людина, якою і був Симон Петлюра. Правильно казав, задовго до революції, російський академік А. Корш: «Петлюра безконечно вищий за те, що про нього думають. Він з породи вождів, людина з того тіста, що колись — у старовину — закладали династії, а в наш — демократичний — час, стають національними героями».

І національним героєм він став, опановуючи військові з'їзди, ламаючи схему соціалістичного партійного думання, спертого на ідеях інтернаціональності революції. Раніше від сивоголових професорів він зрозумів, що основою історичного буття світу є нація. Тому він скоро побачив, що мітинги й з'їзди це — лише вияв емоцій, це «святкова одіж», на якій спекулює міцніший та захланний сусід. І жодних ідеалів не здійснити, будучи наївним і безборонним. Тому він — проти всіх партійних настанов — кидається до творення Коша Слобідської України. Творить його сам, своїм трудом. І розуміє вагу особистого прикладу, вагу отого свідчення, про яке в наші дні заговорив В. Мороз, Симон Петлюра не лише творить гайдамацькі полки, але з рушницею в руках, він — наскрізь цивільна людина — іде в перших лавах штурму Арсеналу.

Від цього менту його доля нерозривно зв'язана з Українською армією, з найкращими військовиками — регулярної й революційної формації, — які його, цивільну людину визнали головним отаманом. Він бо втілював душу народу, а тим і душу бійця за волю народу. І він це розумів, а тому на це становище погодився. Тому в нього поцілила ворожа куля. Загинув він від кулі, як справжній вояк.

У ієрархії вартостей існує поняття «лицаря абсурду». Його прикладають звичайно до підпільників, революціонерів-одинаків. Воно не пасує Головному отаманові й голові держави. І так ми його не назвемо. Не назвемо також тому, що як казав якийсь філософ — найбільш реальними виявляються абсурдні теорії. До постаті С. Петлюри поняття «лицаря абсурду» не пасує. Велич його творить не так добре зрозуміле знання законів історії, його геніяльна інтуїція в оцінці глибинних законів історії, як його палка віра. Всеочищуючий вогонь віри в українську націю висунув його на перше місце серед далеко славніших у свій час українських діячів.

Так він зрозумів значення самостійности й необхідність збройних сил. Але — мабуть — це розуміли й інші. Тільки їм бракувало того чистого вогню віри, яку мав С. Петлюра. Тому вагалися вони, але не він. Тому його, не військового фахівця, так беззастережно любили й визнавали такі фахівці як ген. М. Капустянський, ген. О. Удовиченко, ген. Юнаків, ген. Петров, чужинець ген. В. Синклер, вроджені вояки Євген Коновалець і Андрій Мельник, геніяльні командири революційної формації як Василь Тютюнник.

Визнали його головою держави й усі наші політики за малими винятками. А визнали тому, що він був безкомпромісним самостійником. Часто вони не погоджувалися з ним із «ідеологічних причин», чи просто з людської слабости або з інстинкту інтриги, перешкоджали йому. Але він лишався на першому місці до кінця свого життя, бо він єдиний бачив основи проблем найглибше.

Він бачив і місце України в світі: по боці Заходу. А бачив це він тому, що бачив, як Москва не лише експлуатує нас з господарського погляду, але нищить душу народу.

«Чим скорше у народу нашого скристалізується почуття незалежности від Москви, тим скорше ми матимемо Самостійну Україну», — пише він вже після поразки. Але завжди він бачив необхідність ставки на народню свідомість. Тому не завагався перед боротьбою на два фронти — проти большевиків і денікінців, — бо знав, що програні будуть битви у — з військового боку — недопущенній боротьбі на два боки, але буде виграна душа народу. Розуміння цього він найкраще з'ясував у безнадійній ситуації, 26 листопада 1919 р.:

«Єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісовою, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність... Самі

російські більшовики словами Леніна заявляють, що тільки через боротьку з Україною більшовизм не дійшов до зах. Європи. Признаймося без гордоців і без зайвої скромности, що за час двохлітньої нашої боротьби ми створили українську націю, яка й надалі активно боротиметься за свої права, за право самостійно й ні від кого незалежно порядкувати на своїй землі».

Так: Українська Національна Революція, незрушимо скрижалі Актів Самостійності й Соборности, збройна боротьба за них, починаючи від бою під Крутами, створили українську націю. А далі пішли інші форми й етапи боротьби: повстання, підпілля, різні політичні методи, масовий зрив під час останньої світової війни, відродження останнього десятиліття, що платить муками таборів та психіатричних в'язниць. Сьогодні саме день, щоб ще раз сказати собі й світові, що цю боротьбу не лише очолив, а й започаткував — Симон Петлюра.

Повертаючись до цитати з євангелиста Іоанна, я цю цитату продовжу:

«А хто жне, той заплату бере та збирає врожай на життя вічне, щоб хто сіє і хто жне — разом раділи...»

Цими словами Бог нам дозволяє «радіти» вислідом боротьби й жертви Симона Петлюри, тобто — користати з них, тобто — «жати й заплату брати». Але не забуваймо, що ми маємо право збирати цей врожай лише за умови, що це збирання відбувається «на життя вічне», тобто — для нації.

Нація ж наша сьогодні кривавиться розстрілами на Рівенщині, що відбулися лише тиждень тому, пекельними муками В. Мороза й тисяч інших. Боротьба, що її відновив Симон Петлюра, — триває. Триває й вимога нашої участі в цій боротьбі. Щоб ніхто й ніколи не повторював гірких слів Головного отамана: «В Україні нам часом доводилося воювати при «неутралітеті» всього українського народу»...

А це ми можемо спричинити знову нашою байдужністю. А тоді впало б на нас прокляття пролитої крові, й усі наші відзначування, як ось сьогоднішнє — були б пустопорожніми.

Волею Божою ми «скористалися його працею». Даймо ж із себе все, що ми спроможні дати, — імени його ради.

СТАН В УКРАЇНІ. НАШІ ЗАВДАННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ

Українське життя на еміграції увійшло несподівано в чорний період. Кажу несподівано, — бо це стається за 5 років після появи «Лиха з розуму», а цей збірник не був першим матеріалом з України (мали ми вже «З приводу процесу над Погружальським» та твори В. Симоненка), але він був основним. Після нього прийшли інші, що містили вістки не лише про національне відродження, яке в Україні звать «громадським піднесенням», а й про ліквідацію, а цим і про існування політичних організацій, які ставили вимоги самостійності... Тобто — ми 5 років тому дістали докази, що Україна стоїть зовсім не на рівні відродження часів І. Котляревського, а далеко далі.

А все ж українське життя сьогодні опинилося в стадії, яку годі було передбачити два роки тому, коли відбувся VII ВЗУН. Ми є свідками просто неймовірного парадоксу: з одного боку, завзята боротьба в Україні, назрівання там революційних процесів (про що скажу згодом), а, з другого боку, на еміграції, — повний розлад, повне відчуження між поодинокими середовищами, відсутність будь-якої змоги до чогось домовитись.

ДЦ УНР опинився в ситуації зовсім ірраціональній; контакт між середовищами, що займаються крайовими справами, зведений до нуля. Запанувало якесь озлоблення (старече?), бажання ізоляції, тенденція виключности, яка нагадує 1945 роки. І це в той час, коли саме сьогодні, коли сили еміграції падають, а потреби Краю ростуть, — потрібне єднання сил для допомоги рідним землям.

За такого парадоксального становища відбувається наша конференція. Відбувається вона посередині між VII і VIII ВЗУН. Тому вимагає від нас ствердження стану й витягнення висновків у всіх ділянках нашого життя. Мені припала честь і важкий обов'язок — з'ясувати становище в Україні та підбити висновки на найближчий час. Не легка це справа, але

мусимо це зробити. Тим більше, що помічаю виправдану тривогу у багатьох в справі відповіді на питання — куди йдемо. А ще більше тому, що помічаю втрату орієнтації серед великої кількості наших членів і прихильників, як і серед громадянства взагалі. Явище зовсім не оправдане, бо і наші ствердження на VII ВЗУН були правильні (ніщо їх не заперечило!), і наша дія не виявила провалів.

Де ж причини тривоги? — Бачу їх у тому, що сьогодні є стільки несподіванок у житті, що відповіді на них не мають і найбільші фахівці, найкваліфікованіші люди. Життя стало надзвичайно складним і «таємниці» криються у всіх найістотніших проблемах, заглянути в які — треба високої кваліфікації. Процеси в Україні, як і у всьому світі, проходять на найвищих вершинах людського духа й тому не доступні не підготованим масам. Тому я в передмові до видання «Матеріалів VII ВЗУН» писав, що їх треба не читати, а вивчати, студіювати. На жаль, — пробачте за відвертість, — цього не сталося, і тому стільки уявних «неясностей».

У згаданій передмові я звертаю увагу, що «IV ВЗУН 1955 р. визначив тон до повороту в методах боротьби проти окупанта України. Мало хто це помітив, згодом дехто навіть про це забув, і за 10 років розгорілась полеміка про висилку пакунків в Україну, листування з рідними, «зустрічі» тощо, бо більшість еміграції ці нові явища застукали зненацька. Але ми не були застукані зненацька, бо від 1955 р. мали устійнені основи дії в нових умовах. Нас не здивувала «відлига», як це дивує сьогодні більший чи менший поворот до сталінізму».

«Але що найважливіше: наше гостре відчуття дійсності й змін у ній дало нам змогу вийти на нові обрії і досягнути в крайовій ділянці те, що ми досягнули...»

Що означає вислів «відчуття дійсності?»

Це означає, що ми побачили ліквідацію широких форм підпілля, яких ми не вживали в часі війни, передбачаючи їх нереальність. Але одночасно ми бачили наявність їх наслідків: боротьба бо лишає свій слід, лише ми були проти нереальності форм. Ми бачили, що ворогові вдасться ліквідувати УПА, але не вдасться затерти традицій визвольної боротьби, яка проходитиме в дальшому в інших формах, з іншими ідеологічними виявами, але яка йтиме в тому ж напрямку, нехай і з зовсім іншою фразеологією. Це був вияв нашого глибокого розуміння націоналізму, як вияву невмирущості національних почувань, які можуть бути прикриті будь-якими ідеологіями, але будуть національними і незнищенними.

І так ми підходили до всіх українців в Україні й тих, що звідти приїздили. Тому ІV ВЗУН схвалив Революційно Пропагандивну Акцію (РПА), як засіб пробуджувати національні почування у всіх українців, не виключаючи й комсомольців чи партійців. Правильність такого підходу виявилася з появою т. зв. шестидесятників, які були вирішальним ферментом, але стояли на базі офіційної ідеології, бодай назовні. Наскільки вони поставили під сумнів цю офіційну ідеологію, нам доти не вдалося окреслити, але це справи не міняє, хоч як її комплікує.

Сьогодні вже нема сумніву, що в Україні проходить національне зрушення, хоч його місцеві називають тільки громадським. Від 1960 років проте зайшли зміни, відбувся рух вперед. Коли відродження почалося тільки в літературі, то сьогодні до нього долучилися — технічна інтелігенція і вчені, що поширило базу відродження і надало йому перспектив. Це сьогодні стверджують різні советологи найбільшої кляси. Але чи це нас дивує? Ні, бо VII ВЗУН стверджував:

«Україна від світу не ізольована, не зважаючи на зусилля Москви. Українська людина в УРСР поступово позбувається ментальности, звичок і обрїю, властивого периферіям світу. Україна, будучи поневолена системою, включається в процеси науково-технічного розвитку. Спроби кращих українських вчених і суспільних діячів виповнити українським змістом державність УССР, хоч тимчасово й придушені, залишаються не менш актуальним, ніж будь-коли раніше. Процес «правників» 1961 р. (Лук'яненко, Вірун, Кандиба) найкращий доказ цього. Сучасний рух на Україні виступає якоюсь мірою з державницьких позицій, вважаючи їх історичним здобутком українського народу».

Тут приходимо до однієї із основних справ: поширення бази спротиву окупації: коли в 60-х роках це був вияв у літературі, сьогодні він закорінився серед інтелігенції, якої, у зв'язку з розвитком техніки й її значенням, режим не може нищити, як за Сталіна, бо жодне суспільство, жодна держава не може обійтись без фахівців, навіть не може собі дати раду з малою кількістю найпотрібніших.

При цьому слід ствердити основну різницю між подіями в Росії і в національних республіках... Амальрик робить підсумок на базі дуже реальних даних. Аналізуючи 800 підписаних під різними протестами, він стверджує, що в Росії є між ними 45% науковців, 22% мистців, 13% інженерів і техніків, і лише 5% студентів та 6% робітників. Подібна аналіза в Ук-

раїні виявляє (за Левицьким) — 40% науковців, 35% письменників і мистців і аж 22% робітників. Між робітниками ви-
нятково низький відсоток колгоспників, що свідчить тільки
про упослідження селянства й позбавлення його вирішальної
ролі. Але з села виходить інтелігенція, яка діє незалежно від
села, але виступає в його обороні.

У всякому разі — у всіх національних республіках участь
робітників куди вища, ніж у Росії, що свідчить про ширшу
базу спротиву. Підставою цього поширення бази є виключно
національний інтерес. Це одна з основних проблем аналізу
ситуації в СРСР.

Національний спротив — дуже виразний. Не лише в Ук-
раїні. Маємо вістки про відродження національних почувань
в азійських республіках, хоч самвидав відбиває лише спротив
кримських татар чи виселених з Кавказу народів. В. Мороз
говорить про кабардинців. Але неутральні спостережники
стверджують незвичайне піднесення в Казахстані, Узбекиста-
ні тощо, про що говорить нам «Лист рос. шовініста», опублі-
кований нами.

Тут зустрічаємося в якійсь мірі з дивним явищем: біль-
шість самвидаву не виявляє спротиву проти соціалізму, як
ідеології і ладу, а веде боротьбу за поправки в ньому. Для нас
це являє величезну ідеологічну проблему. Більшість, і то аб-
солютна, публікацій не виявляє жодного нахилу до зміни
устрою, а вже ніякого повороту до капіталізму, чи до того, що
ми звемо демократичним світом.

Проблема ця дуже складна. З одного боку, ми не знаємо,
наскільки це віра в соціалізм, а наскільки тактичний маневр.
З другого — їхня критика практики соціалізму така нищівна,
що годі собі уявити, що вони вірять в здійснення теорії... Коли
проаналізуємо критику соціальних, господарських і національ-
них, що її проводять автори самвидаву — ніяк не можна по-
вірити, що вони вірять у можливість здійснення теорії. Ду-
маю, що вони просто ще не дійшли до шукання нового устрою,
не так тому, що не мали часу і змоги, як тому, що на першому
місці стоїть справа збереження самої народної субстанції.

В Україні бо йде страшний наступ саме на народню суб-
станцію. Останні матеріяли з України говорять про те, що
там, напр., справу літератури відібрано від парткомітетів фа-
хових спілок, а передано — прямо КГБ! Це нечуване навіть
в сталінські часи! Перегляд каталогів видань на 1973 р. ви-
разно говорить що наполовину зменшено видання белетристи-
ки, а зате заплановано видання спогадів партизанів (те, що

підносьть «патріотичні почування») і уведено неймовірний досі відсоток видань проти націоналізму. Ті брошури, що досі з'являлися в політвидавці, сьогодні виходять масовими накладками у в-ві «Наукова думка», тобто набирають бодай республіканського характеру й ваги. І то у всіх ділянках — ідеології, історії, мовознавства тощо.

Що це доводить? Це доводить, що національний спротив зростає і проти нього ополчується окупант. Аналіза 6. вип. «У. Вісника» підтверджує це. Там нема нічого сенсаційного під оглядом новини. Але... маса доказів, що спротив набирає масових форм, або бодай — закорінюється в народі. Це вже сьогодні зовсім не домена письменників. Ось в Комітеті оборони Ніни Строкатої-Караванської знаходимо одеського матроса. Між арештованими на колись несвідомій Сарненщині бачимо поруч учителів та учнів — молодого тракториста. Спротив зустрічає влада на селі, коли підозріває, що до жовтих стін церкви будуть додані сині вікна й над ними — тризуб. Такі закиди КГБ були б неможливі без відчуття загальних настроїв. У Житомирі арештовують людину за те, що в неї знайдено «екслібрис» з гаслом «Ще не вмерла Україна», а Лупиніс таки деклямує під пам'ятником Т. Шевченка — «Ще не вмерла», і КГБ у Києві (!) сполучає дату 22-го травня з 22-м січня!

Певно, можна б сумніватися у згущеності цих тенденцій, як довго ми лише бачимо це як тенденції. Алеж маємо вже документи про викриття в Україні цілої низки підпільних організацій, що с'як чи так, а ставили домагання суверенності України, чи бодай УССР. Це речі відомі, але пригадаю: 1959 р. викрито Українську Робітничо-Селянську Спілку; того ж року Об'єднану Партію визволення України; 1968 г. — Український Національний Фронт. Там засуджено когось за жовто-блакитний прапор, там за вивішення у Львові на ратуші малинового прапору, на Сарненщині за летючки, десь ще за зривання і нищення портретів партійців і висловлювання проти русифікації та московського насилля в Україні.

На превеликий жаль, ми не маємо точних даних про численність і силу — названих організацій. Самвидав все це зводить до «боротьби з шовінізмом». Зовні це виглядає, що все це проходить у формі боротьби за «справжній соціалізм», у якому національне питання підбудовується покликаннями не тільки на Леніна, а й на Маркса (його «козацька республіка»).

Та не робімо собі ілюзій. Поки що боротьба йде переважно в формах легальної площини, поминаючи нелегальні органі-

зації, які — мабуть, не надто чисельні з огляду на умови. Проте ж VII ВЗУН правильно ствердив, що все це сіє сумніви у правильності системи й виявляє пов'язування сучасного ніби легального спротиву з традиціями української державности.

Фахівці обраховують кількість політичних в'язнів на один мільйон. Як би ми не ставилися критично до вісток, все ж мусимо визнати, що це число щось говорить. І повторюю: у Росії спротив більш легальний, в Україні він набирає щораз більше нелегальних форм. І не тільки тому, що в Україні більше переслідують не тільки тому, що — за давньою приказкою — «коли в Москві підносять сокиру, то в Україні падають голови», але й тому, що спротив в Україні національний, такий, що загрожує цілості імперії.

Авже ж, опозиція перебуває в меншості, але вона відчуває підтримку більшості й тому навіть масові арешти в Україні з початком ц. р. не спинили появи «У. Вісника». Б. Левицький обраховує кількість процесів за національний спротив на 50 за останні 10 років, не рахуючи процесів 1972-го року! Громадська опінія і факт, що до опозиції, крім письменників прийшла технічна інтелігенція, не дозволяє окупантові проводити масовий терор. І не тільки це: в опозиційному русі беруть участь діти високопоставлених достойників — як вести проти них терор? Це об'єктивний факт! І то великого значення. Це доказ розкладу системи. У наших тезах VII ВЗУН виразно і правильно сказано, що різні розходження викликають «ланцюгову реакцію національних і внутрішньо-економічних ухилів в КППС і комуністичних партіях, залежних і незалежних від Москви країн».

Але... Але система ще міцна. Ми бачимо, як вона кусається. Я вище згадував про вияв цього кусання у видавничих плянах УССР. Це вираз тиску. Бачимо його і у відношенні до приїжджих, в обмежуванні побуту в одній місцевості до трьох днів, туристів до Львова змушують пробути три дні в Рівному, нікому непотрібному й дуже зрусифікованому; будують чудові готелі в Сибіру, щоб туди спрямовувати чужинецьких туристів. Та всі ці заходи тільки доводять небезпечність ситуації для окупанта.

Ще раз повторюю — не робімо собі ілюзій. Боротьба буде довга й важка, зтяжна і всестороння. Завтра і нас чекають удари, прикладом яких є жалюгідна справа Добоша. Ми подібного провалу не мали, але ми не забезпечені перед провокаціями й невдачами. Та цю боротьбу мусимо вести, щоб допомогти борцям в Україні.

Як бачити майбутнє? Ворог загострюватиме заходи для придушення спротиву. Ми бачили на Олімпіяді виразний вияв зросту русифікації — майже ніхто не вживав української мови. В Україні просто навмисне знижено працю в деяких ділянках спорту (напр. гімнастика), щоб зменшити виїзди за кордон і щоб зменшити престиж поодиноких нац. республік, тобто країн і націй. Але знов же — останнє число «У. Вісника» говорить про зріст спротиву, про його закорінення в масах. Колишня Українська «селянська революція» перемінюється в спротив модерної нації, коли на місце письменника приходять учитель фізкультури чи інженер авіації! Коли поруч Чорновола стає матрос, а поруч учня — молодий тракторист.

І з огляду на такий стан здаймо собі справу з наших обов'язків. Всестороння допомога процесам в краю — це відома фраза. Загальна мобілізація — також. На жаль, ми це сказали вже давно, а тієї мобілізації не видно. Якось повз вуха пройшли заклики VII ВЗУН, в яких м. ін. читаємо:

«Український Націоналістичний Рух може домогтися розгортання визвольних сил і процесів в Україні тільки тоді, коли збереже свій революційний активістський підхід до життя, вміння впливати на його прояви, мобілізувати в своїх лавах і довкруги себе якнайширші кола нашої громадськості і лише на ньому й на його зусиллях і жертвенності будувати всі пляни і заходи». Далі VII ВЗУН звертає увагу, що еміграція може грати поважну роль в підготовці революційного визрівання на рідних землях, що для цього можна залучити молодь, «загострюючи її національно-духову виразність».

На превеликий жаль, за два роки після VII ВЗУН ми далеко не посунулися. Навпаки — потрапили в якийсь незрозумілий і просто злочинний стан застою, внутрішніх сварок і сутичок. А тимчасом VII ВЗУН домагався від нас (а тим самим — ми самі від себе, бо ж ми були учасниками цього ВЗУН!) — «допомагати всім українським силам закордоном зрозуміти цей стан речей та мобілізувати їх...»

Авжеж — не лише наша вина в цьому імпасі. Не будемо проте тут займатися іншими, — займімося самі собою. Ми повинні негайно стрепенутися і таки посилити нашу дію на всіх відтинках, зокрема ж на крайовому. На це не мусить бракувати ні людей, ні засобів. Тим більше, що — не зважаючи на ворожі заходи — ми таки йдемо вперед. Не буду тут говорити про те, що повинен зробити кожен з нас, бо це завдання ланок і керівних органів. Але ще раз і ще раз наголошую,

що потрібне духове зрушення, вслухування в безпосередні відгуки бою і — залишім усе другорядне, а дивімось на першорядне. А першорядне — це засоби й енергія для крайових справ.

Я дуже схематично представив положення на рідних землях, але досить виразно, щоб бачити наявний стан. Він не викликав захоплення, бо ворог завдає важких ударів. Але він не чорний, бо спротив зростає. Перед нами велике, важке й відповідальне завдання: що ми мали б казати туди, у відповідь на те, що дістаємо звідти?

Звідти дістаємо образ боротьби при збереженні уявної легальности, якої окупант не визнає. З другого боку — образ боротьби нелегальних організацій. Ми повинні брати до уваги обидві форми спротиву й обидві підтримувати. Не лякаймося поняття націонал-комунізму, хоч ми знаємо, що це ілюзія: така форма не є можлива на довгий час. Але... це мабуть необхідна переходова форма всякого спротиву комунізму. Тому ми не можемо негативно оцінювати намагань боротись проти наявної системи окупації з легальної бази устрою й ідеології. І. Дзюба з його покликанням на марксизм і Леніна робить важливу роботу. Тим більше, що він стверджує, що піднесення економічного рівня населення, його освіти — неминуче, — за Марксом, — вимагає збудження національної свідомости. Не можемо негативно поставитися до комсомольця-передовика Чорновола тому, що він учасник комсомольських новобудов. Ми проти реакційного підходу «Клича Нації», що — мовляв — там «комуністи жеруться між собою».

Але наша підтримка повинна стосуватися в першу чергу тих, що змагаються виразно за розклад наявної системи, нехай і тільки з метою усамостійнення УРСР, усамостійнення реального. Ідеологічні питання можемо відкласти на дальший плян, але не можемо вважати їх неактуальними. Але вже VII ВЗУН виразно ствердив, що визволення можливе тільки шляхом визволення революційних сил, шукання нових форм, що заперечують наявні.

У цьому напрямку спроби на рідних землях дуже несміливі. Це ясно я вже казав, коли взяти до уваги, що перед ними там основне питання — це зберегти субстанцію нації, а як виглядатиме майбутнє — це справа на завтра, і ми були б авантюристами, коли б намагалися спровокувати їх до необхідних кроків, що тільки збільшили б терор і знищило б на сталінський зразок ціле покоління інтелігенції, яка виросла десятиліттями, як і свідомий прошарок робітництва

та селянства. Не маємо їх кликати до негайної революції, до якої не визріли ні внутрішні, ні зовнішні передумови. Не можна забувати, що загальної масової національної свідомості не досягнути без нормальної культурницької праці у легальних формах: школи, преси, плекання фолкльору тощо.

Ми повинні їх підтримати в критиці системи, щоб прискіпити її загнивання і розклад. Але вже прийшов час зупинитися над питанням: наскільки час пропонувати їм відійти від облудної «легальної» площини марксизму й стати на площину націоналізму, єдино правильну? Це велике питання, яке вирішити тут важко, а ще вирішити так, щоб проголосити його, як нашу тезу. Для цього нам потрібна консультація з ними там. На це нам треба часу. Може, й довшого. Але це не означає, що в цій ділянці ми маємо сидіти, склавши руки, й чекати тільки, що почуємо звідти.

Нам ясно, що раніше чи пізніше, вони мусітимуть відійти від площини марксизму, бо самі її так критикують, що з неї нічого не залишається. Але нам би повинно бути легше дати форми того переходу. І тут від нас вимагається важкого зусилля, про яке я говорив на останньому Вел. Зборі.

Наша фразеологія, наш вислів, наше формулювання націоналізму не завжди відповідає потребам дня. Я підкреслюю формулювання, бо суть — вічна і незмінна.

У формулюванні мусимо взяти до уваги, що в СРСР ведеться, під всякими покришками, контестація, оспорування наявного стану. Спочатку була це контестація інтелектуальна, потім почалась політична. Але це могло б залишитися в теоретичній площині, як свого часу було це за царських часів, коли контестація режиму тривала понад 50 років. Успіх тоді прийшов після того, як контестація перекинулась в площину соціальну й економічну, бо щойно це захоплює маси, спирає рух на масах, без яких нема революції. Основним проте чинником тоді була світова війна, якої нема тепер і ледве чи буде.

Сьогодні ми бачимо покищо прояви господарської контестації в сателітніх країнах: експериментування в Югославії, яке настільки стало небезпечним для режиму, що останніми днями партія повертає назад: або в Польщі, де страйки набрали масових розмірів. Але в Москві появилась перша лютючка, яка закликає до страйків. Це *новий етап*. Він напевно з'явиться незабаром і в Україні, тим більше, що були вже там страйки, й то криваво придушені кілька років тому...

Проте з цими справами можна виходити тільки тоді, коли б вдалося передбачити дальше майбутнє. Сахаров виходить із теорією конвергенції, зближення систем капіталістичної і соціалістичної. Сверстюк і Солженіцин кличуть до тверезого погляду на системи перед загальною небезпекою для людства від атомної бомби чи затруєння довкілля, і обидва вони кажуть: кому будете проповідувати боротьбу кляс, коли загине все людство?

Цей гуманістичний підхід — не теорія літераторів. Людство стало на порозі смертельної небезпеки, як така ж важлива, як загроза асиміляції для поневолених. І тут гуманістичний підхід необхідний і для нас, не зважаючи на безпосередню загрозу від окупанта...

Теорія конвергенції має свої рації. Адже, справді, соціалізм у теорії підніс моральне значення праці, а ліберальний капіталізм не допускає до зубожіння робітництва й не придушує продуктивних сил. Американська продукція таки випередила советську, виявившись динамічнішою, але етика праці й розподілу продуктів — досі теоретичний капітал соціалізму. Український націоналізм, не вживаючи досі понять конвергенції устроїв, виявив себе антикапіталістичним, обстоював етичну вартість праці й солідарність кляс. З цієї площини ми можемо дати багато для оформлення нової програми, що дала б міцну базу носіям спротиву на батьківщині й відірвала б їх від згубної бази марксизму. Але вимагати більше від них, вимагати орієнтації на нас, ми можемо лише тоді, коли дамо їм більше 1) коли збільшимо інформування світу про них, 2) виявимо, що можемо впливати на світову опінію у світі організовано, коли досягнемо хоч частину того, що досягнули більшовики у світі в справі Греції чи війни у В'єтнамі.

Та це ще тільки привід до дискусії між нами. Це повинно стати предметом праці нашої робочої лябораторії.

Подруги й Друзі!

Не великі у нас сили на міру завдань. Не багато ми зробили, але й не мало. Коли досі ми мали поважні успіхи, то завдяки тому, що в нас не було розходжень. Люди, що працювали в крайовій ділянці, експериментували, може, часом і помилялися, але експериментування і помилки були творчі. Було так завдяки тому, що наш загальний мав довір'я до проводу, а в проводі була толеранція до експериментаторів. І висліди були тільки позитивні. Не вимагайте від нас і від друзів із К. сектора забагато і відразу. Навіть в площині тільки бала-

чок. Майте до них довір'я, як досі, і успіхи будуть, як досі. Може прийдуть й удари, тоді допоможіть виходити зі становища, а не пробуйте казати: «Ага, я так і знав», бо це нечесно.

Від усіх нас потрібно зусилля і підтримки тим, що з повним самозапереченням працюють у цій ділянці. Насамперед підтримки інтелектуальної: усі студійомо проблеми рідних земель і даваймо творчу відповідь на проблеми, що виникають кожного дня. Далі — підтримку моральну: майте довір'я до тих, що цю працю ведуть. Далі — підтримку матеріальну. На це наші друзі з КрК заслужили повністю.

Але без засобів, без лябораторії — не лише технічної, й творчої, працювати безконечно не можна. Я знаю ці умови праці й, висловлюючи найвище признание, схиляючи голову перед зусиллями друзів на цьому відтинку, я кажу; ні вони, ні я далі не витримаємо, коли не буде основної зміни в умовах праці. Починаючи від запевнення дії Паризького осередку, кінчаючи всіми іншими осередками й співпрацею нашого загалу з ними.

Ця співпраця — не проста. Внаслідок різних обставин: віку й кваліфікацій, щоб згадати тільки два моменти, багато з-поміж нас вже до безпосередньої праці не надаються. Але кожен може і повинен спричинитися допомогою технічною і матеріальною. Найважливіше ж — створення атмосфери зрозуміння, щоб люди не падали з ніг і не парали морально.

Але й це не найважливіше. Найважливіше ось що: сприяти нашій праці в крайовій ділянці так, щоб викликати відчуття в широкого загалу, зокрема ж молоді, що наш крайовий сектор має широке запілля, що він справді має підтримку й майбутнє. Щойно в такій атмосфері прийде до нього — взагалі до нас. Іншої розв'язки для молоді я не бачу, бо шукав її скрізь і не знайшов. А наш крайов. сектор знайшов молодих. Допоможіть же йому тих молодих втримати й приймати їх щораз більше.

Тема крайових проблем у нас була розроблена на VII ВЗУН. Я не хотів повторюватися, тому лише схематично подав ряд думок для дискусії на цій конференції і поза нею. Ви мусяте докласти зусиль: вилуцтити те нове, що прийшло від VII ВЗУН — зокрема у ваших думках, — і оформити це в тверде переконання, як базу для цілеспрямованої, систематичної і невпинної дії.

(«Українське Слово», ч. 1877-1878)

11
12
13

14
15

16
17

18

19
20

21

22
23
24

ВИРІЗБЛЕНИЙ НА ГРАНІТІ НАШИХ ДУШ

(Промова на відкритті пам'ятника О. Ольжичеві,
3. 7. 1977 у Лігайтоні)

У 70-ліття його народження — ми перед пам'ятником Олега Ольжича. Іменем Проводу Українських Націоналістів, іменем Організації Українських Націоналістів та УНРуху, складаю глибоку подяку тим усім, що спричинилися до побудови цього пам'ятника на оселі його імені — своєю ініціативою та вкладом праці й засобів. Дякую і всім, що прибули сьогодні вшанувати пам'ять однієї з найбільших постатей Націоналістичної Революції, виявляючи цим доказ, що ми вже вміємо відрізнити більше від меншого, що в частковому вміємо знайти загально-національне. Тому ця урочистість — це не лише свято ОДВУ, не тільки УНР-уху, а й усієї української національної спільноти.

Олег Кандиба-Ольжич — визначний вчений-археолог, великий поет нашої доби, незламний революціонер, великий мислитель, Заступник Голови ПУН-у, керівник боротьби ОУН на просторах всієї України в час останньої війни, а тому — жертва расистського нацизму, що вивершує багрянку піраміду жертв, покладених у боротьбі за визволення та проти тиранії. За свободу народів і гідність людини, за що й далі точиться завзятий бій, у якому наша нація висувається на одне з передових місць словом і ділом.

Казав хтось, що кожна людина важить стільки, скільки важить пам'ять про неї. Кожна людина залишає по собі пам'ять серед членів родини, близьких друзів. Є люди, що залишають пам'ять по собі серед свого цілого покоління. І лише небагатьом судилося залишити по собі пам'ять вічну, про яку просимо Бога у похоронних молитвах. Але не лише пам'ять, не лише спогад, а й вплив на віки. До цих небагатьох належить Олег Ольжич.

З його стрункою та на перший погляд несміливою постаттю, у кожного, хто його знав, зв'язаний спогад про «відвагу,

непохитність, чистоту» які він славив у своїх поезіях. Але й про те, що він схопив в окресленні — «невблагана екстаза атентату», тобто — про сполучення аполонського й діонізізського, вічних і суперечливих первнів життя.

Та про це була мова не раз у спогадах, нарисах. Але далеко менше з'ясовано досі те, що він залишив по собі як мислитель, як той, хто намагався свої глибокі думки втілювати в життя. Він висунув потребу героїчної культури, як засіб перевиховання нації, що віками була не лише упокорена, а й деморалізована так, що в вирішальну мить їй не вистачило духового хребта, щоб визволитися.

Авжеж, не один Ольжич підносив ці проблеми. Підносили їх Д. Донцов, Є. Маланюк та інші. Є. М. м. ін. висловлював думку, що для переродження нашої вайлуватої душі слід би провести два або три покоління через касарню... Ольжич брав справу інакше, глибше. Він уважав, що касарня нічого не змінить сама по собі, а лише може довести до здичавіння, до якого довів націонал-соціалізм із своїми «школами есесів». Ольжич вважав, що шлях до переродження української душі веде через постійне зусилля на базі вічних ідеалів — особисто-людських та ідеалів спільноти. Через відчуття справжньої душі нації, відчищеної від ворогами накиненого намулу.

Як колись у наших предків було почуття гідності роду, як потім у всьому світі була рушальною, виховуючою і регулюючою силою ідея династична, так ми живемо в добі ідеї нації. Наскільки він випередив передбачення і найбільш вдумливих мислителів, можемо оцінити щойно сьогодні, коли вже всім ясно, що керівною ідеєю організації людства є саме ідея нації. А при тому він не був доктринером, що, ісповідуючи ідею нації, не бачить одиниці. У нього було глибоке пошанування свободи одиниці, її неповторності й оригінальності, як образу й подоби Божої.

Коли в молодечому запалі Ольжич часто казав, що бачить себе в українській державі в ролі цензора культури, бо цю «цензуру» він вбачав у ролі вичищування чужих і ворожих елементів, він однак ніколи не був проти й найризикованішого новаторства, коли воно щиро випливає з душі, з таланту, який вмє вгадувати або бодай шукати шляхів до нового майбутнього.

Після однієї доповіді Є. Маланюка, який доводив, що деякі твори Архипенка є символом вихолощення душі, Ольжич заявив: але Архипенка я б не цензурував, кожен бо та-

лант має право на самовиявлення і не можна наперед судити, де він вгадує майбутнє...

Авжеж, у визвольній боротьбі, навіть на духовому фронті, стояв Ольжич за революційні методи. Він визнавав право на диверсію в ворожих лавах, але ніколи не був згідний з тим, що мета виправдує всі засоби. Він бо був за чистоту, й усяка неморальність для нього була небезпекою ще поглиблення тих звихнень, що їх нам спричинив ворог.

Борючись проти більшовицької, а потім нацистської тиранії, він боровся проти всякої тиранії. Сьогодні, ті, що мало зрозуміли з його духовости, бачать у його мрії про «імперію двох суходолів» — «на просторі Карпати - Памір» вияв поневолюючого імперіялізму. Це помилка. Бачив він цю імперію, поминаючи те, що звемо ліцензія поетіка (бож це у вірші!), але в вигляді духового впливу української нації, як носія, власне, вічних, свободолюбних вартостей і метод організації просторів, з якими ми пов'язані більше чи менше, в силу історичних традицій, нехай і не нами творених.

Виріши у розпачливій опозиції до поверсальської системи несправедливости, повністю виявившись в нелюдській добі повного здичавіння останньої війни, де червоний і брунатний деспоти божеволіли в перегонах до нищення, Ольжич геніяльно відчув душу не лише своєї нації, але найглибші бажання людства, що змагається за свободу народів і гідність людині. Та й саме це гасло — це формулювання Ольжича, як поправка до давнішого гасла — «Воля народам, воля людині». Нехай бо й який високий ідеал «воля людини», але гідність — це більш конкретно.

Чи не вистачить нам кинути сьогодні оком довкола нас, щоб побачити, що сама воля не робить людини щасливою, а пхає її до абсурдного заперечування волі іншої людини й ставить марево самознищення людства. Подивіться на те, як волю використовують деякі африканські народи, як волю використовує біла людина, якій вже не вистачає води, а завтра не вистачатиме повітря для легенів! Як цивілізовані країни, давши волю колоніальним народам, залишили їх на поталу внутрішніх кривавих чвар та не раз і злидням, як використовують їх, підкинувши їм на принаду дешеву тандиту — промислових виробів, а що гірше — зовсім зайвих їм «ідей щастя», які не пасують ні до їхньої психіки, ні до їхнього оточення, а відіграють ролю колишніх шинків, які так нищили наше село.

Живемо в добі щораз більшого наростання ошуканства та демагогії, яким на підтримку приходить страх перед атомною

бомбою та взагалі мілітарною потугою ошуканців. Коли постійне надуживання паперових конституцій прикривається облудним вставленням ще одного параграфу, де насильство прикривають «волею народу», вислевленою під батогом різних загроз. Живемо в часи, коли слабне воля боронити основні права людини й народів до того ступня, що будь-яку ініціативу в цьому напрямку саботують, доводячи одразу її нездійсненність.

І злякане людство ховає голову в пісок, заперечуючи цим власну гідність. І де ж рятунок? — Рятунок у відродження самої людини, яка мусить уміти відрізнити основне від підкиненого облудниками й фарисеями. І тут на весь світ кричить Ольжич словами: «О, не може, не може ж так бути!»

Але його заклик до оновлення людства, звернений насамперед до нас, найближчих йому по духу й по крові. Почуймо цей заклик. Почуймо тим більше, що почула його Україна. Там виросло й розмножується покоління нескорених, які все вище і вище підносять прапор волі, народам та гідности людини. В ім'я цього ідеалу йдуть на жертву день-у-день і все більшими когортами.

Це наші брати в Україні, які з найрізніших ідеологічних опозицій змагаються за національний ідеал та ідеали загальнолюдські кращої людини, яка не продавала б себе за шмат гнилої ковбаси, ані за найбільші почесті. Яка була б — за словами Ольжича — «паном своєї плоті», але — що ще важливіше — паном своєї душі, що поборолася б у собі страх навіть перед смертю до того ступня, в якому він переміг страх так, що смерть до нього увійшла упокорена, «як служка, бентежно, несміло».

З бігом часу нашої божевільної епохи, часом здавалося, що Ольжич помилявся, висловлюючи віру в майбутнє української людини. Але він сьогодні виступає нам в образі Пророка, що бачив, як «ростуть у присмерку нори брати суворі і великі». Хіба не з тих братів Валентин Мороз, що виріс справді в присмерку нори понурої і людоненависницької підсоветської дійсности, щоб свідомо піти на жертву, кличучи й інших до неї? І — дякувати Богові — В. Мороз не одинокий. Подивіться на твердість, свідомість потреб нації та гідність їхніх скорбних матерів і дружин. Як легко вони йдуть на жертву в ім'я тих же ідеалів свободи й гідности, за які загинув Ольжич, свідомі, що «державна не твориться в будуччині», (Коли — мовляв — назріють умови для її творення), а «державна бу-

дується нині», тобто кожним нашим кроком, кожним жестом і думкою, які проводимо в життя! Ось тріумф Ольжича в 70-ліття його народження.

Скептики скажуть, мовляв, — який зв'язок між Ольжичем і Морозом, адже останній ледве чи читав твори першого. Мабуть, не читав, але великі ідеї передаються не шляхом тільки прочитання книжки. Для поширення їх є якась інша «техніка», яка казала мільйонам «покласти душу свою за друзів», не читавши Євангелії. Бо великі ідеї та великі люди, що склали свідчення своєю жертвою живуть містично й кладуть свою печать шляхом вогненних язиків... Так в Україні бачимо на свідченнях живих людей вплив Ольжича. Вони не дбаючи про заплату, бо в них живе дух тієї вічної української душі, яка не вимагає за жертву жодної нагороди, бо «на сірیم граніті хоробрі різьблять своє мужнє ім'я».

І коли в поневоленій Україні не вирізьблене ім'я Олега Ольжича на сірیم граніті пам'ятників, то воно вирізьблене на граніті душ найкращих. У цьому перемога Ольжича, у цьому заповіт його нам і майбутнім поколінням, у цьому його вимога до нас і всього народу — будувати державу кожним кроком і жестом. У цьому гордість тих, що принесли себе в жертву разом з Ольжичем, чи під його провідництвом. У цьому потіха для тих, що його так передчасно втратили, в першу ж чергу Вш. Дружини його й Сина.

Та радість з його перемоги, гордість і втіха були б з нашого боку лицемірством якби ми не доходили висновку з його слів, які так часто у нас на устах:

Там втрат не буває, де жертва
Здобутий в огні бастион...

Він склав жертву, а ми лишилися в живих. Щоб його жертва не була втратою, не була соромом для нас, мусимо здобувати дальші бастиони на підступах до відродження української людини, української націй та її суверенности.

РІЗДВЯНЕ

Сьогодні вперше шкодую, що я не поет. Що не вмю у тонко різблених строфах, у барвних образах передати іншим те, що сьогодні — в тихий засніжений альпійський вечір — який так віє Різдом, проходить крізь серце і мозок. Різдво навіває незвичайні настрої. Якесь майже сентиментальна інтимність огортає людину. Різдво приходить, як люба сестра, як вірна дружина, як найдорожча мати — й хочеться покласти голову на груди й вільно, не боючись холоду, насмішки, підступу чи незрозуміння — висловити свої думки й переживання.

Чому так відчуваємо це свято? Чому воно нам ближче від найбільшого свята — Свята Воскресіння? Певно, тому, що воно більш людське: Бог народився, як родиться кожен з нас. Бог став людиною — простою, звичайною, справжньою людиною, хоч і лишався Богом. І в цій саме «людськості» лежить чар Різдвяних Свят. Їх сила, що зворушує найтвердшу душу, що кожного повертає до чисто людських почувань.

Камера ч. 77 в «бункері» концентраційного табору Саксенгаузен в грудні 1943 року була ще єдиною. Сидів я в ній ще сам. Щоранку крізь прочинене для провітрювання вікно вривався сморід з недалекої крематорії, а щовечора цілий «бункер» дрижав і хитався від сальв протилетунської артилерії і вибухів англійських бомб, що сипались на Берлін. Решта дня і ночі — це час, коли можна було питати себе: де ти скінчиш? Тут, в келії від бомб, чи трохи нижче в пивниці? Так чи інакше мало надії на те, щоб оминути високий комин крематорія.

Але всі ми зовсім не зневірялись. Чи то так нам хотілося жити, що ми не вірили в смерть? Чи то таке байдуже стало нам життя, що й смерть збайдужніла? В кожному разі, жаден з нас українців на свою долю не нарікав, хоч вона була безнадійна. А може саме тому, що вона була така безнадійна?

І тільки один Тарас Бульба, сталевий до кінця, обдумував пляни втечі, хоч на неї не було жадних можливостей.

Нас тримав шибеничний гумор. Гумор, який багатьох дивував, а часом і нервував.

Та почав падати сніг. Якийсь кволий, німецький, дрібний, як німецькі злидні, але всеж він побілів отруйну рапаву землю. Навіть без місяця і без зір сніг надавав характеристичного кольориту всьому.

Вечорами, коли не було вже світла, високо під стелею вікно впускало в камеру відблиск снігу. Радісніше ставало у в'язниці, хоч ґрати ставали ще чорніші й виразніші. Але крізь шпуги ґрат, ставши на ліжку, можна було бачити між дахом і кошом з непрозорого скла, який закривав вікно, — клаптик неба. Зимово прозорого, наче б дзвінкого неба.

Я нікого про це не питав, але я певен, що з кожного вікна в ті вечори дивились тужні очі в'язнів усіх національностей і релігій — думали про Різдво.

Про нього не можна було не думати. Воно із своїми настроями приходило в камеру. Воно будило цвіркуна. Воно приносило з собою запах дому, обличчя рідних і товаришів. Воно шелестіло Свят Вечірнім сіном на столі, дідухом в куті. Воно колядувало різно-різно: раз як старий дяк на глухому селі на Поліссі, то як діти в церкві мого батька, то як студентський хор товаришів, то як хор Андріївського Собору в Києві. То знов воно приносило із собою образи святкуючих товаришів, що залишилися в лісі, в боротьбі. Я бачив їх — в хатах, в курінях, в землянках, на лісових полянах біля вогнищ — як вони замислившись сперлись на зброю. Я бачив обличчя кожного з них. Тих всіх, що їх я знав на ім'я й тих, що прийшли нові. І я чув як вони колядували й розрізняв їх голоси.

Виразно чув я кроки матері, що вносила Святу Вечерю й молитву, яку поввагом, примкнувши очі — мовив батько. І раптом стисло щось за горло, бо я бачив, як сльози течуть по змученому обличчі матері й падають їй на груди. Падають рівномірно — по дві — одна за брата, друга за мене. Батько спускає очі. Щоб уникнути розмови про це — він говорить про страву.

Я чую, як слова його відбиваються луною в пустці кімнати. Кімната маленька, але в цей вечір вона — велика пустка для батьків, що роками вже мріють про спільний Святий Вечір з тими, для яких працювали ціле життя.

Різдвяна зірка кинула світло на мільйони таких хат-пусток, на мільйони матерів в сльозах, батьків у важкій задумі, вдовиць у німому розпачі, сиріт у болі й холоді. Між ними тінню ходять ті, що впали. І Різдво сполучає всіх. Усуває всякі межі — фізичні й духовні.

Найважче було на Різдво. Кожен чувся самотнім. Найсильніші прагнули бути дома, із своїми. Коли б сьогодні хтось це заперечував — брехав би. Це єдиний день, коли кожен (довше чи коротше) чувся сам. Думав про своїх рідних і про себе. Про своє Різдво. Кожен хотів бути господарем, або гостем. Забувались різниці й ворожнечі. Хотілось іншому зробити якусь приємність. Хто мав щось і міг — передавав іншому.

На Різдво 1943–44 нас сиділо в бункері 11 чоловіків. Всі на суворій ізоляції і майже всі на одиночних. Але в Свят Вечір — тихо вимовлюване «Христос Рождається» — сполучило нас через стіни, через ґрати й залізні засуви дверей і всі ми сиділи за одним, хоч і порожнім столом. Кожен з нас тихою колядкою еднувався з усією батьківщиною. Ми були однією сім'єю. Дух Різдвяної Ночі виніс нас поза ґрати в'язниці і поза ґрати таких чи інших різниць. Бог ставав на Різдво чоловіком і всі ставали людьми, частиною українського світу.

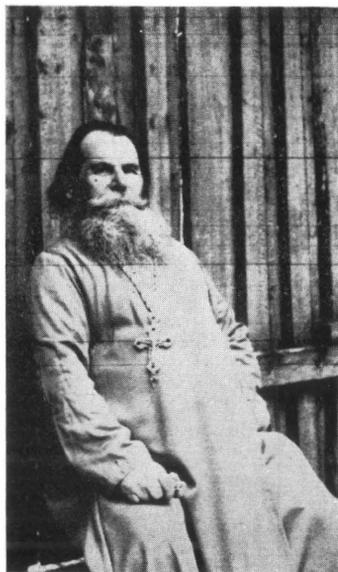
Антоніна й о. Данило Штулі з синами :
Олегом (біля матері) і Василем (1926 р.)

Василь Штуль (Чорнота),
брат Олега Штуля (1938 р.)

Олег Штуль по закінченню
середньої освіти (1934 р.).

О. мит. прот. Данило Штуль
(після заслання) в Києві
(1965 р.)

Українське Студентство Варшави відзначає Крути (1939 р.). В першому ряді І. Чарнецький тримає прапор УСГ, праворуч коло прапору В. Регей та Б. Кентржинський.

Вечірка в домівці УСГ в Варшаві (1938 р.): з ліва на право — Дарка Беч, Іван Сойко, М. Теліга, Оксана Бурбело, Н. Пилипчук, О. Штуль, Олена Теліга, Степан Зошук.

В домівці УСГ в Варшаві. В третьому ряді перший з права О. Штуль. Сидить перша з ліва Катерина Кобилко (1939 р.).

Олег Штуль в Варшаві (студентські часи 1934-1939 рр.).

У кімнаті Ксені Світлик — К. Світлик, О. Штуль, Олена й Михайло Теліги (1937 р.).

Учасники весільної гостини Катерини й Олега Штулів. Госляр, Німеччина, 16 вересня 1945 р.

Табір українських переселенців в Берхтесгадені. З права на ліво: С. Кротюк, О. Штуль, К. Штуль, М. Кротюк. Німеччина 1946 р.

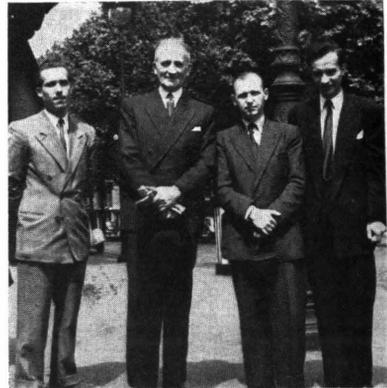
У резиденції Владики Полікарпа (біля Парижу): Катерина й Олег Штулі (1952 р.).

Відвідини д-ра Кобилянського з Бразилії в друкарні «Українського Слова». З ліва на право: В. Орлик, В. Мулик, д-р Кобилянський, ред. О. Бойків, Н. Н., К. Лазовінська, О. Штуль.

У резиденції Влад. Полікарпа: ген. О. Удовиченко, ген. М. Омелянович-Павленко, К. Штуль, Ніна й Юрій Коваленки.

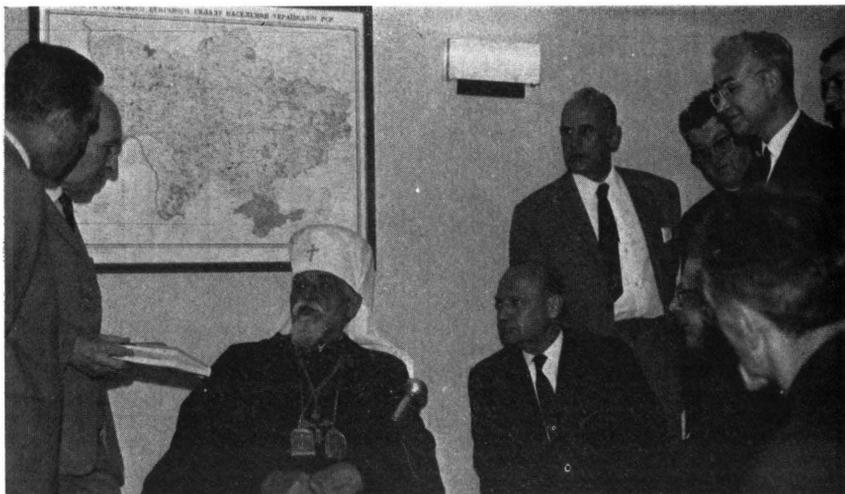
В. Лазовінський, полк. А. Мельник, А. Жуковський.

Перший З'їзд УНС в Парижі в 1950 р. В першому ряді з ліва на право: В. Лазовінський, І. Гайда, О. Штуль, інж. С. Созонтів, Я. Мусянович, Н. Небелюк, А. Жуковський, М. Калинський, Н. Н.

Т-во ім. Міхновського в Ліль (клітина УНС святкує 40-ліття ОУН. Посередині в першому ряді: Г. Ромінський, Олег й Катерина Штулі (1969 р.).

Його Блаженство Патріарх Йосиф в редакції «Українського Слова» (1970 р.). Ліворуч: В. Лазовінський і Л. Гузар; праворуч: ред. О. Штуль-Жданович, владика Маланчук, о. З. Нарожняк; стоять: д-р Я. Мусянович, о. канцлер М. Левенець, проф. А. Жуковський, Т. Горішний.

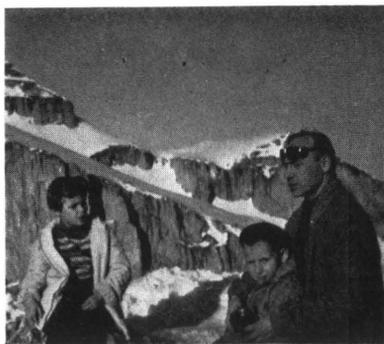
Надзвичайний Собор УАПЦ в Мюнхені 1965 р. З права на ліво: Д. Квітковський. Олег Штуль-Жданович, Т. Леонтій, С. Довгаль, дружина през. Левицького, Я. Маковецький. В другому ряді: д-р Іванович.

Перший СКВУ — Нью-Йорк, листопад 1967 р. З ліва на право: О. Штуль — голова ПУН, проф. Ю. Бойко-Блохин, д-р Я. Маковецький — голова УНРади, Микола Степаненко — віцепрезидент УНР, Н. Н., С. Ленкавський — голова ЗЧ ОУН.

О. Штуль з дітьми у полк. А. Мельника (Люксембург, 1962 р.).

О. Штуль з дітьми в Альпах (1960 р.).

Родина Штулів у п-ва Швеців у Ейндговені (Голляндія 1965 р.).

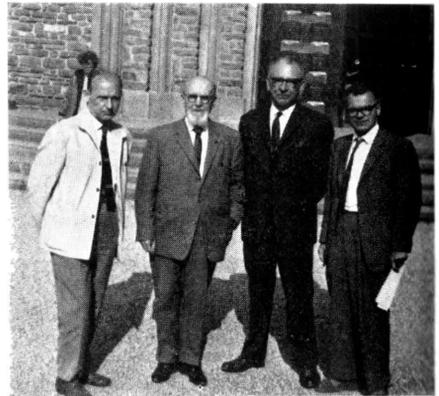
Данило й Антоніна Штулі у п-і Софії Яблонської на острові Нуармуте

Марта Калитовська перед садибою Софії Яблонської.

Похорон полк. А. Мельника в Люксембургу 7. 11. 1964 р. З ліва на право: О. Штуль, Софія Мельник, ген. Капустянський, І. Ріпак, О. Бойдуник. Г. Поворозник, ред. О. Бойків. П. Святий.

П'ятий ВЗУН 1964 р. в Клерво: О. Штуль-Жданович, ген. М. Капустянський. О. Бойдуник. Б. Кентржинський.

П'ятий ВЗУН 1964 р. в Клерво. З ліва на право: В. Дідович, О. Чуйко, Я. Панасюк Тетяна Грай, проф. Олександр Грановський, С. Хрипливий, Олег Штуль-Жданович, В. Михальчук, Ю Пундик, Б. Кентржинський

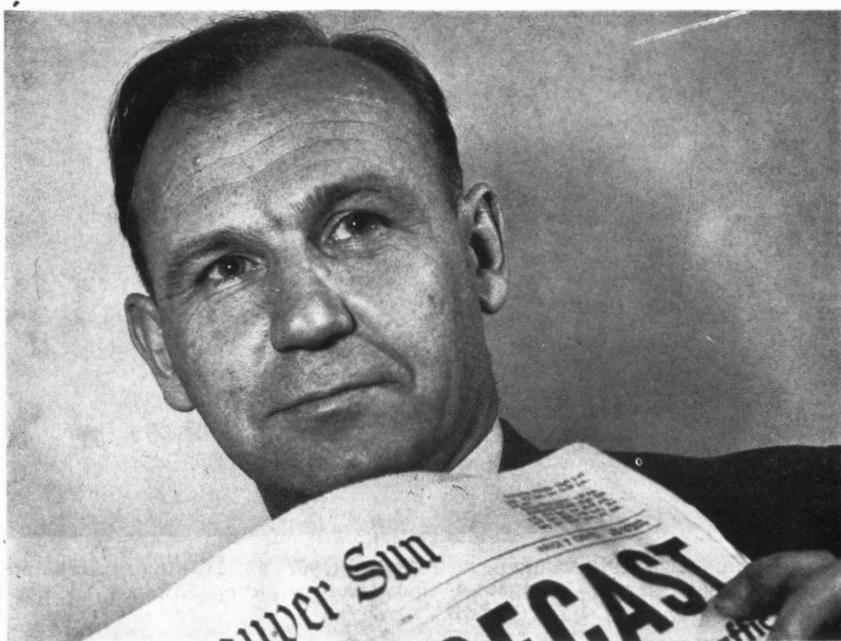
Святкування 100-ліття Канади в Торонто (1967 р.). Президія: Владика Мстислав, ред. Штуль-Жданович, промовляє міністер Яремко; на першому пляні голова СФУЖО п-і С. Савчук.

Полк. Мельник і О. Штуль.

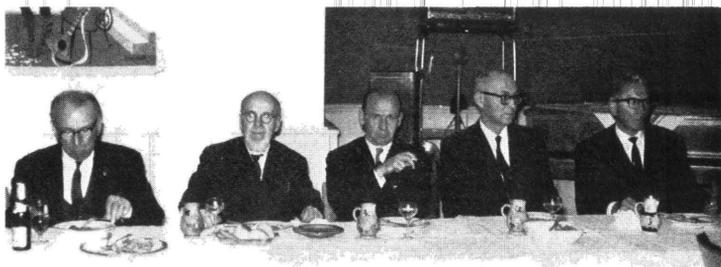
На одному з паризьких дворців.

Ред. О. Штуль-Жданович у Ванкувері (Канада, 1964 р.).

Ред. О. Штуль-Жданович у радної міста Дітройту
п-і Марусі Бек (Дітройт — США, 1966 р.).

Шостий ВЗУН в Сарбрюкені, 1965 р. З ліва на право: О. Войдуник, ген. Капустянський, О. Штуль, З. Книш, Я. Маковецький.

Стріча Отамана Т. Бульби-Боровцем зі своїм адьютантом О. Штулем-Ждановичем в Америці.

Міннеаполіс, 1968 р. З ліва на право: О. Штуль-Жданович, Сергій Кротюк, Неля Станиславів, Степан Коцюба, Василь Станиславів — голова 31 Відділу ОДВУ в Міннеаполіс.

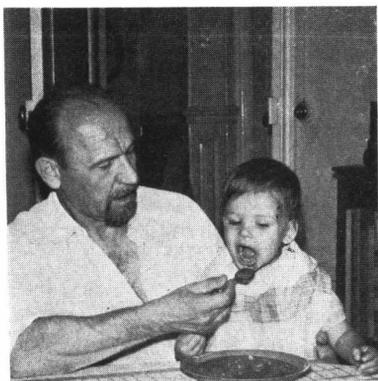
Похорон інж. О. Бойдуника. З права на ліво: О. Штуль, С. Довгаль, І. Форович, Гасенко, през. УНР М. Левицький, полк. М. Шраменко, Д. Андрієвський, ген. Капустянський.

Похорон інж. Дмитра Андрієвського. Перший ряд з права на ліво: През. М. Лівіцький, М. Березюк, п-і Софія Мельник, О. Штуль, З. Книш, Ст. Ленкавський, В. Леник.

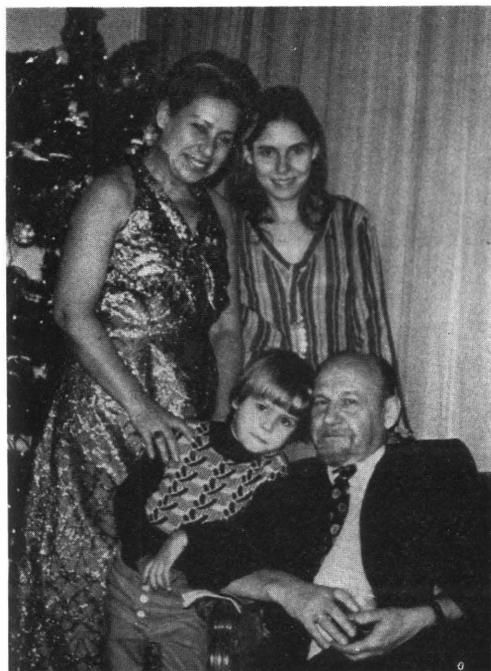
Коло могили інж. Бойдуника. З ліва на право: Я. Маковецький, М. Селешко, О. Штуль, П. Дорожинський, М. Антохій, Д. Андрієвський, Ю. Бойко-Блохин.

Внукові Олексі пішло на третій.

«Дідо» — рисунок внука Олексі.

Стоять: Катерина Штуль, донька Антоніна Штуль-Тома, Олексі — внук та О. Штуль. Різдво 1976 р. у п-ва Варварів, в Парижі.

У п-ва Маланчуків. Нью-Йорк, 1966 р. З ліва на право: О. Штуль, Йосип Гірняк, К. Штуль, Р. Маланчук, Леонід Лиман.

Після нарад в Сарселі: О. Штуль, Дарія Сіяк, К. Штуль й А. Фіголь.

25-ліття Візантійського Хору в Утрехті 1976 р. (Голляндія). Д-ра М. Антоновича, засновника й диригента Хору, королева Голляндії іменувала офіцером ордену Оранже-Нассау. Ред. О. Штуль-Жданович, п-і Антонович і д-р М. Антонович.

Евген Маланюк з Олегом Шту-
лем в Торонто (Канада) 1967 р.

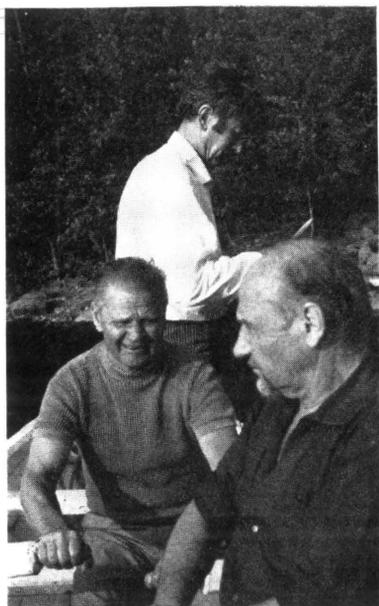
Ред. Штуль-Жданович і Л. Гуцалюк під час
виставки картин мистця в галерії Руаяль в
Парижі (1976 р.).

У п-ва Кошелівців в Мюнхені: Емма Андієвська й Олег Штуль.

Кораблем на «варяги» до Осльо, 1976 р. З ліва на право: М. Радейко, Емма Андіївська, К. Штуль, проф. В. Кубійович і О. Штуль.

Рибаллять на сзері Фарріс (Норвегія, 1976 р.). І. Кошелівець, М. Радейко, О. Штуль.

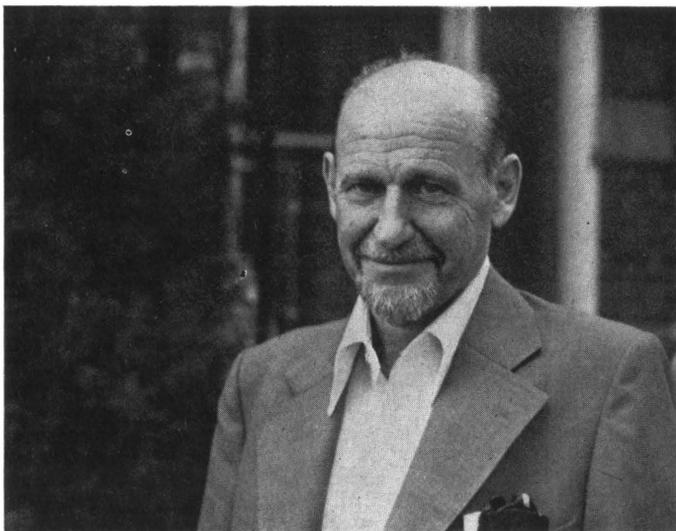
Катерина й Олег Штулі — останнє літо разом... Лісебо, 1976 р. (Норвегія).

50-ліття смерти головного отамана С. Петлюри. Травень 1976 р. Вінок несуть: Юрій Коваленко, Олег Штуль, Я. Маковецький. В другому ряді: А. Костюк та Д. Совяк.

Над могилою гол. отамана С. Петлюри. З ліва на право: директор Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі — Петро Йосипишин, Олег Штуль, о. Хайневський, владика Мстислав, Катерина Штуль.

Олег Штуль-Жданович в Торонто, вересень 1977 р.
З останнім усміхом...

Екслібріс Олега Штуля роботи
мистця М. Левицького.

Сергій Кротюк і Данило
Штуль біля пам'ятника
О. Ольжичеві. Лігайтон
(ЗСА), 1978 р.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

(В покажчику нема назвища Олега Штуля-Ждановича, бо воно виступає майже на кожній сторінці цього збірника.)

- Абрамович Ніканор, митрополит 20.
Адаліс А. 229.
Алексей, московський патріарх 235.
Амальрик 333.
Андієвська Емма 4, 5, 132.
Андрієвський Дмитро 19, 21, 23,
104, 122, 123, 272, 273, 277, 279.
Антонович Марко 23, 289.
Антоновичі 165.
Арабажін Константин 187.
Архипенко Олександр 344.
- Бабенко Віра 18.
Бабій Олесь 223.
Багрянний Іван 214, 215, 218, 224, 279.
Бажан Микола 11, 195.
Бак-Бойчук Теофіль 289, 312.
Ваклан Микита 122.
Вандера Степан 14.
Варабаш Іван 280, 281.
Барнес 298.
Барка Василь 214.
Васараб Ольга 18.
Бейлінов 230.
Бер Віктор 222.
Бжеський Роман 139.
Биховський Б. 228.
Бичківська Іра 117, 118.
Біда Роман 289, 291, 311.
Білак Степан, о., 72, 153, 155.
Білас Василь 325.
Білецький Леонід 215, 224.
Білий — псевдо 313.
Біскій 91.
Богацький Павло, 154.
Богдан Хмельницький, гетьман 185,
280, 281.
Бойдунік Осип 12, 19, 104, 289, 311.
Бойків Олекса 23, 100, 124.
Бойко Олександр 74.
Бойко Юрій, (Блохин) 12, 175, 224.
Борщак Ілля 78, 123.
Борщаговський А. 230.
Бос 292.
- Бульба-Боровець Тарас 12, 13, 14,
15, 83, 84, 88, 89, 118, 140, 146,
147, 154, 157, 158, 313.
Бурачинська Лідія 31.
- Ванчицькі 132.
Васілевська Ванда 227 228.
Васькович Григорій 176.
Винників Іванка 65, 116, 131.
Винниченко Володимир 11, 187, 188,
272, 278, 279.
Винниченко Розалія 90.
Вирста Аристид 35.
Вишинський Андрій 225, 226, 228.
Вишневецький Дмитро 280.
Вишня 230.
Вільде О. 195, 199.
Вірзінг 292.
Вірун Степан 333.
Віто Ель 242, 243.
Вітошинська Ольга 175.
Вітошинський Борис 37.
Вітошинський Олег 44.
Вовчок М. 175.
Воксель Люї 298.
Волинець 313
Волинський Володимир 145.
Володимир, владика 172.
- Гайвас Ярослав 13, 139, 289, 293, 312.
Гайворт Ріта 240, 243.
Гайович Федір 289.
Гакслей Алд. 200.
Гамсуц 132.
Гараццк-Вітошинська Ольга 174,
175.
Гасюк Богдан 47.
Гемінгвей Ернест 217, 223.
Герман Юрій 227 .
Германюк Максим, митрополит 171,
172.
Гіброн Кагіль 48.
Гітлер Адольф 187, 209, 280.
Глобенко Микола 168.
Гнатів М. 291.

- Гніздовський Яків 116.
Голобородько Василь 22.
Головінський Юліан 247.
Голод Рися 132.
Голубенко Петро 23.
Гомер 199.
Гончар Олесь 229.
Гординський Святослав 298.
Гордієнко Юрій 228.
Госейко Любомир 51.
Гошовський Богдан 11.
Гриньох Іван, о., 41, 172.
Грицай Остап 19, 23, 215, 216, 224,
255, 257, 258, 265.
Грищенко Ліляс 55.
Грищенко Олександр 19, 22, 65,
101, 102, 103, 116, 131, 297, 298.
Грінченко Борис 175.
Грушевський Михайло 11, 23, 187,
188, 189, 190, 191.
Гузар — псевдо Колодзінського
Михайла 140.
Гузар Любомир 124.
Гузар-Угрин Калина 57.
Гузар-Чемеринська Дарія 13, 289,
292, 312.
Гупало Євген 294, 312.
Гупало Кость 13.
Гуцалюк Любослав 61, 104, 116.
- Гарньє Жан-Жак 35.
Геббельс Йозеф 220, 275.
Геркен-Русова Наталя 165.
Гійом Поль 298.
Голсворс 219.
Гомулка 273.
Грей Доріян 312.
- Данилишин Дмитро 325.
Дантон 280.
Дараган Юрій 165.
Дарвін 229.
Дашкевич Роман 122.
Деволюї Джон 298.
Дегрель Леон 208.
Демо-Довголіпський Анатоль 145.
Деня Марія 214.
Джойс 217, 222.
Дзюба Іван 155, 260, 338.
Дізраель 181.
Добош Ярослав 53, 336.
Донської Марк 227.
Донцов Дмитро 10, 21, 26, 42, 144,
179, 198, 201, 205, 219, 220, 222,
264, 271, 272, 273, 274, 275, 276,
277, 278, 279, 280, 281, 344
Дорошенко 165.
Дорошенко Володимир 184.
Достоевський Федор 219.
Драгоманів Михайло 187.
- Дублянський Анатолій, архієпис-
коп 29.
- Енгельс Фрідріх 229.
Еней — псевдо 146.
- Єндик Ростислав 219.
Єфремов Сергій 188.
- Жданов Андрій 230.
Жук 45.
Жук Андрій 184.
Жуковський Аркадій 8, 9, 173, 175.
Журба Галина 185.
- Зайцев Василь 158.
Заяць Маркіян 171.
Зеров Микола 195.
Зибачинські Орест і Марта 119.
Зінкевич Осип 23.
Зорич 122.
Зошук Степан 44.
- Ігнатко — брати 289, 292.
Ігнатко Василь 13.
Іларіон (Іван Огієнко), митрополит
172.
Ільєнко 54.
Ірлявський Іван 13, 119, 140, 289,
294, 312, 314, 315.
- Кабайда Анатоль 23.
Калитовська Марта 7, 27, 63.
Кальченко Никифор 273, 281.
Кандиба Іван 333.
Кандиба Олег — гл. Ольжич Олег.
Кандідов Б. 228.
Капустянський Микола 19, 104, 289,
311, 329.
Караванський Святослав 260.
Карашевич-Токаржевський Ян 123.
Кардаш — псевдо Олега Ольжича.
Карк 193.
Карлайл Т. 196.
Карпов 235.
Квіслінг 208.
Квітка-Основ'яненко Григорій 10,
177.
Квітковський Денис 23.
Кедюлич Іван 289.
Кентржинський А.М. 117.
Кентржинський Богдан 17, 20, 23,
35, 79, 106, 132.
Кентржинська Грета 67.
Кий Мирослав 69.
Кириченко Олександра 273, 280.
Кирстюк Іван 100.
Кисіль Адам 280.
Кінг Мартін Лютер 94.
Кісельов 226.

Клен Юрій 219, 263, 275.
 Книш Зиновій 22.
 Кобилко Іван 31, 32.
 Кобилко Катерина 15, 30, 71, 102, 154, 155, дивись також Штуль Катерина.
 Кобрин Василь 13, 289, 292.
 Ковалевський Олександр 11.
 Коваленко Юрій 8, 71, 74, 154.
 Коваль Микола 45.
 Ковальський Роман 40, 44.
 Козел 155.
 Колас Якуб 226.
 Комілевська 102.
 Коновалець Євген 19, 96, 247, 307, 325, 329.
 Коновалов Г. 229.
 Кордуба Мирон 9, 29, 39, 42.
 Корнійчук Олександр 229, 230.
 Коротич Віталій 52.
 Корш А. 328.
 Косаренко-Косаревич Василь 20.
 Косач Зенон 42.
 Косач Юрій 16, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224.
 Косик Володимир 173, 175.
 Косинка Григорій 217.
 Коссак Зенон 140.
 Костецький Ігор 16, 217, 222, 223.
 Котляревський Іван 10, 177, 331.
 Кох Еріх 145.
 Коцюбинський Михайло 23.
 Кошелівець Іван 22, 77, 90, 114, 132.
 Кошик Іван 13, 291, 312.
 Кравців Богдан 20.
 Крашевські 42.
 Кретчмер Е. 199.
 Крехомець 155.
 Кривоніс 18.
 Кричевський Микола 116.
 Кромвель 279.
 Кротюк Сергій 81, 147.
 Крук Григорій 104, 116.
 Кубійович Володимир 8, 87, 130, 132, 168.
 Кубійович Дарія 90, 92, 130, 132, 133.
 Куделя Рая 159.
 Куделя Роман 93.
 Кузьмик Микола 289, 312.
 Кузьмович Ольга 95.
 Кулиняк Роман 44.
 Куліш Пантелеймон 9.
 Кульчинський Филімон, о., 20, 151.
 Кульчицький Олександр 176, 269.
 Кульчицький Юрій 131.
 Курбас Лесь 102.
 Куценко-Жуковський Я. 17.
 Лавріненко Юрій 114.
 Лазовінський Володимир 8, 23, 58, 64, 72, 74, 99, 124.
 Лащенко Олег 289.
 Левенець Михайло, о., 109.
 Левицький Борис 114, 334, 336.
 Левицький Мирон 104, 116.
 Лемпіцкі З. 197.
 Ленін Володимир 187, 272, 274, 325, 335, 338.
 Леонарді Джакомо 200.
 Лепкий Богдан 46.
 Липа Юрій 140, 144, 147, 184, 280.
 Липинський Вячеслав 278.
 Лисенко О. 122.
 Лихновський 155.
 Лівицький Андрій 144.
 Лойола Ігнатій 275.
 Лозовський О. 122.
 Лотоцька Олена 32, 33.
 Лотоцький Олександр 326.
 Лук'яненко Лев 260, 333.
 Лупиніс Анатолій 335.
 Любінецький Северин 44.
 Люборацький 177.
 Лятуринська Оксана 165, 205, 263.
 Мазепа 165.
 Мазурик Омелян 116.
 Майстренко Іван 114.
 МакАртур 227.
 Маланюк Євген 10, 23, 29, 39, 42, 138, 139, 140, 144, 165, 195, 199, 205, 206, 219, 220, 223, 251, 252, 253, 263, 264, 265, 344.
 Малишко Андрій 229.
 Марат 280.
 Марден О.С. 11, 181.
 Марер 225.
 Маркс Карл 191, 229, 335, 338.
 Маркус Василь 8, 111.
 Маруняк Володимир 17, 23, 154.
 Марчинюк 155.
 Маяковський Володимир 227.
 Мдівані Г. 227.
 Мельник Андрій 13, 19, 22, 23, 24, 104, 105, 106, 107, 123, 140, 146, 157, 158, 159, 173, 265, 329.
 Мерсьє 280.
 Михалевич Михайло 289.
 Михальчук Василь 23.
 Мисечки брати 82.
 Митрович Кирило 173, 175, 176.
 Мітринга Іван 246.
 Мойсєєв Ігор 267, 268, 269.
 Молотов Вячеслав 166.
 Монтерлян 244.
 Мороз Валентин 20, 22, 260, 325, 328, 330, 334, 346, 347.
 Мороз Раїса 325.
 Мосєндз Леонід 11, 140, 141, 165, 201, 202, 205, 219, 263, 275, 312.
 Мосьціцкі 41.
 Мочульська О. 199.

- Мстислав, митрополит, гл. Скрипник Мстислав.
Музиченко Ю. 294.
Муссоліні Беніто 187.
Муха -- псевдо 146.
Мухин Михайло 188.
Мушинський Михайло 154, 241.
- Назарук Осип 220.
Наріжний Олександр 11.
Наумович Софія 174.
Небелюк Мирослав 22, 23, 256.
Неприцький-Грановський Олександр 20.
Нечуй-Левицький Іван 223.
Ніцше Фрідріх 199.
Ніщівський Заратустра 196.
- Огієнко Іван (Іларіон, митрополит) 39.
Оглоблин Олександр 175.
Околот 130, 132.
Олійник Петро 13, 289, 291, 292.
Олесь О. 206.
Ольжич Олег (псевдо Олега Кандиби) 11, 12, 15, 16, 18, 19, 26, 33, 48, 118, 138, 139, 140, 151, 165, 179, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 219, 220, 263, 275, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 307, 308, 311, 312, 313, 314, 343, 344, 345, 346, 347.
Омельченко Тиміш 154.
Онацький Євген 20.
Орест Михайло 214.
Ортинський Любомир 20.
Оршан-Чемеринський Ярослав 13, 13, 289, 291, 292, 312.
Осадчий Михайло 22, 57.
Остапчук Е. 155.
Осьмачка Годось 214.
- Павликовська Ірена 20.
Павлишин 39, 44.
Павло VI, св. отець 171.
Пазуняк Наталка 117.
Папіні 219.
Парфамович Софія 22.
Паскаль П'єр 169.
Пастернак 280.
Патрілівна Ярослава 44.
Петлюра Симон 19, 22, 25, 54, 62, 78, 123, 325, 326, 327, 328, 329, 330.
Петрів Всеволод 16, 329.
Петров Євг. 228.
Перацькі 248.
Пилипчук Віталій 82.
Підгірська Леся 239.
Підгірський Самійло 239.
- Пілсудський Йосип 41.
Погружальський 331.
Подолько Борис (Костюк Григорій) 215, 224.
Позичанюк Йосип 217.
Полонська-Василенко Наталія 175, 176.
Попіль 155, 156.
Постишев 285.
Прахова Тетяна 140.
Приходько Віктор 326.
Прокопович В'ячеслав 123.
Прокопович Єлисавета 20, 154.
Процюк Степан 23, 121.
Пундик Юрій 22, 23, 106, 151.
Пушкін Олександр 195.
- Радейко Микола 35, 79, 90, 129.
Радейко Рангільде 90, 133, 135.
Реґей 42, 45.
Рене-Жан 298.
Ридз-Смігли 41.
Ріббентроп Йоахім 166.
Річинський Арсен 172.
Рішельє 279.
Роллян Р. 219.
Рогач Іван 13, 119, 139, 140, 289, 291, 292, 294, 312.
Роже-Маркс Кльод 298.
Ротцоль 292.
Рошко-Ірлявський Іван — гл. Ірлявський Іван 13.
Рудницький Михайло 193, 220, 222.
- Савченко Ігор 230.
Самутін 147.
Самчук Улас 88, 118, 129, 137, 214, 216, 218, 219, 222, 223, 224.
Сахаров Андрій 340.
Сверстюк Євген 22, 260, 340.
Свидницький Анатоль 10, 175, 177.
Світличний Іван 260.
Селешко Михайло 23, 154.
Семенко Михайло 189.
Сеник-Грибівський Омелян 20, 138, 140, 179, 245, 246, 247, 248, 289.
Серпілін Леонід 229.
Симоненко Василь 24, 331.
Сенкевіч Генрих 252.
Сікорський Полікарп, митрополит 20.
Сімонов К. 226, 227.
Сінклер Володимир 219, 329.
Сінтрон Кончіта 240, 241, 242, 243, 244.
Сковорода Григорій 169.
Скоропадський Павло 157.
Скорупський Макс 19, 143.
Скорупська-Подубінська Ліля 20.
Скрипник Микола 22, 274, 323.

- Скрипник Мстислав, митрополит 20, 26, 151, 172.
Сліпий Йосиф, патріярх, кардинал 20, 170.
Смаль-Стоцький Роман 10, 29, 39.
Смерека Віра 153.
Соболь 291.
Соколишин Олександр 122.
Сокульський 44.
Солженіцин Олександр 260, 340.
Сологуб Андрій 116.
Сочинський Ростислав 44.
Сталін Йосиф 229, 230, 236, 280, 302, 309, 310, 333.
Стефанік Насиль 175, 217, 218, 223, 307.
Стефанович Олекса 47, 165, 263.
Стецура Оксана 45.
Строката-Караванська Ніна 335.
Сурмач 284.
Суховерські — сестри 13, 311.
Сціборський Микола 138, 140, 246, 289.
Табінський П., о., 184.
Теліга Михайло 13, 29, 42, 46, 81, 95, 119, 138, 140, 165, 167, 293, 294, 295, 311.
Теліга Олена 10, 11, 13, 16, 18, 22, 26, 29, 39, 40, 42, 46, 57, 63, 87, 88, 89, 95, 96, 119, 129, 138, 139, 140, 144, 146, 147, 165, 167, 179, 183, 189, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 205, 206, 210, 219, 223, 263, 275, 284, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 311, 312, 314, 315.
Тичина 224.
Тіто 227, 228, 272, 273, 274.
Ткач Дмитро 230.
Толстой Лев 219.
Томків Богдан 37, 45.
Трильовська Оля 45.
Троян 154.
Турянська Рома 157.
Тупісь Степан 155.
Тютюнник Василь 251, 264, 265, 329.
Уайлд Оскар 195.
Удовиченко Олександр 329.
Україна Леся 129, 239, 264, 291.
Ундсет Сігрід 132.
Фейбесович 230.
Фернандес 269.
Фіеренс Поль 298.
Філіпс Матью 298.
Франко Іван 41.
Франко Франціско 183.
Фундак О. 154.
Хвильовий Микола 183, 184, 185, 186, 190, 191, 192, 193, 195, 273, 283, 323.
Хмелюк Василь 116.
Хмельницький Богдан 41, 185, 187, 287.
Холодна-Лівицька 11.
Хрін 146.
Хрущов Микита 127, 302.
Чапленко Василь 223.
Чацький Т. 143.
Чемберлен 209.
Черемшина Марко 217.
Черкавський Іван 44.
Черчіль 209.
Черчіль Рандольф 228.
Чирський Микола 139, 165, 205.
Чінгісхан 310.
Чорновіл Вячеслав 22, 23, 107, 150, 260, 323, 337, 338.
Шарме Ремон 297.
Шварцбарт Самуїл 22.
Шевченко Тарас 20, 35, 41, 187, 191, 335.
Шевчук Григорій 223.
Шептицький Андрій, митрополит 20, 166, 172.
Шерех Юрій 213, 214, 217, 218, 221, 222, 223.
Штепа 291.
Штуль Антоніна 90, 103, 113, 130, 131, 132, 136.
Штуль Василь 8, 82, 84, 117, 118, 139, 144, 146.
Штуль Данило, митр. протоієрей 8, 9, 84.
Штуль Данило 90, 103, 113, 130, 131, 136.
Штуль Катерина 64, 90, 102, 111, 112, 113, 126, 130, 131, 132, 136, 147, 148, 156, 158, 159, 161; дивись також Кобилко Катерина.
Шуляк О. — псевдо Штуля Олега.
Шульгин Лідія 77.
Шульгин Олександр 77, 78, 123.
Шумелда Яків 289, 291.
Шумський Олександр 323.
Шумук Данило 22.
Юнаків 329.
Яблонська Софія 64, 65.
Яковенко Петро 13, 291.
Ямняк Петро 37.
Янів Володимир 163, 176.
Яновський Юрій 230, 231, 308.
Ярославський 233.
Яхно В. 289.
Яців О. 163.

З М І С Т

	Стор.
<i>Володимир Кубійович</i> : Вступне слово	7
<i>Аркадій Жуковський</i> : Життя й творчість	
Олега Штуля-Ждановича	9
<i>Марта Калиговська</i> : О. Штулеві	27
<i>Архиеп. Анатолій Дублянський</i> : Шляхи життя	29
<i>Лідія Бурачинська</i> : Із розмов з Олегом Штулем	31
<i>Аристид Вирста</i> : Спогади про Олега Штуля	35
<i>Борис Вітошинський</i> : На старті в життя	37
<i>Богдан Гасюк</i> : Олег Штуль — Образ в душі	47
<i>Любомир Госейко</i> : Мое коротке знайомство з Олегом Штулем	51
<i>Ліляс Грищенко</i>	55
<i>Каміна Гузар-Угрин</i> : Він був з роду Яровитів	57
<i>Любослав Гуцалюк</i> : Спогад про те, що було або що могло бути	61
<i>Марта Калиговська</i> : Пам'яті незвичайної людини	63
<i>Грета Кентржинська</i> : Мій друг — Олег Штуль, яким я собі його пригадую	67
<i>Мирослав Кий</i> : Під час подорожі	69
<i>Юрій Коваленко</i> : Спогади про Олега Штуля-Ждановича	71
<i>Іван Кошелівець</i> : Пам'яті моїх паризьких друзів	77
<i>Сергій Кротюк</i> : У вирі боротьби	81
<i>Володимир Кубійович</i> : Мої спогади про Олега Штуля	87
<i>Роман Куделя</i> : Гарлем з Олегом Штулем	93
<i>Ольга Кузьмович</i> : Із днів палких розмов і палких почувань	95
<i>Володимир Лазовінський</i> : Редакторові	99
<i>о. Михайло Левенець</i> : Причинок до братнього спогаду про Олега Штуля	109
<i>Василь Маркусь</i> : Олегові книжки	111
<i>Наталка Пазуняк</i> : На рівенському терені	117

<i>Степан Ю. Процюк: Тридцять років дружби</i>	121
<i>Микола Радейко: Силюета</i>	129
<i>Рангільд Радейко: Стрічі з Олегом Штулем</i>	135
<i>Улас Самчук: До сорокодення смерти Олега Штуля-Ждановича</i>	137
<i>Макс Скорупський: На перехрестях життя</i>	143
<i>Віра Смерека: У Гослярі — між горами Гарцу</i>	153
<i>Рома Турянська: Моменти</i>	157
<i>Катерина Штуль</i>	161
<i>Володимир Янів: Зустрічі з Олегом Штулем</i>	163
<i>Портретний рисунок Олега Штуля роботи мистця Любослава Гуцалюка</i>	180

Статті Олега Штуля:

<i>Усе від нас залежить</i>	181
<i>Далекий шум</i>	183
<i>З ритмом життя — Олена Теліга</i>	195
<i>З мандрівки по книжках — 1919 рік</i>	201
<i>За що ми боремося</i>	203
<i>Суворий і великий</i>	205
<i>МУР — в теорії і практиці</i>	213
<i>«Советська культура йде вперед...»</i>	225
<i>Церква у московському пляні</i>	233
<i>Гра зі смертю</i>	239
<i>Незабутній канцлер</i>	245
<i>Постріл серед ночі</i>	251
<i>Не виголошене прощання</i>	255
<i>Ритм життя</i>	259
<i>Література й мистецтво</i>	263
<i>Мистецтво й політика</i>	267
<i>Від націоналізму до абсурду</i>	271
<i>Зустрічі з Києвом</i>	283
<i>Трагічні дні в Києві</i>	289
<i>Життя і творчість О. Грищенка</i>	297
<i>Україна клекоче підземним вулканом</i>	301
<i>Творці нового етапу</i>	307
<i>У 50-ліття проголошення Української Народньої Республіки</i>	321
<i>У 50-ліття смерти Головного Отамана</i>	325
<i>Стан в Україні. Наші завдання і перспективи</i>	331
<i>Вирізблений на граніті наших душ</i>	343
<i>Різдвяне</i>	349
<i>Показчик імен</i>	353

